Magyar Tudomány

SZOCIÁLIS EMLÉKEZET
– a történelem szociálpszichológiája

Vendégszerkesztõ: **LÁSZLÓ JÁNOS**

2003 • 1

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
CVIII. kötet – Új folyam, XLVII. kötet, 2003/1. szám

Fôszerkesztô:
CSÁNYI VILMOS

Vezetô szerkesztô:
ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztô:
MAJOROS KLÁRA

Szerkesztôbizottság:
ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYMOSI FRIGYES, SPÄT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VÁMOS TIBOR

A lapot készítették:
CSAPÓ MÁRIA, CSATÓ ÉVA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, SZENTGYÖRGYI ZSUZSA, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:
MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztôség:
1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.
Tel.: 2067-975 • akaprint@matavnet.hu

Elôfizethetô a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelôfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Elôfizetési díj egy évre: 6048 Ft
Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztôk
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

TARTALOM

Szociális emlékezet: a történelem szociálpszichológiája
László János: *Bevezetõ* 2
Ormos Mária: Politikai szerepek és személyiségek a huszadik században 5
Gyáni Gábor: Történetírói nézõpont és narratív igazság 16
Pataki Ferenc: Együttes élmény – kollektív emlékezet 26
Ehmann Bea: Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus idõélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtõje 36
László János: Történelem, elbeszélés, identitás 48
Vincze Orsolya – Somogyvári Ildikó: A nemzeti identitás reprezentációja a sikeres történelmi regényekben 58
Illés Anikó: A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése..... 67

Tanulmány
Glatz Ferenc: A jövõ Akadémiája 78
Póczik Szilveszter: A roma kisebbség szociológiai problémái 99

Tudós fórum
A tudomány jó befektetés – ünnepi ülés az Akadémián a Tudomány Napja alkalmából *(Szabados László)* 112
A Magyar Tudományos Akadémia 171. rendes közgyûlése *(Szabados László)* 117
A Magyar Tudományos Akadémia 2002. november 4-i közgyûlésének határozatai 127
Az Akadémiai Kiadó Rt 2002. évi nívódíjas kiadványai..... 129

Interjú
Húsz év pluszt kaptam a munkatársaimtól
Gimes Júlia beszélgetése Gergely János akadémikussal..... 112

Megemlékezés
Gyarmati István *(Márta Ferenc)* 138

Kitekintés (Jéki László) 141

Könyvszemle
Olvasónapló *(Niederhauser Emil)*..... 145
Erõs Ferenc: Az identitás labirintusai *(Gyáni Gábor)* 152
Oláh Gyögy: Életem és a mágikus kémia *(Lempert Károly)* 155
Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo: Storia e cultura dell'Ungheria *(Köpeczi Béla)*... 158

Szociális emlékezet: A történelem szociálpszichológiája

BEVEZETÕ

László János
a pszichológiai tudomány doktora, az MTA Pszichológiai Kutatóintézete tudományos tanácsadója,
a PTE BTK Pszichológiai Intézet igazgatója – laszloj@mtapi.hu

Szociálpszichológia és történettudomány között – minthogy mindketten az emberi cselekvések mozgatórugóival foglalkoznak – sok affinitás, mindazonáltal kevés gyakorlati érintkezés van. A történelem évszázadokig a történettudomány terrénuma volt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalmi csoportok lelkiállapotára vonatkozó szociálpszichológiai szempontú elemzések, melyek történelmi folyamatokhoz kapcsolták a szociálpszichológiai jelenségeket, ne születtek volna. Elegendõ itt egy közeli példára, Bibó István munkásságára, különösen *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címû tanulmányára utalni (Bibó, 1986), amely Szûcs Jenõ (1973) kelet-európai történeti régiókról szóló mûvének is alapjául szolgált. Történelmi eseményekkel, korszakokkal, szereplõkkel kapcsolatos kutatások is folytak, amelyek e történeti tárgyakról a társadalomban élõ képet térképezték fel, abból az elõfeltevésbõl kiindulva, hogy e nézetek szervezõdésébõl a társadalmi beállítódásokra, ítéletekre, végsõ soron magára a várható társadalmi viselkedésre következtethetünk (pl. Csepeli, 1985, Hunyady, 1996). A fenti példából kitûnik, hogy szemben a történettudománnyal, ahol maga a történelmi folyamat a magyarázat tárgya (s ebben a magyarázatban szociálpszichológiai szempontok esetenként szerepet kaphatnak), a szociálpszichológia szempontjából a történelem mint kortárs reprezentációs forma, mint ismeret jelenik meg, amelynek szervezõdési formái alapján más szociálpszichológiai jelenségeket, például a várható társadalmi viselkedést kívánjuk magyarázni, illetve elõre jelezni.

A magyarázat típusai

A szociálpszichológiai elméletalkotás és kutatás módszertanának fenti példája a természettudományos oksági magyarázat elvére épül. Azt feltételezi, hogy a megmagyarázandó esemény, például az ítéletalkotás vagy a viselkedés, levezethetõ korlátozott számú oki tényezõbõl, például a történelmi nézetek szervezõdési mintáiból. Ez a fajta oksági gondolkodás a történelemtudományban is fellelhetõ, ahol a történeti események puszta bemutatásán túl az események közötti kapcsolatok bemutatásának igénye is megfogalmazódik. A természettudományos oki magyarázatok klasszikus példája Alexis de Tocqueville (1993) mûve az amerikai demokráciáról, amelyben az empirikusan általánosított törvényekbõl levezetett magyarázatokra számtalan példát találunk. Az amerikai demokrá-

cia kialakulását illetõ oksági lánc elemei például a telepeseket kemény próbák elé állító fizikai környezet, az egyszerû társas világ, a kormányzati intézmények hiánya, amelyek együttesen arra indították a polgárokat, hogy szövetkezzenek és egyesületekben mûködjenek együtt. A közös célok érdekében létrehozott önkéntes egyesülések azután kialakították a demokrácia szempontjából lényeges készségeket és technikákat. Tocqueville munkája nem nélkülözi a pszichológiai általánosításokat sem. Az egyesülés jótékony hatását például az alábbi pszichológiai következményekben ragadja meg:

„Amennyiben egy egyesület képvisel egy álláspontot, az adott nézetnek egyre világosabbnak és pontosabbnak kell lenni. A nézet támogatókat vonz, és bevonja õket az ügybe. A támogatók megismerkednek egymással, és az együttes támogatás növeli a lelkesedést. Az egyesület különálló gondolkodások energiáit egyesíti, és ezeket az energiákat egy világosan megjelölt cél irányába tereli." (Tocqueville, 1993, 190. o.).

A tudományos magyarázat úgynevezett „racionális" formája, amely empirikus törvények helyett az eseményekben kifejezõdõ gondolat megragadását tekinti az események magyarázatának, Dilthey (1975) szellemtörténetében bontakozott ki. Collingwood (1987, 214. o.) szerint „a történettudományban a felfedezendõ tárgy nem maga az esemény, hanem az eseményben kifejezõdõ gondolat. A gondolat felfedezése egyszersmind a gondolat megértését is jelenti". Ez a megértés nemcsak az események közötti kapcsolatokra, hanem a cselekvõi diszpozíciók és szándékok közötti kapcsolatok felfedezésére is irányul, vagyis annak megállapítására, hogy mitõl válik egy történeti cselekvés racionálissá. Míg a szellemtörténeti irányzat a történettudományban jelentõs irányzattá vált, a Diltheyi *megértõ lélektannak* a szociálpszichológiában kevés babér termett, s ez a körülmény a két tudomány kölcsönös reflexióját a racionális magyarázat paradigmájában gyakorlatilag kizárta.

Az elmúlt évtizedekben azonban a társadalomtudományokban, így a történettudományban (White, 1973, 1997, Hull, 1975, Carr, 1999, Gyáni, 2000) és a szociálpszichológiában is (Sarbin, 1986, Bruner, 1986, László, 1999) kialakult egy sajátos megközelítés, amely a társadalmi tudás, így a történeti tudás magyarázatában az elbeszélés vagy narrativitás sajátosságait hangsúlyozza. A narratív magyarázat elve Hayden White (1997, 134. o.) sarkított megfogalmazásában kimondja, hogy „…ezek az események nem azért valósak, mert megtörténtek, hanem elõször is azért, mert emlékezésre méltónak ítéltettek, másodszor pedig azért, mert képesek maguknak helyet találni az eseményeknek egy kronologikusan rendezett sorában". Ebben a felfogásban a történész által alkotott narratívum maga a történeti magyarázat. A történeti elbeszélés tehát szociális konstrukció eredménye, de olyan szociális konstrukcióé, amely az elbeszélést mint önálló törvényekkel rendelkezõ megismerési (kognitív) eszközt alkalmazza. A narratívum érvényessége hitelességétõl, valószerûségétõl, koherenciájától függ, ami viszont a narratív struktúrák – idõ, cselekmény, szereplõk, perspektíva, elbeszélõi szándékok, értékelés – megfelelõ alkalmazásán múlik. A narratívum paradoxona, hogy egyszerre lett az emberek univerzálisan érvényes kognitív mûködésmódja és e mûködésmód által létrehozott, szociálisan érvényesített illetve fenntartott tudásforma (vö. Pléh, 2001). A narratívumnak ez a kettõs természete a Dilthey-féle szellemtörténeti kísérlet óta elõször hoz létre termékeny érintkezési pontokat a történelem és szociálpszichológia között. Lehetõvé teszi, hogy a történelmi elbeszélés mint magyarázat vagy interpre-

táció elemzésébe pszichológiai tartalommal rendelkezõ kognitív struktúrákat vezessünk be: a történeti diskurzus elemzését visszakapcsoljuk az empirikus adatokhoz.

Történelem és szociálpszichológia narratív metszéspontjában két klasszikus szociálpszichológiai kutatási terület, a kollektív emlékezet és az identitás problémáinak újrafogalmazására nyílik lehetõség (Kónya et al., 1998, Pataki, 2001). A szociálpszichológiában sorra jelennek meg azok a monográfiák, amelyek a történelem szociális, emlékezeti konstrukciójának kérdéseivel foglalkoznak (például Pennebaker, Paez és Rimé, 1997, Laurens, Roussiau, 2002), illetve a nemzeti-etnikai csoporthoz tartozás, a csoportidentitás és a csoporttörténet összefüggéseit tárják fel. Az európai szociálpszichológiai társaság 2002-es San Sebastian-i kongresszusán négy szimpózium is a történelem emlékezeti és csoportlélektani kérdéseivel foglalkozott. A jelen válogatás a hazai történészek és szociálpszichológusok kutatásaiból nyújt ízelítõt. A tanulmányok betekintést nyújtanak azokba a hazai mûhelyekbe, ahol az új elméleti kereteket és eljárásokat elsõsorban a magyar történelem folyamatára alkalmazzák.

IRODALOM

Bibó István (1986) A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In uõ., *Válogatott tanulmányok.* 2. kötet *(1945-49)*, Magvetõ, Budapest

Bruner, Jerome (1986) *Actual Minds, Possible World,* Harvard University Press, Cambridge

Carr, David (1999) A történelem realitása In: N. Kovács Tímea (vál.) és Thomka Beáta (szerk.) (2000) *A kultúra narratívái. Narratívák 3.* 69-84. Kijárat, Budapest

Collingwood, Robin George (1987) *A történelem eszméje*. Gondolat, Budapest

Csepeli György (1985) *Nemzeti tudat és érzésvilág*. Múzsák, Budapest

Dilthey, Wilhelm (1975) *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest

Gyáni Gábor (2000) *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest

Hull, D. C. (1975) Central Subjects and Historical Narratives. History and Theory **14**, 253-274.

Hunyady György (1996) *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai, Budapest

László János (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana – Kairosz, Budapest

Laurens, S. – Roussiau, Nicolas (2002) *La mémoire sociale.* PUR, Rennes

Nora, Pierre (1999) Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas. **3.** 142-158.

Pataki Ferenc (1998) Kollektív narratívumok és a csoportidentitás. In Kónya Anikó et al. (szerk.), *Kollektív, társas, társadalmi.* Akadémiai, Budapest

Pennebaker, James W. – Paez, Dario – Rimé, Bernard (1997) *Collective Memory of Political Events.* Erlbaum, Mahwah, N. Y.

Sarbin, T. R. (1986) The Narrative as a Root Metaphor for Psychology. In Theodore R. Sarbin (ed.) *Narrative Psychology. The Storied Nature of Human Conduct,* Praeger. New York

Szûcs Jenõ (1973) *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Magvetõ, Budapest

Tocqueville, Alexis de (1993) *Amerikai demokrácia*. Európa, Budapest

White, Hayden (1997) *A történelem terhe.* Osiris, Bp.

POLITIKAI SZEREPEK ÉS SZEMÉLYISÉGEK A HUSZADIK SZÁZADBAN

Ormos Mária
az MTA r. tagja, egyetemi tanár, PTE Magyarország és Európa Kutatócsoport,
PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék – ormosm@axelero.hu

Kossuth Lajos nem várt Bismarckra, hogy kimondja: a politika a lehetõségek tudománya. Valószínûleg sejtelme sem volt róla, hogy ezzel beharangozta a politikus új típusának megjelenését Magyarországon. Ugyancsak õ volt az is, aki felfedezte a sajtó jelentõségét, valamint a tömegekkel való közvetlen szótértés, ma azt mondanánk, a kommunikálás fontosságát. Nemcsak kiváló szónoki adottságait kamatoztatta e célra, de jól tudva, hogy az országgyûlésben elhangzó beszédek nem jutnak messzire, tudósítani kezdett róluk, majd – jóval késõbb – toborzó körútra indult, hogy mindenkinek személyesen üzenjen. Felfogta, hogy a személyes kapcsolatnál semmi sem hatékonyabb. Sem a véres kard, sem az írásbeli rendelet.

E kettõs politikai fordulat – racionalitás és tömegkommunikáció – Nyugat-Európában jóval elõbb kezdõdött, és kisebb-nagyobb hullámzásokkal, kitérõkkel elõbbre haladt, mint hazánkban. Voltaképpen már Machiavelli e két dologra tanította a fejedelmet: a lehetõségek felismerésére, kihasználására és a megfelelõ látszatok megteremtésére a tömegek számára. Maguk a politika intézõi – ha nem is mondták ki – többnyire mindig is a lehetõségek világában igyekeztek maradni, tudatos és hangoztatott törekvéssé azonban ez majd csak a nagy racionalista hullám hatására vált. A politikával szemben támasztott követelmény szintjén azóta is meghatározó maradt. Ami pedig a második jellemvonást illeti, remélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy bár a nagy jelenetek hatását már jóval korábban felismerték, és ha hihetünk a tudósításoknak, néhány nagy demagóg már az ókorban is élt vele, a politikai szereplõk a francia forradalom évei alatt vitték a politikát – immár rendszeresen – a színpadra.

Mindenesetre fontosnak tûnik, hogy a kossuthi gondolat és maga Kossuth mint politikai szereplõ a modernizálásra irányuló erõfeszítések és egyúttal a nemzeti célokért folytatott küzdelem közepette jelent meg Magyarországon. Azt hiszem ugyanis, hogy Európában a szóban forgó kettõs fordulat a modernizálás és igen gyakran a nacionalizmus egyik kifejezõdéseként fogható fel. A politika két nagy biztosító pillérét alkotta, hogy egyrészt realistának és racionálisnak tüntette fel magát, másrészt pedig, hogy elképzeléseit széles rétegekkel el akarta fogadtatni, és ezáltal mintegy szentesítéshez is jutott. A túlvilági felhatalmazás helyébe egy olyan társadalmi felhatalmazás lépett tehát, amely részben a politika ésszerûségén, részben ennek elismerésén és az elismerést biztosító kommunikáción nyugodott. Az utóbbi feltétel viszont annak mértékében növekedett fontosságában, minél szélesebb tömegek vettek részt a

politikai szféra kialakításában, vagyis minél többen rendelkeztek választójoggal.

Az új formula azonban eleve magába zárta azt a lehetõséget, hogy a racionalizmus megmaradhatott a látszat szintjén, a tömegekkel kialakított szótértés pedig alapulhatott félreértésen, félrevezetésen vagy akár demagógián is. Mindenkor és mindenféle államforma keretében szükség volt arra, hogy a politikus mondandója részben valóban megfeleljen a valóságnak, legalább a valóság egyes szeleteinek, morzsáinak vagy a valóság látszatának, valamint arra, hogy ezek és más eszközök segítségével biztosítsa a konszenzus alapját, tehát a saját legitimitását. Úgy vélem, hogy ez – *mutatis mutandis* – nemcsak az ismétlõdõ választások által korlátozott demokráciákban, de a szinte korlátlan hatalommal rendelkezõ diktatúrákban is megkerülhetetlen követelmény. A leleplezõdés veszélye ugyanis állandóan fennáll, a kérdés csak az, hogy ez gyorsan vagy viszonylag hosszú idõ alatt következik-e be.

A választójog kiszélesedésének hatására az eleinte talán még kedvtelésbõl vállalt „kampányolás" utóbb elháríthatatlan kötelességgé alakult át. A folyamat úgyszólván észrevétlen progrediált, ám annál határozottabban nyomta rá a bélyegét nemcsak a szûk értelemben vett politikára, de az egész közéletre, sõt az egész társadalomra. A jelenleg érvényesülõ két fontos intelem: a politikusnak el kell adnia az áruját, és vele együtt el kell adnia önmagát. Amíg a kezdetektõl a mai megállóig eljutottunk, a változatok, típusok tarkabarka kavalkádja vonult végig a történelmen. Kipróbáltak minden elképzelhetõt, amirõl azt gondolták, hogy a realitás, a racionalitás benyomását kelti, és minden maszkot, amelyrõl hinni lehetett, hogy eladható a döntések szempontjából mind megkerülhetetlenebb tömegeknek. Minden politikai áramlat, minden idea az ésszerûség, az egyedül helyes út jegyében árulta magát, még az is, amely valójában leginkább érzelmekre akart hatni. Megszületett a szocialista vágyálom tudományos változata, tudományos alátámasztást kapott a nacionalista hisztériát kifejezõ fajelmélet, tudományos fejtegetésekkel vették körül a birodalomalapítási kísérleteket.

Utcai fogásokkal mindenesetre nemcsak radikális újítók éltek, de egyre többen azok közül is, akik egyelõre a City elegáns öltönyét viselték. Miközben 1919 folyamán Párizsban nagypolitikát csináltak, és a világ jövõjét akarták beszabályozni, a legtöbb politikai szereplõ saját választóközönségén tartotta legalább az egyik szemét, és többek között annak ízlésétõl is függõvé tette, hogy mit fogadjon el és írjon alá, mint a reáliáknak megfelelõ, racionális megoldást. Pontosabban szólva: annak a látszatát. Az utca hangulatát idõnként egyúttal pajzsként is maguk elé tartották, vagyis manipuláltak a manipuláltakkal.

A racionalitás tényleges érvényesülésének nem csak a választótömegekkel kapcsolatos aggodalmak szabtak határt, hanem az elmebeli restség, a valóságos helyzet követelményeinek a fel nem ismerése is. Az elmúlt század húszas éveiben olyan általános gazdaság-, kereskedelem- és pénzpolitikát folytattak illetve diktáltak az arra hivatott fórumok, mintha csak erõnek erejével akarták volna tovább rontani a dolgokat és felidézni a világválságot. Ebben viszont a politika mindenkori nagy kerékkötõje volt a fõbûnös: a jelenhez való kötöttsége, ami többnyire megakadályozza, hogy hosszú távra reagáljon, még akkor is, ha maguk a szereplõk tisztában vannak vele, hogy ezt kellene tenniük.

A realitások nagy tisztelete közepette tehát hamar megszületett az „álrealista". Machiavelli e típust voltaképpen már nem csak ismerte, de mintegy általánosította, mert követelménynek tartotta, hogy a feje-

delem a számára szükséges látszatot mindenkor megteremtse, függetlenül attól, hogy mi az igazság. Az álrealista meghatározás viszont Bibó Istvántól származik, aki azt a huszadik században csupán a közép- és kelet-európai politikusokra alkalmazta. A valóságnak megfelelõen kimondhatjuk azonban, hogy az elmúlt évszázad során az álrealisták csakúgy hemzsegtek a világ minden sarkában. Tele volt a világ olyan politikusokkal, akik elég jól tudták, hogy veszedelmes lépéseket tesznek a jövõ szempontjából, mégis megtették, mert a pillanatnyi hatalmi helyzet azt látszott megkívánni. Lloyd George például tudta, hogy Németországtól nem lenne szabad megkövetelni minden háborús kár megtérítését, beleértve ebbe a hadirokkantak, özvegyek és árvák ellátását is. Ostobaságnak tartotta Ausztria-Magyarország gazdasági egységének megszüntetését, és hibásnak a lengyelek megajándékozását több mint kétmillió némettel, Csehszlovákiát pedig több mint hárommillióval. Tudatában volt annak is, hogy ésszerûtlen és egyúttal igazságtalan a magyar milliók elszakítása anyaországuktól. E hibás, ostoba és igazságtalan döntéseket mégis sorra aláírta. Vajon nem volt-e õ is álrealista?

Mindenesetre e téren nem tanácsos túlzásokba bocsátkoznunk, és nem szabad azt hinnünk, hogy a népszerûség jegyében a politikusok kizárólag álrealista lépéseket tettek, mert ha így lett volna, vélhetõen már nem is lenne mirõl beszélgetnünk. Ez annyit jelent, hogy a politikának és a politikusnak az új játékszabályok elfogadása esetén is van mozgástere aszerint, hogy valóban az ésszerûnek tartott és tartható lépéseket akarja-e „eladni” az alkuhoz szükséges kisebb-nagyobb engedmények és hókusz-pókuszok árán, vagy éppen ellenkezõleg, irracionális törekvéseit próbálja-e beöltöztetni az ésszerûség köntösébe. A két végpont között természetesen sok változat megfér, amelyek között eminens szerep jut az egyszerû tévedésnek. Mindazonáltal fennmarad az alapvetõ kérdés, az, hogy egyáltalán mi nevezhetõ a reáliáknak megfelelõ racionalitásnak? Mivel a politika az emberrõl szól, és mivel az ember legintimebb vágya, hogy jól éljen, és biztonságban tudja magát és utódait, vélhetõen csak az a politika felel meg e kritériumnak, amely a lehetõ legtöbb embernek biztosítja a lehetõ legnagyobb jólétet és a lehetõ legszilárdabb biztonságot. A többi valóban a mindenkori lehetõségek és esetlegességek birodalmába tartozik.

Egy dolog mindenesetre teljesen világos: az új idõk új politikustípust követeltek meg. A politikusok osztályozása, kategóriákba sorolása egy idõben nagy divat volt, és egy sajátos, meglehetõsen félrevezetõ, sõt olykor álszent módon napjainkban is megfigyelhetõ jelenség. Osztályozták a politikusokat (miként másokat is) temperamentumuk szerint, és elkülönítették a kolerikus, a melankolikus stb. típusokat. Ezt ugyan bízvást és minden rizikó nélkül meg lehetett és lehet tenni, de ebbõl a politikusok és politikák érdemi minõsítéséhez aligha lehet eljutni. Hasonló a helyzet e kísérlet minden finomításával is, mert semmivel sem tudok biztonságosabban mozogni a történetben, ha tudom, mondjuk, hogy Clemenceau szenvedélyes, Lenin harmonikus, Chamberlain flegmatikus, Daladier pedig szentimentális egyéniség volt. Mindez érdekes és fontos lehet életrajzok írása esetén, de nemigen visz közelebb sem az új típusú politikus, sem az általa képviseltek megértéséhez.

Pareto, a neves szociológus, Machiavelli nyomán kísérletet tett rá, hogy megrajzolja korának fõbb politikustípusait. Machiavelli szerint a nagy fejedelem ötvözi a fenevadat elpusztító oroszlán és a hurkot elkerülõ róka alkatát, Pareto pedig saját korában vizsgálja a két alaptípust: az oroszlán-

forradalmárt és az íróasztal-rókát. Lényegében véve arra a következtetésre jut, hogy a kétféle alkat gyakran összekeveredik. Úgy véli ugyanis, hogy például az oroszlánként fellépõ Leninben valószínûleg több róka is megbújt, és mihelyt a merész tételeket a létezõ valóságra akarta alkalmazni, e rókák azonnal elszabadultak. Lenin annyiszor és oly nagy mértékben kötött kompromisszumot saját oroszlán mivoltával illetve a reális világgal, mint rajta kívül kevesen. Paretónak nem volt módja rá, hogy elméletét Mussolinin vagy Hitleren kipróbálja, mivel 1923-ban meghalt. Ezzel sem jutunk azonban messzire, mivel gyerekjáték kimutatni, hogy a két természet – a szimbolikus oroszláné és a szimbolikus rókáé – sok más politikusban is egyszerre megtalálható.

Napjainkban az általam alamuszinak nevezett osztályozás lényege abban áll, hogy a „rossz fiúkról" kimutatják, hogy alacsonyak, ragyások, kacskakezûek, rossz az orruk, a szemük állása, seszínû a hajuk, beteges étkezési szokásaik vannak, szexuálisan aberráltak, ezenfelül pedig – ha csak egy mód van rá – még súlyos betegségekben is szenvednek. Ennek kimondott vagy kimondatlan ellentétele, hogy a „jó fiúk" természetesen szépek, daliásak, egészségesek, példás családi életet élnek, a legjobb karbantartási módszereknek hódolnak, eszükbe sem jut, hogy megigyanak egy whiskyt, sõt ma már az sem, hogy elszívjanak egy cigarettát. Churchill kizárva a paradicsomból! Ha ilyen egyszerû lenne a dolog, történészre egyáltalán nem is lenne szükség, elegendõ lenne néhány lantos, és szerzeményeik méltó elõadására néhány tehetséges popsztár. Elõttem mindenesetre úgy tûnik, hogy a kacska kéz vagy az italozás lehet ugyan fontos adalék egy személyiség ábrázolásában, de semmiképpen sem igazít el egy politika minõségét és annak valóságos racionalitási komponensét illetõen. A valóság sokkal inkább az, hogy nagyon sok politikusnak van valamilyen púpja, és a kérdés csupán az, hogy vajon sikerül-e elrejtenie, vagy a lehetõ legjobb esetben erényt faragnia a hibából.

Az imént felsorolt sztereotípiák egyikével, a betegséggel kapcsolatban mindenesetre egy kiegészítõ megjegyzést kell tennem. Azt hiszem ugyanis, hogy a társadalomnak semmiképpen sem tesz jót, ha súlyosan beteg, és a betegség által szellemileg korlátozott vagy nehézségekkel küzdõ emberek vezetik. Vélhetõen nem tett jót például, midõn a legtöbb európai uralkodó udvartartásával egyetemben szifiliszben szenvedett, miként azok az elöregedett uralkodók sem, akik minden bizonnyal a szenilitással küszködtek, és azok a politikusok sem, akik az átlagosnál jobban szorongtak, és a felsorolást még lehetne folytatni. A modern idõkben azonban, hacsak nem mentális betegségrõl vagy visszafordíthatatlan kórról van szó, a betegség, mint meghatározó komponens eltúlzását semmiképpen sem tartom célravezetõnek. A tételt legalábbis indokolatlan, sõt veszélyes megfordítani, és arra az álláspontra helyezkedni, hogy a rossz politikát valamilyen súlyos betegség határozta meg.

Vegyük Mussolini példáját. Róla elterjesztették, hogy ifjúkori nemi fertõzése következtében súlyos beteg volt, és ezen az alapon a húszas évek derekán már közeli halálával számoltak. A hír különféle formában minduntalan visszatért, és a Duce halála után a történetírásban évtizedekig tartotta magát a felfogás, hogy Mussolini alapvetõ tévedéseit legalább részben erre a misztikus, súlyos betegségre lehet visszavezetni. Miután azonban átvizsgáltak minden rá vonatkozó orvosi iratot, kiderült, hogy Mussolininek az égvilágon semmi más baja nem volt, mint az, hogy nagy feszültségek idején az idegesség a gyomrára ment, és ilyenkor panaszai, sõt olykor sú-

lyos fájdalmai voltak. Azt hiszem, nyugodtan kimondhatjuk, hogy nem ezek az ideges gyomorpanaszok tették õt Mussolinivé. Hitler ugyan a háború idején valóban marokszámra nyelte a színes pirulákat, hol élénkítette, hol meg nyugtatta magát, és néhány év alatt, egészen pontosan 1941 végétõl kezdve valóban rohamosan öregedett, és ideges rángásai is voltak, de valójában semmilyen szervi bajt nem mutattak ki nála. A legutóbb felbukkant „nagy szenzáció", amely szerint Hitlernek homoszexuális hajlamai voltak, egyrészt egyáltalán nem új, másrészt nem is szenzáció. Miért is ne lettek volna ilyen hajlamai négyéves frontszolgálat után? Hitler homoszexualitásából ugyan meg lehet magyarázni rosszul sikerült nõi kapcsolatait és egyáltalán a nõkrõl alkotott véleményét, sõt talán még a férfirendek (például az SS) iránti nagy vonzalmát is, de aligha lehet közelebb jutni a fajelmélethez, a hódítási furorhoz és a zsidók tömegeinek lemészárlásához. A legtöbb, amit minden jel szerint állítani lehet, hogy Hitler paranoid és narcisztikus személyiség volt, amit nyilvánvalóan csak súlyosbíthatott homoszexuális hajlama, amelyet titkolnia kellett, illetve amelyet visszafojtott. De nem ezek a jegyek tették õt Führerré. Mi több, nem is ezek miatt bukott el. Ha Hitler homoszexuális, paranoid és narcisztikus volt, úgy e problémákkal mindig is együtt élt, és ezekkel együtt érte el hallatlan sikereit 1925 és 1938 között. Végül a bukás biztos elõérzetében lett testi-lelki nyomorékká. Nem folytatom. Bármekkora teret adunk is Hitler esetében a beteges tüneteknek, amelyek élete vége felé minden bizonnyal elhatalmasodtak, ezek nem adnak választ a nemzetiszocializmus történetével kapcsolatos legfontosabb kérdésekre. Arról már nem is szólva, hogy más helyzetben, más körülmények között az a kétségtelenül nagyon rossz testi-szellemi állapot, amelyben például Pompidou élete utolsó éveit eltöltötte, mint látszólag aktív államférfi, aligha hozható közös nevezõre Hitler esetével, holott a betegség alapján ez lehetséges lenne.

Nézzünk egy másik sztereotípiát. A „rossz" politikus, a diktátor külsõ megjelenésével kapcsolatban az elsõ megállapítás rendszerint úgy hangzik, hogy mindegyikük alacsony volt, amibõl azonnal logikusan következik, hogy óvakodni kell a törpétõl. E szerint azonban óvakodni kellene még számos más történeti szereplõtõl is, olyanoktól, akik fényes emlékeket hagytak maguk után. Arról már nem is szólva, hogy a híres hármas valóban eltörpült ugyan – mondjuk – a korabeli svéd vagy a mai európai átlag mellett, de Hitler a német kortársak, Mussolini az olaszok, Sztálin pedig a grúzok között nem keltett feltûnést szokatlanul alacsony testmagasságával, mivel az nem is volt szokatlan.

Lényegében véve hasonló a helyzet a többi külsõ jegy körül is. Ha mondjuk Churchill, Roosevelt és Sztálin megjelenését figyelem, úgy nem tudnám megmondani, hogy egy nõi Apolló(nia) miként döntene hármójuk szépségversenyében. Ha Sztálin állítólagos vodkaivászatát (ami egyébként nem nyert bizonyítást, mivel többek szerint kizárólag a grúz vörösbort kedvelte) összevetem Churchill whiskyszeretetével, úgy megint csak nehéz megmondani, hogy ezen az alapon merre billen a mérleg. Ha Sztálin kacska kezét Roosevelt paralitikus lábai mellett szemlélem, úgy vajon melyikük az igazán hátrányos helyzetû? Egyébként az USA huszadik századi történetének két nagy elnöke, Roosevelt és Kennedy egyaránt súlyos beteg volt. Nyújt ez támpontot bármilyen további politikai következtetésre? Aligha.

Az érdemi kérdés e modern politikusok esetében visszavezet kiindulási pontunk két fõ tényezõjéhez: a racionalitáshoz és a kívánatos látszat megteremtéséhez. Az elsõ

kérdés viszont mindjárt az, hogy vajon egyáltalán mit tekinthetünk a politikában ésszerûnek? Valami ilyesmit: a politikus felfogja korának realitásait, a bennük rejlõ nehézségek valóságos természetét, ezekbõl következtetéseket von le saját teendõire nézve, és amennyire a körülmények, a mindenkori lehetõségek egyáltalán lehetõvé teszik, azokat igyekszik a gondjaira bízott közösség javára megvalósítani. Emellett a politikától elválaszthatatlan, hogy a politikus úgy cselekedjék, hogy azáltal ne veszélyeztesse saját hatalmi helyzetét. Ez mintegy benne foglaltatik a „lehetõségek tudományában".

A reáliák és a lehetõségek világában azonban – úgy tûnik – különbség mutatkozik a pillanatnyi és a hosszú távú elemek között. A huszadik század nagy formátumú politikai vezetõi nemigen különböztek egymástól abban, ahogyan a pillanatnyi lehetõségeket felmérték, és amiként azok között kialakították a saját mozgásterüket. Valamennyien – Churchilltõl Sztálinig és Roosevelttõl Hitlerig – kiváló taktikusok voltak. Ez a kijelentés a diktátorok esetére alkalmazva valószínûleg meglepõ, de majd megkísérlem érthetõvé és elfogadhatóvá tenni. Churchillrõl tudjuk, hogy miután számos alkalommal csúfosan kudarcot vallott, végül nagyszerûen megtanult bujkálni a demokrácia fáradságos útvesztõiben, és ravaszul kimódolt lépésekkel, nemegyszer utólag bevallott trükkök segítségével a legtöbbször elérte, amit egyébként meglehetõsen autoriter természetének megfelelõen a fejébe vett. Roosevelt éveken át bújócskát játszott mind a kongresszussal, mind a Legfelsõbb Bírósággal, hogy új gazdaság- és társadalompolitikáját keresztülvigye, és noha annak számos eleme formálisan megbukott, gyakorlatilag végül mégis érvényesült. Annyira, hogy korabeli és utólagos bírálói kénytelenek voltak a beépített új elemek többségével együtt élni. Ami viszont az amerikai külpolitikát illette, Rooseveltnek ugyancsak róka módra kellett sompolyognia ahhoz, hogy lépésrõl lépésre növelje mozgásterét, és az amerikai társadalmat ráébressze elkerülhetetlen feladatára. Mindkét eredményét nem kis részben kiváló taktikai érzékének köszönhette.

Hogyan állunk a diktátorokkal? Kettõrõl, Mussolinirõl és Hitlerrõl bízvást állítható, hogy taktikai érzék híján sosem lettek volna „vezérré". Vitathatatlan viszont, hogy az õ esetükben a sikerhez, amíg csak sikerrõl egyáltalán beszélni lehetett, a demokratáknál sokkal nagyobb mértékben hozzájárult a szerep, a megjelenés, a tömegek megigézése és elcsábítása. Erre még visszatérek, most viszont azt szeretném hangsúlyozni, hogy merõ tévedés a diktátort minden vonatkozásban és mindenkor voluntaristának beállítani. Hitler képes volt rá, hogy felesküdjön a legalitás megõrzésére, mi több, erre irányuló ígéretét, ha nem is szó szerint, de kancellári kinevezéséig lényegében véve betartotta, hajlandó volt szövetségeket kötni, és pontosan tudta, hogy egy adott közönség elõtt mirõl és miként beszéljen. E nélkül nem nyerhette volna el sem a nagytõke és a hadsereg tekintélyes részének támogatását, sem Hugenbergnek és párttársainak együttmûködését, és nem kaphatta volna meg Hindenburgtól a kinevezést.

1933 és 1938 között Hitler pontosan ki tudta számítani, hogy külpolitikai téren mit és hogyan engedhet meg magának. Taktikájának lényege e téren abban állt, hogy kizárólag a Németországgal szemben elkövetett igazságtalanságok kiküszöbölésérõl beszélt, és mivel volt mirõl beszélni, nagyon nehéz volt olyan érveket találni, amelyek segítségével érdemben vitatni lehetett volna a szempontjait. Milyen jogos érvvel lehetett volna védeni a német hadsereg abnormális korlátozását a fennálló nagy had-

seregek jelenlétében, lehetett-e szót emelni a legális alapokon nyugvó Saar-vidéki népszavazás és az ott aratott frenetikus német siker ellen, állíthatta-e bárki is, hogy Németország a saját területén nem gyakorolhatja szuverenitását, és ezért fenn kell tartania a demilitarizált zónát, vagy akár, hogy az Anschluss tilalmát elfogadható szempontokkal alá lehet támasztani? Utólag, de csak utólag vált világossá, hogy mindez csupán elõkészület és egyúttal hazugság volt, ám hogy azzá minõsül majd át, azt 1938-ig senki sem bizonyíthatta be, legfeljebb rossz elõérzeteit fogalmazhatta meg. Mindent összevéve, Hitler kiváló taktikusnak bizonyult, évek hosszú során át nagyszerûen tudott bánni a valóság bizonyos adottságaival. Csak éppen a teljes valóság leglényegesebb elemeit nem fogta fel.

Ugyanezt, nagyjából szintén 1938-ig Mussolinirõl is el lehet mondani. Bár õ már 1935-1936-ban súlyos politikai hibát követett el, ez még nem volt korrigálhatatlan, miként a spanyol polgárháborúban való olasz részvétel sem volt az. Mussolinirõl is elmondható, hogy ritkán tévedett a részletekben, miközben az egészrõl kialakított nézetrendszere alapvetõen hibás volt. Hibás volt a demokráciák lényegérõl, aktuális erejérõl és potenciáljukról kialakított képe, következésképpen hibás volt mindaz, amit a fasizmus vezérelte „Új civilizációról” összeokoskodott.

Mindkettejük esetében hozzátartozik a dolog érdeméhez, vagyis egy viszonylag tartós diktatúra lényegéhez, hogy a lakosság széles rétegeit nemcsak kábították és nemcsak szigorúan felügyelték, de egyúttal a háború elõtti években arra is ügyeltek, hogy e lakosságnak legyen biztonságtudata és valamelyes komfortérzete is. A „széles tömegeket” ugyan eszközként használták, de érzéseiket, lelkiállapotukat mégis figyelembe kellett venniük. Ez hozzátartozott a reáliákon nyugvó taktikához. Ha úgy tetszik: a rókasághoz. E jelenség egyik sokatmondó visszájára fordult tünete, mintegy a negatív hátoldala volt, hogy a világháború második felében, amikor már minden rosszul állt, sem Hitler, sem Mussolini nem akart vállalkozni rá, hogy a tömegek elé álljon. A két nagy rétor elnémult, mert érezte, hogy a tömegeket már semmiképpen sem tudja magával ragadni. A kommunikáció megszakadt.

Már utaltam rá, hogy a hatalmas tettre vállalkozó Lenin Pareto szerint is nagyon okos taktikai rókának bizonyult. Lenin képes volt saját koncepciója mellé állítani a bolsevik vezetõ csoportot, jóllehet eredetileg alig volt, aki egyetértett vele, majd igencsak szerény, de jól szervezett és jól vezetett erõkkel, valamint agyafúrt módszerekkel, szerencsésen megválasztott idõpontban és helyen kipenderíteni a hatalomból annak birtokosait. Hajlandó volt a legnagyobb birodalmi-területi áldozatokra a hatalom megtartása érdekében, és ha elkerülhetetlennek látta, kész volt a politikai visszavonulásra is. Lenin is ragyogóan értett tehát a hétköznapi reáliák kezeléséhez, csak éppen a jövõrõl kialakított utópiája volt hamis. Mindez és e folyamatok részletei is elég jól ismertek, és nem hiszem, hogy további fejtegetésekre szorulnának

Annál inkább bizonyításra szorul viszont, ha azt állítom, hogy a taktikai érzéket és a szükséges konszenzus megteremtésének igényét Sztálin sem nélkülözte. Márpedig valóban úgy vélem, hogy amennyiben Sztálint egyszerûen és kizárólag a voluntarizmus megtestesítõjének tekintjük, aki kizárólag a terrornak köszönhette uralmának tartósságát, úgy sohasem juthatunk el sem személyiségének, sem rendszerének megértéséhez. A magam részérõl Sztálint egy minden hájjal megkent grúz rókának látom, akinek mérhetetlen elvakultsága ugyancsak mérhetetlen ravaszsággal párosult. Nagyszerûen válogatta meg és

váltogatta pillanatnyi barátait és ellenségeit, mûvészien meg tudta oldani, hogy a felelõsséget rendszeresen másokra hárítsa, gondja volt rá, hogy ellenségnek mindig csak a társadalom viszonylag szûk csoportjait kiáltsa ki, miközben többnyire udvarolt az óriási többségnek. Mi több, idõrõl idõre kimutatta, hogy ez az óriási többség egyre jobban él, egyre alaposabb iskolai képzésben, orvosi ellátásban részesül, és a kultúrából mind nagyobb szelethez jut hozzá. Ha nem kérdezünk rá mindennek a minõségére és szakmai-szellemi korlátaira, úgy azt mondhatjuk, hogy ezeknek az állításoknak volt is igazságalapjuk, mert a szovjet állam sem engedhette meg magának, hogy a lakosság nagy tömegeit semmibe vegye. Végtére is maga az ideológia róluk szólt, csakúgy egyébként, mint a német „Volk" és az olasz „nazione" esetében.

Hogyan állunk e nagy taktikusoknál a kívánatos látszatok megteremtésével, az eladhatóság követelményének való megfeleléssel? Úgy tûnik, hogy e téren a huszadik század elsõ felében a stílus még alaposan különbözött a demokratikus és a diktátori megoldások között, és a hasonlóság csak magában az „eladhatóságra" irányuló törekvésben jelent meg. A politikus elsõ feladata minden esetre már a század elsõ felében is az volt, hogy eltüntesse a hátrányait, és szimpatikus képet alakítson ki magáról. A járásképtelen Roosevelt elhitette magáról, hogy semmi baja sincs, és kultuszt alkotott abból, hogy a rádió mellett karosszékben üldögélve mesélt honfitársainak. Egyébként baráti segítséggel lábon állva is fényképeztette magát. Az amerikai elnökök között disszimulálásban csak Kennedy múlta felül, aki számos betegség által megtámadott testét az egészség szobraként tudta megjeleníteni. Churchill a hibáiból gyártott erényt. Semmit sem tett nagyivó és örökké szivarozó képe ellen, sõt fotózásnál a szivarcsutkát még akkor is a kezében tartotta, amikor már jó ideje se nem ihatott, se nem dohányzott. Ehhez már csak a jellegzetes gyõzelmi „V" betût kellett ujjaival megformálnia, hogy a szimpatikus, a nagyközönség által elfogadott és kedvelt Churchill-kép kialakuljon.

Hitler és Mussolini jóval nehezebben, Sztálin pedig hozzájuk viszonyítva is megkésve találta meg saját igazi színpadi alakját. Hitlert eleinte a tirolihoz hasonló, bajor népi gúnyában lehetett látni, de elég gyorsan vagy õ maga, vagy más rájött, hogy ez az öltözék bizony nevetséges. Valamivel késõbb hosszú esõkabátban, kezében korbácsot tartva tündökölt, de ez, ha lehet, még groteszkebb hatást tett a szemlélõre. Következett azután a barna ing bricsesznadrággal és csizmával, ami viszont egyenesen slamposnak volt mondható. Szalonöltözék, szmoking, utazóruha, minden elõkerült, hogy azután – végre – megtalálja a megfelelõ ruházkodási formát: az egyenruhát. Közben feltalálta a jellegzetes Hitler-bajuszt, és ezzel eltüntette arcának egyik aránytalanságát, valamint az oldalra fésült és homlokra hulló hajviseletet, amely szerencsésen korrigált egy másikat. Tudjuk, hogy idõközben nagy gondot fordított beszédkészségének, mimikájának és gesztusainak fejlesztésére.

Mussolini talán még változatosabb ruházkodási szokásokat követett, de ugyanott kötött ki, ahol Hitler, és a végállomás Sztálin esetében is ugyanaz volt. A háború idején végeredményben három daliát, három hõst látunk, akik elhitetik magukról, hogy „fejjel magasbak mindeneknél", holott csak közepesek voltak. Közös vonásuk, hogy míg jó néhány kortárs – így például Franco, Pétain vagy Pilsudsky – joggal viselte az egyenruhát, hiszen õk valóban katonatisztek voltak, a három diktátor számára ez csak kellék volt. Azt sugallta, hogy az egyenruha-költemény viselõje nagy hadvezér, joggal parancsol a sokmilliós hadse-

regnek, holott a valóságban ehhez minden képzettségük hiányzott. Hitler és Sztálin menet közben sokat megtanult a hadtudományból, Hitler azonban 1941-tõl kezdve óriási szarvashibákat és számtalan apróbbnak tûnõ tévedést követett el, Sztálin „hadmûvészetének" pedig aránytalanul nagy volt az emberéletekben kifejezhetõ ára. Ami Mussolinit illette, õ tökéletesen dilettáns volt és az is maradt. Itt már látható, mintegy tettenérhetõ, hogy látszat és valóság menthetetlenül elszakadt egymástól. Sztálint ugyan a gyõzelem mintegy igazolta, de ez sem változtat azon, hogy õ is olyan szerepet játszott, amelyet nem rá szabtak.

Az önarckép kialakításának módszereiben kétségtelenül a két nacionalista diktátor, Hitler és Mussolini alkotta meg a modern iskolát. Mindenki más, Sztálint is ideértve, akkoriban csak a nyomukban bandukolt. Hozzáteszem, egy olyan iskolát hoztak létre, amelynek manapság – a diktatúrára jellemzõ személy körüli kultusz egyes elemeit leszámítva – minden politikus nebulója lett valamilyen módon. Mit kell leszámítani? Mindenekelõtt természetesen a dicsõ, katonás megjelenést, aminek a helyébe a lezser, ám mégis sportos allûr lépett, továbbá a nagyság mesterséges megjelenítését, a mellszobrok szériagyártását, valamint az ugyancsak sorozatban készülõ dicsõítõ irodalmi „alkotásokat", amelyeket – mintegy természetes és mintegy spontán módon – a gyakori tévészereplések, plakátok, reklámok, pletykarovatok és a színes magazinok váltottak fel. Egyébként a Mussolini és Hitler által használt eszközök köre az õ koruk óta csupán kiteljesedett. Õk vetették be elõször a fotózás minden mennyiségben elvét, õk kezdték el a jól megválasztott helyszíneken tartott nagy beszédek rítusát, a történelemben elsõként Hitler folytatott gigászi választási kampányt, õ használta elsõként rendszeresen a rádiót. Hetente forgatták mindkettõjükrõl a filmhíradót, és a televíziót csak azért nem vették igénybe, mert még nem volt annyira kifejlesztve, hogy használni lehessen. Miben áll a módozatot érintõ különbség az elmúlt század elsõ és második fele között? Vélhetõen fõként abban, hogy akkoriban egy politikus maga kínlódta ki önarcképét, utóbb viszont az imázsteremtéssel jórészt erre kiképzett szakemberek foglalkoznak a logopédustól a szabón és a sminkmesteren át a szövegíróig és a pszichológusig.

Oda jutottunk, hogy a választóvonal a „lehetõségek tudománya", a politika keretében nem a megjelenésben, nem a lelki alkat formális jellegében, bizonyos keretek között nem is a betegségben, sõt még csak nem is a propaganda méreteiben található. Lehet valaki jó vagy rossz politikus, függetlenül attól, hogy alacsony vagy magas, ragyás vagy sima bõrû, melankolikus vagy kolerikus, szentimentális vagy harmonikus, kisebb vagy nagyobb mértékben narcisztikus (melyik politikus nem az legalább egy kicsit?) vagy – tegyük fel – egyáltalán nem az, és függetlenül attól is, hogy mérsékelten ünnepelteti önmagát vagy lázas önpropagandát folytat. Természetesen nagyon szerencsés az a politikus, aki jó kiállású, arcvonásai harmonikusak, simán beszél és a hangja ércesen, mégis melegen cseng – avagy: csinos, elegáns, és kellemes alt, esetleg mezzoszoprán hangon szólal meg. Szerencsés, mert rajta már nem sokat kell „megcsinálni", ám e tulajdonságok birtokában még mindig nem dõl el, hogy vajon nagy vagy jó politikus-e.

Ha futólag is, de meg kell említeni, hogy a modern idõk más szerepet osztottak le a nagyhatalmi politikának és a nagyhatalmak politikusainak, és mást a többieknek. Ebbõl a szempontból közömbös, hogy hány állam képviselete jelenhetett meg éppen a nagyhatalmi mezõnyben – hét, mint a tizenkilencedik század utolsó

harmadában, három, mint az elsõ világháború, kettõ, mint a második világháború után –, az bizonyos volt, hogy õk szabják meg a világ arculatát és ezzel együtt a globálisan követendõ politika, a jogrendszer, a gazdasági és pénzügyi körülmények alapjait. A többiek pedig – a közepes és a kicsi hatalmak mindenkori politikusai – azon törhetik a fejüket, hogy miként kövessék õket, ha van választási lehetõség még (egy ideig volt), úgy melyik félhez csatlakozzanak, de mindenesetre olyan módon, hogy ne veszélyeztessék országuk hosszú távú érdekeit. Ez a szerep egyszerûbbnek tûnik, ám gyakorlatilag szerfelett nehéz, és nagy a felelõsség is, amely belõle a politikára háramlik. A reáliák felmérése legalább olyan fontos követelmény, mint a nagyhatalom esetében, és fennáll annak a szükségessége is, hogy e reáliákat a saját közönségükkel, választóikkal elfogadtassák, ami sokszor nagyon bonyolult feladat lehet.

A választóvonal vélhetõen ott húzódik, ahol az egyik oldalon a személyiség mérlegelõképessége és a szükségesnek mutatkozó változtatásokra való hajlam áll, és ez még olyan esetben is mûködik, amikor esetleg saját korábbi nézetét, eszmerendszerét kell a valóságban észlelt dolgok alakulása miatt felülvizsgálnia, míg a másikon a realitások lényegének mellõzésével kialakított ideológiához való feltétlen ragaszkodás jelenik meg. Bismarck nagy politikai bölcsességet fogalmazott meg, midõn azt mondta, hogy csak az ökör következetes. Az ideológiai fikszáció ugyanis vagy eleve magába foglalja, vagy fatálisan elvezet a voluntarizmushoz, elõbb vagy utóbb fanatizmusként jelenik meg, aminek végsõ formája eljuthat odáig, hogy „annál rosszabb a tényeknek". Az elõbbi típus, bármilyen lelkialkatú is, el tud jutni az önkorrekcióig, az utóbbi viszont többnyire eljut a tévedhetetlenség illúziójához. Az egyik tudatában van a felelõsségének és ebbõl eredõen le tudja vonni a konzekvenciákat is, és akár győz, akár megbukik, képes megõrizni személyiségének intaktságát. Az utóbbi az elhanyagolt realitásrészletek bosszúállása idején mérlegelés és változtatás helyett minden problémáért másokra hárítja át a felelõsséget, mind több és több ellenséget fedez fel maga körül, egyre jobban elhatalmasodik rajta a bosszúvágy, narcizmusa elmélyül, és ha klinikai értelemben nem is paranoiás talán, e betegség mind több tünetét produkálja.

Csakhogy… Csakhogy hozzá kell tennünk ehhez még valamit, ami fontosabbnak látszik a politikus egyéni alkatánál. E körülmény abban áll, hogy a demokratikus államszerkezetben mindig van alternatíva, és ha a politikus önmaga ezt képtelen belátni, úgy a korrekciót a demokrácia nélküle hajtja végre. Ennek tudata viszont még azt a politikust is mérlegelésre serkentheti, aki alkatilag erre nem nagyon hajlik. Diktatúra esetében azonban ez a lehetõség nem áll fenn, mert a diktatúra vagy tévedhetetlen, vagy nincs. A diktátor taktikázhat ugyan, de alapvetõ tévedésének kiigazítására nincs módja, mert miután tévedhetetlennek tüntette fel magát, sõt ezt maga is elhitte, nincs hátországa, ahová visszavonulhatna.

A közönséges halandók között vélhetõen elég sok az ilyen ember. Szép számban találkozhatunk olyanokkal, akik a sajátjukon kívül semmilyen más elgondolást, elvet vagy igazságot nem hajlandók még csak meghallani sem, akikkel nemcsak vitatkozni, de még beszélgetni is képtelenség, mert oly mélyen és megmásíthatatlanul meg vannak győzõdve egyébként semmivel sem, vagy gyengén alátámasztatott igazukról, hogy mindenkit, aki mást gondol, vagy tudatlannak, vagy mindjárt ellenségnek, árulónak stb. vélnek. Ez az értelmi, lelki megátalkodottság a spenót elkészítési

módjától a kutyatartáson át az ufó kérdésig és a szabadkõmûves-zsidó-bolsevista-plutokrata összeesküvésig terjedhet. Az ilyen emberek kudarcaikért kizárólag másokat tesznek felelõssé, és azon még álmukban sem gondolkodnak, hogy mit tehetnének õk maguk. Megerõsödik az ellenségképük, és kórosabb esetekben már mindenütt intrikát, csalást, árulást stb. gyanítanak. A köznyelv az ilyen emberrõl leginkább azt mondja, hogy hiányzik a józan paraszti esze, hogy tudományosan mit kell róla mondani, azt a pszichológusokra bízom.

Történészként viszont azt mondhatom, hogy e típus tartós jelenléte a legmagasabb politikai pozíciókban szervesen hozzá tartozott a huszadik század sajátosságaihoz, mi több, belépett a huszonegyedikbe is, csak éppen a terepe tolódott el. Leáldozóban van-e a napja, azt csak a jövõ dönti el. Ez pedig többek között attól függ, hogy van-e a megfelelõ helyeken elegendõ számban olyan politikus, aki mérlegelni tudja a mára kialakult világhelyzet egész bonyolult rendszerét, és le tudja vonni a szükséges következtetéseket ahhoz, hogy elkerülhetõ legyen az elmúlt évszázad elsõ felében létrejött mély világválság valamilyen, nyilván több vonatkozásban másmilyen megismétlõdése. Nem kétséges, hogy sikere érdekében ma már rendelkeznie kell azokkal a tulajdonságokkal is, amelyeket a kor a politikustól megkíván. Ellenkezõ esetben átmenetileg ismét sikert arathatnak olyan politikusok, akik képesek a tömegek elcsábítására, ám egyszersmind voluntaristák és fanatikusok. Az ilyesfajta politikusnak minden jel szerint a mély megrázkódtatás idején van esélye rá, hogy a hozzá hasonlók sokaságából a csúcsra kerüljön. Nem véletlen, hogy a fanatizmus és a fanatizálhatóság általában ott erõs, ahol sérelmi politikát lehet folytatni, többek között azért is, mert nagy a szegénység és bizonytalan a jövõ.

Kulcsszavak: *a politika racionalitása, megjelenés és média, álrealizmus, diktátorok és demokratikus vezetõk, Mussolini, Hitler, Sztálin, a személyiségalapú magyarázatok kritikája*

TÖRTÉNETÍRÓI NÉZŐPONT ÉS NARRATÍV IGAZSÁG

Gyáni Gábor
az MTA doktora, egyetemi docens (ELTE), tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet)

Milyen kapcsolat fûzi a historikust a múltnak azokhoz a szereplõihez, akikrõl beszél? Milyenek a történész lehetõségei a múlt megítélésében: meddig azonosulhat, és azonosulhat-e egyáltalán a múlt megjelenített szereplõivel úgy, hogy a történelmi dokumentumokból megismert megnyilatkozásaikkal magyarázza tetteiket? S ha viszont él e lehetõséggel, nem él-e vissza vele, nem vezet-e munkamódszere kárhozatos elfogultsághoz, szubjektív részrehajláshoz? S egyáltalán: létezik-e teljesen elfogulatlan történetírói megközelítés? Az imént megfogalmazott kérdések kivétel nélkül a *nézõpont* és a *történészi hang* problémáját érintik, és egyöntetûen arra vonatkoznak, hogy *ki beszél* a történész nevében vagy a történész helyett a múltról szóló tudományos diskurzusban.

A nézõpont megválasztásának elkerülhetetlensége

A történetírás mint szakszerû tudományos beszédmód azért írja elõ a történész-narrátor személytelenségét, mert egyedül így látja biztosítva a múlt racionális eszközökkel történõ megközelítését. A történetírók rendszerint ezért is használják a „mi" személyes névmást, ha alkalmanként véleményt nyilvánítanak a múltról. Ez tökéletesen egybevág azzal a mély belsõ meggyõzõdésükkel, mely szerint ha a történész valóban érti és jól végzi a dolgát, akkor a tények, vagyis a múlt önmagáért beszél. Nem a történész teremti meg a történelem fogalmát a múltat elbeszélve, hanem közvetlenül a múlt szólal meg általa, az õ közremûködésével.

Mindamellett a múlt szereplõi többnyire közvetlenül is szót kapnak a történész narrációjában: vagy úgy, hogy a historikus szó szerint idéz tõlük egy-egy álláspont vagy esemény megvilágítása végett, vagy oly módon, hogy ismerteti az adott kérdésrõl vallott (a dokumentumokból hozzáférhetõ) álláspontjukat. A történész azonban mint narrátor, igazából felette, helyesebben kívül áll az elbeszélésbe foglalt világon: hiszen õ mindent tud, vagy legalábbis mindazt tudja, amit a történet értelmének a megfejtése megkíván, következésképpen többet tud azoknál, akik a múltat végigélték (vagy csak elszenvedték). A történész ugyanis már azt is ismeri, ami e múltra utóbb következett (s ezáltal a *nem szándékolt következményeket* is látja), ami döntõen befolyásolja a múlt helyes értelmezését. Ráadásul a történész a dokumentumok meglehetõsen széles körére támaszkodva többet megtudhat a múlt eseményeibõl, mint az események valamikori részesei, akik legföljebb csak egy részét ismerhették annak, bár igaz, hogy errõl viszont többet tudtak, mint amennyit a töredékesen fennmaradt dokumentumokra hagyatkozó történész valaha is megtudhat róluk. A kettõjük közt fennálló különbséget Isaiah Berlin a sün és a róka látásmódjának a különbözõségével érzékeltette. A róka mindent tud, a sün viszont legföljebb egyetlen nagy

dolgot ismer – idézi az ókori görög költõt, majd Tolsztoj példáján *(Háború és béke)* részletesen is bizonyítja, hogy milyen mély episztemológiai dilemma rejlik az empirikus tapasztalat, valamint a szintetikus vízió (az elméleti tudás) kettõsségében. (Berlin, é. n. 1., 39-41. o.)

Robert F. Berkhofer szerint egyáltalán nem mindegy, hogy a történetíró egy meghatározott nézõpont *nevében* vagy egy meghatározott nézõpont *alapján* fejti-e ki argumentumait. (Berkhofer, 2000, 151. o.) Az a történész, aki múlton kívüli, helyesebben múlt feletti pozícióból igyekszik áttekinteni a múltbeli eseményeket, arra törekszik, hogy lehetõleg egyszerre több nézõpont nevében láttassa a valamikori valóságot. Ez ugyanis elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy senki se vádolhassa elfogultsággal vagy szubjektivizmussal. Ennek azonban korántsem mond ellent, hogy mindig egy bizonyos nézõpontból (prizmából, látószögbõl, fókuszpontból) közelíti meg a tárgyát. Az általa választott nézõpont ugyanakkor nem kifejezetten a múltból ered, nem ahhoz tartozik, így nem is azonos egyik múltbeli nézõponttal sem. Hiszen a történész-elbeszélõ immár visszavonhatatlanul a jelen perspektívájából tekint vissza a múltba, amely innen megpillantva másnak mutatja magát, mint amilyennek valamikori tevõleges részesei elõtt mutatkozott. Az idõbeli távolság ezáltal sajátosan történészi nézõpontot teremt: ez a hermeneutikai perspektíva pedig egyfajta *fogalmi* nézõponttal (mondhatnánk: egyfajta szemléletmóddal) látja el a történészt. Ami nemcsak hogy fontos, de egyúttal szükségszerû is, hiszen „a világunkban elõforduló tények lehetséges aspektusainak végtelen gazdagságában és sokféleségében" valójában el sem tudnánk igazodni a szelekció elvének az alkalmazása nélkül. A választás azonban mindig adott álláspont alapján történik. „Meghatározott álláspont vagy nézõpont kifejlesztése tehát elkerülhetetlen" – szögezi le Popper. (1997, 135. o.)

Az tehát ezek után a fõ kérdés, hogy milyen kapcsolat áll fenn a történetírói nézõpont és a történész által megragadni kívánt múlt számtalan lehetséges nézõpontja között akkor, amikor egyébként megbocsáthatatlan szakmai bûn egy adott múltbeli nézõpont kiválasztása és kizárólagos favorizálása. Az elsõ, e kérdéssel kapcsolatos dilemmát, azt, amely a megélt tapasztalat és a történetírói ábrázolás (az értelmezéssel egyenértékû megjelenítés) között feszül, futólag már érintettük az elõbbiekben. Így most csupán a történészi nézõpont „önkényes" jellegének a tisztázása végett térünk hozzá vissza egyetlen szó erejéig. Ricoeur azt állítja, hogy: „a társadalomtörténet nem pusztán egy a többi terület között. Éppenséggel azt a nézõpontot alkotja, amelybõl a történetírás kiválasztja saját mezejét, s ez a társadalomtudományok mezeje lesz." (Ricoeur, 2002, 57. o.) Ami szerinte azt jelenti, hogy a történésznek el kell szakadnia a megélt tapasztalat idõbeliségétõl, hiszen ha annál marad, sohasem tisztázhatja a *longue durée* tartamában érvényesülõ struktúrákat és a „különbözõ idejûségek egyidejûségének" természetét. A történetírói beszéd azonban ettõl nem lesz kevésbé valóságos és nem ölt fiktív jelleget, összevetve azzal, amelyik mindenáron ragaszkodik a múltból származó tanúságtételek feltétlen igazához. Ricoeur mindebbõl végül arra következtet, hogy két külön „valósággal" van dolgunk. „A megélt tapasztalat számára, amely nem képes arra, hogy önmagából alakítsa ki a többféle idõtartamnak, vagyis a tartamok különféle léptékének eszméjét, ez utóbbiak (mármint a társadalomtörténet által ábrázolt múltak – Gy. G.) nyilvánvalóan konstrukciók. Ami itt valójában konstrukció, az a vizsgált gazdasági, korlátozott értelemben vett társadalmi, politikai, kulturális vagy másféle változás természete, tehát a

változás felfogását lehetõvé tévõ lépték, és e léptéknek tulajdonított idõbeli ritmus között létrehozott megfelelés. […] Ám ezek a konstrukciók feltehetõen a szóban forgó jelenség természetéhez igazodnak, és ebben az értelemben egyáltalán nem tetszõlegesek vagy fiktívek." (Uo.)

A nézõpont olyan másfajta fogalma is megfogalmazható ugyanakkor, amelyik kifejezetten arra vonatkozik, mit hogyan válasszunk ki a megélt tapasztalatot tanúsító dokumentumok „hangjai" közül. Hiszen aligha kétséges, hogy a történész valamiképpen mindig részrehajló, mivel több megértést mutat egyesek, mint mások iránt, és nemegyszer épp egy bizonyos személy (vagy csoport) szemszögébõl láttatja a dolgokat – így például az õ szavaival adja tudtunkra a múltban megtörtént eseményeket. „A semlegesnek tûnõ megítélések – jegyzi meg Berkhofer – általában egyik vagy másik résztvevõ nézõpontjának kedveznek." A szerzõ ezt hegemonikus nézõpontnak nevezi, amely azt fejezi ki, hogy „kinek milyen nézõpontja határozza meg a valóságot". (Berkhofer, 2000. 152. o.) A történész, rögzítsük tézisünket, mindig egy meghatározott nézõpontot foglal el a maga számára azért, hogy ebbõl a kitüntetett látószögbõl kerítsen sort a múlt fogalmi birtokba vételére. Egy ilyen nézõpont úgyszólván elkerülhetetlen tehát a múlt diszkurzív megismerése során (is), noha már magának a nézõpontnak a puszta léte is felettébb problematikus a történetírói megismerés szempontjából; hiszen ez azt sugallja, hogy elfogultsággal terhelt a pártatlanságra törekvõ történetírói értékelés. El kell ismerni: minél jobban belemerül a historikus a megismerni vágyott múlt magyarázatába, annál nagyobb szerephez jut elõadásában a nézõpont, következésképpen annál több és annál nyilvánvalóbb részrehajlást tanúsít a múlt egyes dolgaiban. Ez pedig ahhoz az írás elején feltett kérdéshez vezet bennünket vissza, hogy lehetséges-e egyáltalán elfogultságoktól mentes történeti megismerés?

Hogy miként nyilvánul meg a gyakorlatban a nézõponttal szükségképpen együtt járó történetírói részrehajlás, azt egy korántsem kirívó példa segítségével próbálom megvilágítani. A Horthy-kori revíziós politikáról nemrégiben kitûnõ történelmi elemzés látott napvilágot, melynek szerzõje egymástól jól elválasztva, egymással élesen szembeállítva mutatta be a mindenkori hivatalos, vagyis a kormányzati (diplomáciai eszközökkel folytatott) revíziós politikát, valamint a társadalmi (részben azonban az állam által is támogatott, általa legalábbis bujtogatott) revíziós mozgalmakat. Ez a distinkció értékelési különbséggel párosult: ha racionális (tehát védhetõ) politikai gyakorlatnak tekinti egyáltalán a szerzõ a revíziót, akkor kizárólag csak a kormánypolitikai erõfeszítések számára tartja fenn e racionalitás érvényét. Így meghatározott nézõpontját nyíltan meg is indokolja, midõn a revíziós propagandát folytató kormány és diplomáciai kar „realitásérzékét" fölébe helyezi a szakszerûtlen, sõt olykor kifejezetten káros mozgalmi ténykedésnek. Az utóbbiak szószólóit és fõ képviselõit „a nagypolitikában kevésbé járatos, botcsinálta diplomatáknak" nevezi, és azt állapítja meg róluk, hogy idõnként szinte elkáprázatták õket a sajátjuknak képzelt sikerek. (Zeidler, 2000, 124. o.)

A Magyar Revíziós Liga, az ide tartozó társadalmi szervezetek csúcsszerve – amelynek elnöke, Herczeg Ferenc, az „írófejedelem", külön fejezetet szentelt memoárjában az e területen végzett tevékenységük ismertetésének – Zeidlernél kizárólag ebben az argumentációs kontextusban jut szóhoz. Egyszer úgy, hogy olyan részletet idéz a történész az író visszaemlékezéséből, amely a revíziós mozgalom felettébb szánalmas következményét jeleníti meg. A Herczeg-

tõl származó idézetben ugyanis a Lord Rothermere-hez érkezett magyarországi ajándékok kuriózumgyûjteményérõl esik szó, melyet még Herczeg is sommásan csak így jellemez: „Az egész nagy gyûjtemény a londoni környezetben idegenszerûen primitív, kissé barbár és erõsen orientális benyomást tesz." (Herczeg, 1993, 149. o.) Az író ilyetén megszólaltatása a módszertani szakirodalomban a „döntõ eset" argumentumként számon tartott eljárást idézi. Vagyis olyan, különösen megbízható bizonyítékról van szó, amely épp azáltal támasztja alá a tényállást, mert kifejezetten az ellenkezõjét várnánk el tõle. (Fairburn, 1999, 58–59., 266–268. o.)

Másodjára úgy kap szót Herczeg Zeidler könyvében, hogy a történész mintegy elõre kijelöli az idézetként átvett mondatok (helyes) értelmét; annak a szövegrésznek a végén adja át ugyanis a szót az írónak, amely úgy indul, hogy a történész-narrátor botcsinálta diplomataként bélyegzi meg a Herczeg-féle mozgalmárokat, hogy végül helytelen önértékelésük illusztrálása végett idézze az író kifakadását a revízió ügyét úgymond a saját monopóliumukként kisajátító politikusok és diplomaták ellen. (Zeidler, 2001, 124. o.)

A félreértések elkerülése végett nyomatékosan hadd szögezzem le: a példaként választott esetben nem az az igazán érdekes, hogy helyesen járt-e el a történész, amikor több racionalitást (politikai realitásérzéket) tulajdonított egyik vagy másik múltbeli szereplõnek. A példával azt szerettem volna csupán érzékeltetni, hogy miként juttatja kifejezésre a történész saját választott nézõpontjából adódó elfogultságait kifejezetten retorikai eszközök alkalmazása útján. „Tárgyilagos nézõpontból aligha vitatható – kezdi az elõbbihez hasonló tárgyról írt tanulmányát egy másik magyar történész –, hogy egy-egy korszak képét roppant erõteljesen befolyásolja az az idõszak, ahonnét a vizsgált periódusra visszatekintünk." Majd gyorsan hozzáfûzi: az igazság megismerése szempontjából mégsem teljesen vigasztalan a helyzet, feltéve, ha egyszerre sok nézõpontot teszünk magunkévá, mivel ez „biztonságot [ad] a múlt hiteles feltárásához". (Pritz, 2001, 105. o.) Ám nyomban le is hûti imént felfokozott várakozásainkat, midõn kijelöli azt a kizárólagos nézõpontot, amely az õ vizsgálódásait vezette: ez pedig Trianon, a „súlyosan igazságtalan béke" magyar látószöge, azé a Trianoné, amely „seb… a magyar nemzet testén". Igaz, ezen a körön belül valóban több különálló nézõpont felvillantására kerít sort.

A bemutatott példák ahhoz szolgálnak mintegy bevezetõül, hogy alaposabban is megvitassuk a kérdést: milyen viszony fûzi a történetíró elbeszélõi nézõpontját magához a történeti igazsághoz. S ezen a ponton nyomban egy komoly megszorítással kell élnünk: nem az igazság mint olyan, hanem egyes-egyedül a narratív igazság, vagyis az elbeszélés formájában igazolt valóság kritériuma izgat bennünket. Hiszen ahelyett, hogy az elbeszélések és valóságtartalmuk (valóságreferenciáik) kérdését firtatnánk, arra próbálunk majd felelni, hogy milyen kapcsolat áll fenn az elbeszélések különféle móduszai, a jellegük szerint egymástól eltérõ elbeszélésmódok között. Mindezt pedig egy esettanulmány segítségével fogjuk közelebbõl is megvizsgálni.

A MAORT-ügy alternatív reprezentációi

Egy 20. századi magyar történelmi eseményt dokumentáló és megjelenítõ, jellegükben meglehetõsen sokrétû szövegek egybevetésével arra keressük a választ, hogy a különféle elbeszélõi nézõpontok milyen, önmagukban igaz történeteket szülhetnek. A napló-memoár, a regény és a történetírói feldolgozás formáját öltõ szövegek mindegyike az ún. MAORT-ügyrõl szól. Az „õsforrás" szerepét Papp Simon, a MAORT kezdettõl

meghatározó szerepet betöltõ fõgeológus munkatársa, utóbb a vállalat vezetõje, majd az 1948-as MAORT-szabotázsper elsõrendû vádlottja által írt napló és memoár képezi. (Papp, 1996) A csak néhány éve közzétett önvallomás volt egyik ihletõje és kétségkívül az egyik fontos szövegforrása Galgóczi Erzsébet *Vidravas* címû regényének (Galgóczi, 1984–1985); ugyanakkor sokat merített belõle *A MAORT* címû üzem- és ipartörténeti kismonográfia történész szerzõje is (Srágli, 1998). Történeti feldolgozás, fikció és a személyes tapasztalatot megszólaltató dokumentum (napló és memoár): ez a három szöveg ugyanannak a történetnek három külön nézõpontból történõ elbeszélésével szolgál.

Papp Simon könyvének közel öthatoda szabályszerû napló, egyhatoda pedig memoár; az utóbbi a szerzõ-emlékezõ életének azt az idõszakát öleli fel, amikor a geológust az ÁVO letartóztatta, hogy végül hét évre börtönbe zárja. A napló és a memoár eltér egymástól: az elõbbi kizárólag a tudós munkajegyzeteit rögzíti, így a szorosabban vett szakmai eseményeken kívül nem nagyon esik bennük egyébrõl szó, s ennek megfelelõen még a naplóíró magánélete is rejtve marad elõttünk. Jellemzõ, hogy az 1930-as évek Németországába gyakran kiutazó Papp csak mintegy véletlenszerûen látszik idõnként észrevenni azt, ami pedig a náci Németországban ekkoriban oly feltûnõen zajlott; ám még ezt sem kommentálja, nem tisztázza tehát a hozzá fûzõdõ viszonyát. Így a zsidóüldözés tényét egyedül az a Bremerhaven kikötõjében 1939 márciusában feljegyzett megfigyelése sejteti, mely szerint: „A vámvizsgálat enyhe volt. A zsidó utasokat különválasztották és külön kezelték." A nácizmusnak a német mindennapokat olyannyira átitató jelenlétét pedig a hajón szerzett következõ élménye érzékelteti. A „kapitány és a fõsteward rövid, Hitlert dicsõítõ beszédeket tartottak". Az ünnepségen, mint írja, a nem német állampolgárok nem vettek ugyan részt, Papp viszont bizonnyal igen, mert naplójában feljegyezte: a „német beszédek pattogósak, poroszosak voltak. Mindkettõ gyenge szónok volt." (Papp, 1996, 96. o.) Ennyi és nem több.

A nemzetközi hírû tudós, a magyar olajbányászat atyja így élte tehát dolgos életét egészen addig a pillanatig, amíg, az ÁVO alakjában, be nem tört életébe a nagybetûs Élet, midõn tehát 1948-ban szabotázs vádjával letartóztatták. Ekkor pedig kezdetét veszi hõsünk életének az 1960-as évek távlatából, a memoárban elbeszélt tragikus korszaka. Ez az élettörténeti beszámoló egy merõben más ember lelkivilágának a narratív tükre, olyasvalakié, aki utólag már arról is „tud", amirõl a naplóban többnyire még mélyen hallgatott, nevezetesen hogy: a „MAORT-ot 1945 óta az állami- és pártellenõrök egész raja lepte el." (Papp, 1996, 210. o.) Olyan emberé, akinek a különféle emberi jellemek megnyilvánulásaira is kinyílik már a szeme, és mondanivalója is akad már róluk, legyen szó a koncepciós per bírójáról (Olti Vilmosról), vagy az ávós tisztekrõl, netán némelyik börtöntársáról.

Galgóczi 1984-ben megjelent regénye, a MAORT-ügy regényes ábrázolása abban az idõben még némi vihart is kavart maga körül, miután pert akasztottak az írónõ nyakába. Az egyik mellékszereplõben önmagára ismerõ ávós tiszt ugyanis kifogásolta a regényben róla írottakat, a mû további kiadásaiból ezért törölni is kellett néhány sort. Az írónõ szándékai szerint alkotása, ahogy a szaklektori véleményre adott válaszában õ maga megfogalmazta: „nem szociográfia és nem dokumentumregény, hanem – szépirodalmi mû." (Galgóczi, 1996, 41. o.) Jóllehet az írónõ hosszú éveken át úgyszólván történetkutatói munkát végzett a regény elõkészületeként. „Hidd el – írta 1982 õszén egy levélben –, nem vagyok be-

képzelt, amikor azt állítom, hogy az ötvenes évekrõl e pillanatban én tudom a legtöbbet Magyarországon, írókat, történészeket, politikusokat beleértve. Az én kezemben olyan »szigorúan titkos iratok« fordultak meg, aminek a létezésérõl legfeljebb maga a levéltáros tudott, aki õrizte." (Galgóczi, 1996, 20. o.) Papp Simon akkortájt még kéziratban lappangó memoárját és naplóját is elolvashatta az írónõ, és azok szövegét a regényben bõségesen fel is használta. De errõl késõbb lesz majd szó.

Az üzem- és ipartörténeti áttekintés szerzõje ugyanakkor a kezdetektõl a MAORT 1949 végi államosításáig kísérte nyomon a történet alakulását, s csupán e keretek között, mellékesen érintette Papp Simon élettörténetét. A szóban forgó szövegek mindegyike, részben vagy egészben, hamisítatlan elbeszélés, semmi akadálya nincs tehát annak, hogy összehasonlító elemzésnek vessük õket alá. De vajon milyen szöveget tekintünk elbeszélésnek? MacIntyre nyomán azokat a teljesen zárt konstrukciót alkotó szövegeket rendeljük az elbeszélés fogalma alá, melyekben az elbeszélt cselekmény valahonnan ered, és egy adott ponton végérvényesen befejezõdik. Minden, amit történet formájában adunk elõ, cselekmények nehezen kibogozható sorát alkotja, ugyanakkor nem hiányzik belõlük a határozott irány sem: a történet tehát mindig valamilyen irányba tart, és lényegében teleologikus jellegû. (MacIntyre, 1999, 289. o.) Ismeretes persze olyan álláspont is, melynek szószólói szerint a történeteket inkább csak elbeszéljük, de ritkán vagy sohasem éljük át õket; nem, hiszen a narratívában rejlõ teleologikusság valójában csak utólag, retrospektíve valósul meg. (Sartwell, 2000, 13-15. o.) Ennek azonban – megítélésem szerint – némileg ellentmond a narratív pszichológiának ama feltevése, hogy ti. az interperszonális kapcsolat során szerzett lelki tapasztalat mindig magán viseli a „narratív hagyomány" hatását. A pszichológusként nyert tudás természetét elemezve Spence például arra a következtetésre jut, hogy: „Az elbeszélõ hagyomány már jóval azelõtt hat megfigyelõi képességeinkre, mielõtt írásaink nyomtatásban megjelennének. Mivel az analitikus ülésen mûvészként, mesemondóként mûködünk, az az érdekünk, hogy vélekedéseinkbõl olyan sima, homogén hálót… alkossunk, amelybe minden leletünk illeszkedik, tehát mindenképp nagyobb figyelmet kell szentelnünk a koherenciának és a folytonosságnak, mint e fogalmak ellentételeinek." (Spence, 2001, 122. o.)

Számunkra mindebbõl az tûnik egyedül fontosnak, hogy mind Srágli történeti beszámolója, mind pedig Galgóczi fikciója kivétel nélkül narratívum, hiszen a cselekményszövés mindegyikükben egyaránt teleologikus felépítésû. *A MAORT* címû munka például akkor ér véget, amikor az e néven ismert vállalat története is véget ér (a cég más néven és megváltozott formában persze napjainkig fennáll – a vállalat mai jogutódja a MOL). De mindezeken túl a végkifejlet (a szabotázsper) felé mutató mozzanatok is folyton elõkerülnek a könyvben; nevezetesen az állam és a magáncég közti, a harmincas évek végétõl folytonos torzsalkodás megannyi apró eseménye. Sõt: a teleologikus történetszövés nemegyszer nyílt formában is megnyilvánul, mint ahogy a következõ esetben is: „A tényeket reálisan mérlegelve sem a termelt kõolaj mennyiségének csökkenése, sem a kutatások eredménytelensége, sem a budapesti gázvezeték építésének elmaradása nem lehetett volna a MAORT ellen a késõbbiekben felhozott vádak alapja" – szól a szerzõ értékelése a vállalat 1945-46. évi mûködéséről úgy, hogy a késõbb történtek fényében veszi számba az akkori eseményeket. (Srágli, 1998, 96. o.) A teleologikusság természetesen a történet fikciós

megjelenítésére, tehát Galgóczi regényére is éppúgy áll, mint az üzemtörténeti beszámolóra; a regény Papp Simon (alias Simon Pál) halálával és temetésével ér ugyanis véget.

A regény azonban nem pusztán Papp és a MAORT regényesen megformált históriája; olyan történetet mond el benne az írónõ, amely a geológus, a geológus felesége, a kettõjük által megszemélyesített MAORT, valamint egy falusi kulákcsalád egymásba szövõdõ, egymást átható élettörténetét fogja egybe. A fikció mûfaji keretei közti történetmondás mutatja meg igazán, hogy az én-mivolt narratív elképzelése (e fogalomhoz vö. Gergen, K. J. – Gergen, M. M. 2001, különösen 77–79. o.) nemcsak rólam (rólunk) mint saját történetünk *szubjektumáról*, hanem mindenki másról is szól, aki(k) az idõk során az életem (az életünk) részévé vált(ak), és akik életének magam is részévé lettem. „Minden élet elbeszélése – jegyzi meg MacIntyre – az egymást átszövõ elbeszélések része." (MacIntyre, 1999, 292. o.) Így tágul ki Papp Simon és felesége élettörténete is két család közös, olykor egymásba fonódó élettörténetévé, és ekként simul bele Srágli szolid történeti feldolgozásában Papp élettörténete a MAORT intézménytörténetébe. Ezért is utasíthatta vissza Galgóczi teljes joggal a volt ávós „szakmai lektor" vádját, hogy ti. „teljesen egyoldalúan, a vádlott és elítélt szemszögébõl foglalkozik az üggyel és annak részleteivel". (Galgóczi, 1996, 38. o.) Hiszen a regény „fõhõse – hangsúlyozta Galgóczi – nem dr. Simon Pál (akiben a MAORT vezérigazgatóját véli Timár István fölfedezni), hanem Rév Orsolya fiatal parasztlány, akit kizárnak a Képzõmûvészeti Fõiskoláról, mert az apját törvénytelenül kuláklistára teszik. Rév Orsolya sorsába fonódik dr. Simon Pál geológus, a felesége, Gyetvay professzorék" és további mások sorsa is. (Uo. 41. o.)

Az egyes élettörténeteknek ez a szoros egymásba fonódása idézi azután elõ, hogy mást talál a történész és mást az író a maga szempontjából fontosnak Papp napló-memoárjában. A történész elsõsorban a tudós tényszerû, tehát a szorgalmasan vezetett naplóban rögzített közléseknek veszi különösen nagy hasznát, melyek elsõrangú ténybeli forrását képezik a hazai olajbányászat eseménytörténetének. S tíz oldalt, a könyv kevesebb mint egytizedét szánja csupán magára a perre, ám ekkor sem merít túl sokat az egyébként bõbeszédû memoárból.

Merõben más a helyzet Galgóczi esetében. A naplójegyzetek ismeretanyaga visszaemlékezés gyanánt és viszonylag kis terjedelemben épül be a regény szövegébe. A Budapestrõl kitelepített, majd a börtön közelében fekvõ faluba egy parasztcsaládhoz kerülõ Simon Pálné nosztalgikus emlékezéseinek narrációjához használja alkalmanként az írónõ a naplók anyagát. A börtönbõl késõbb kiszabaduló Simonnak a már évekkel korábban elhunyt feleségét egykor befogadó család lányával, Rév Orsolyával folytatott többszöri és kimerítõ beszélgetései során viszont a memoár szinte csonkítatlanul átkerül a regény szövegébe.

Nem kívánok bõvebben kitérni arra az egyébként érdekfeszítõ problémára, amit a valóság dokumentumértékû szövegeinek közvetlen fikciós felhasználása vet fel. Esterházy Péter *Harmonia caelestis* címû regényérõl szólva, a történelem–fikció–tapasztalat hármasságának a viszonyát ecsetelve, kimerítõen foglalkozik ezzel a kérdéssel egy nemrég közzétett elemzés. (Thomka, 2001) Az írás szerzõje munkájában fokozottan támaszkodott a valós, a fiktív és az imaginárius hármasságáról szóló, egyébként Isertõl származó elképzelésre (Iser, 2001, különösen 22-25. o.). Hadd térjek azonban vissza eredeti kérdésfelveté-

semhez, vagyis ahhoz a problémához, amely a narrátor választott nézõpontjából fakadó valóságteremtõ erõt és képességet érinti.

A kérdés jobb megvilágítása céljából Papp Simon (Simon Pál) egyetlen élettörténeti mozzanatára összpontosítom figyelmemet a szövegek egybevetése során. Nevezetesen arra, mi történt azt követõen, hogy a már négy és fél éve raboskodó geológus felesége meghalt? A valóságban az történt, hogy a rab egy bizonyos ideig kapott még a feleségétõl leveleket, aki azonban beszélõn már valóban nem járt többé nála (ám ez utóbbi mindig is szeszélyesen adagolt lehetõség volt csupán). A memoár szerzõje így adja elõ ezt a történetet. „Utoljára láttam a feleségemet 1953. január utolsó vasárnapján. Február és március utolsó vasárnapján hiába vártam. Nem tudtam, hogy miért nem jön. Nem jött, mert Nógrádverõcén február 8-án meghalt. A börtön nem közölte velem. Ezután Binder Béla [volt kollégája, s perének egyik, korábban szabadult vádlottja] írt a feleségem nevében. Persze én megismertem, hogy nem a feleségem írása és gondolatmenete." (Papp, 1996, 243. o.)

Az 1945 és 1956 közt tomboló terrorról elsõként, és még az emigrációban értekezõ történész, Fehérváry István következõképpen számolt be ugyanerrõl. „Papp felesége súlyos beteg lett, az asszony természetesen eltitkolta betegségét, nem akart még nagyobb terhet és szenvedést okozni amúgy is megtört férjének. Amikor pedig az asszony meghalt, az ÁVH átvette a feleség szerepét, hivatásos grafológussal tovább írattak a leveleket. Féltek ugyanis attól, hogyha Papp megtudja felesége elvesztését, akkor egyszerûen abbahagyja a munkát. S ez esetleg néhány ÁVH-s fej gördülését jelentette volna…". (Fehérváry, 1978, 65. o.)

Az üzemtörténeti feldolgozás szerzõje a rá ilyen esetekben oly jellemzõ lakonikus rövidséggel azt közli csupán az olvasóval, hogy Papp a börtönbõl szabadulva értesül felesége haláláról. Galgóczi regényében viszont Simonék és a Rév család szorosan egymásba szövõdõ élettörténetének épp az ominózus levélírás képezi az egyik kulcsmozzanatát. Az ÁVO ugyanis, a regény cselekményszövése szerint, felkéri a jó rajzkészségû Rév Orsolyát a levelek hamisítására, aminek õ egy ideig eleget is tesz. Ám az eredetileg még a Papp/Simon élettörténetéhez tartozó momentum a regényben immár Rév Orsolya élettörténeti kontextusában válik dramaturgiailag valóban fontos tényezõvé. Orsolya ugyanis kifejezetten azért vállalja a levélhamisítást, mert a kérést tolmácsoló ávós tiszthez, régi gyermekkori ismerõséhez reménytelen szerelem fûzi. A feleség nevében Simon Pálhoz írt levelekben vallja meg a tiszt iránt érzett és ugyanakkor viszonzatlan szerelmét. A levélírás emellett az önvallomásra is kitûnõ lehetõséget kínál számára, melyet életének akkori sikertelensége motivál. A börtönbõl szabaduló Simon és Orsolya késõbbi, szinte barátivá mélyülõ kapcsolatát pedig megalapozza, hogy Orsolya nyomban bevallja neki a teljes igazságot, amikor a geológus fölkeresi a feleségének valamikor otthont adó családot.

S vizsgáljuk meg végül a nézõpont kérdését. Galgóczi a lektor részérõl vele szemben hangoztatott elfogultság vádjára így válaszolt: „Ebben a regényemben én, az író nem vagyok azonos egyetlen szereplõmmel sem. Mindegyiket megpróbálom belülrõl, a saját igazsága felõl ábrázolni. Ebbõl következik, hogy amit a szereplõim gondolnak vagy mondanak, nem az én véleményem, hanem az övéké […], én, az író, egy mondat erejéig se »szólok ki« a szövegbõl, mindössze a szituációkat ábrázolom, amelyekben a szereplõim mozognak." (Galgóczi, 1996, 42. o.) Fel kell viszont tennünk a kérdést: valóban úgy van,

ahogy az írónõ állítja? Meggyõzõdésem, hogy nem.

Ha a nézõpont fogalma több annál, mint hogy a narrátor egyvalaki nevében beszél, s magában foglalja azt is, hogy a narrátor valaki vagy valakik nézõpontjából beszéli el a történetet, akkor Galgóczi kétségkívül nem jár el egészen „pártatlanul"; nem, mivel némelyik szereplõjével azonosítja magát. Rév Orsolyával úgy, hogy önnön megélt tapasztalataiból alkot fikciót (regénybeli hõsnõt), Simon Pállal pedig olyképpen, hogy történelmi narratívumok (a per dokumentumainak és nem utolsósorban Papp Simon naplójának és memoárjának) „beszéltetésével" a politikai üldöztetést elszenvedõk szemüvegén keresztül láttatja a kort és annak alakjait. Kettõjük olykor egymással össze is kapcsolódó élete éppen történelmi sorsuk némi hasonlósága folytán, és nem azért ér végül össze, mert Simon (alias Papp) valóságos élete tényleg egybekapcsolódott volna felesége valamelyik nógrádverõcei ismerõsének életével. A memoár ismeretében ezt nem is feltételezhetjük, hiszen Papp nem utal feljegyzéseiben ilyen találkozásra vagy kapcsolatfelvételre. S egyúttal persze szükségtelen is mindezt feltételeznünk, hiszen Papp Simon 1955 után pontosan ugyanoda tért vissza, ahonnan 1948 nyarán erõnek erejével kiszakították: szûk szakmai és értelmiségi mikrovilágába. Az ezekrõl az évekrõl számot adó napló azt sugallja: a börtönévek után Papp ugyanaz maradt, mint ami korábban is volt, vagyis „jóhiszemû", a szakmájába begubózó tudós; olyan valaki, aki semmi okot nem lát arra, hogy attól féljen, miszerint a politika jóvoltából egyszer tragikusra fordulhat az élete. A naplómemoárban Papp néha nyíltan is hangot ad ennek az attitûdnek, amit Galgóczi regényében a férjével teljes mértékben azonosuló feleség fogalmaz meg *expressis verbis*.

Számon kérhetõ-e vajon a történésztõl, hogy olykor és némiképp részrehajló, ha valóság a szó szoros értelmében nem létezik anélkül, hogy ne valamely meghatározott nézõpont keretében beszéljük el azt összefüggõ és teleologikus történet formájában? Úgy gondolom, nem. Az és annyi kérhetõ csupán rajta számon, ám ezt meg is kell követelni minden történésztõl, hogy a múltról adott beszámolója (1) minél inkább megfeleljen a történetírói diskurzus szabályai szerint megalkotott elbeszélés kritériumainak; valamint (2) hogy beszámolója hihetõ és meggyõzõ is legyen egyúttal. Ez utóbbit pedig (éppúgy, mint a fikció igazságait) mindenekelõtt (kizárólag?) a narratív igazság ismérve biztosítja, az, aminek birtokában mi magunk döntjük el, hogy valóban az igazságnak megfelelõen kelt-e életre az átélt élmény, vagy hitelt érdemlõ képét és magyarázatát kaptuk-e valamely múltbeli eseménynek. Az elbeszélt történet narratív igazsága – az, amely a valószerûség benyomását tudja kelteni bennünk – így válik azután valósággá, hogy végül magának a valóságnak az igazságává lényegüljön át. Ebbõl azonban egyáltalán nem következik, hogy a valóságelvû történeti (történetírói) és a tisztán fikcionalizáló beszédmód közt nem létezik többé semmiféle határvonal, és hogy ne lenne köztük immár semmilyen lényeges eltérés.

Kulcsszavak: *nézõpont, hegemonikus nézõpont, történetírói diskurzus, történeti igazság, narratív igazság, fikcionalizáló beszédmód, valóságelvû beszédmód, teleologikusság, megélt tapasztalat, nem szándékolt következmény*

IRODALOM

Berkhofer, Robert F., Jr. (2000). Nézõpont a történetírói gyakorlat nézõpontjáról. In: Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 4. A történelem poétikája*. 147–169. Kijárat, Budapest,

Berlin, Isaiah (é. n.). *The Hedgehog and the Fox. An Essay on Tolstoy's View on History*. Simon & Schuster, New York

Fairburn, Miles (1999). *Social History. Problems, Strategies and Methods*. MacMillan, London

Fehérváry István (1978). *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*. Alpha Publicationis, De Kalb Pike

Galgóczi Erzsébet (1996). A Vidravas regénye. Levelek, dokumentumok. Mûhely, Különszám

Galgóczi Erzsébet (1984–1985). *Vidravas*. Szépirodalmi, Budapest

Gergen, Kenneth J.– Gergen, Mary M. (2001). A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László János – Thomka Beáta (szerk.). *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. 77–121. Kijárat, Budapest,

Iser, Wolfgang (2001). *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényén*. Osiris, Budapest

Herczeg Ferenc (1993). *Emlékezései. Hûvösvölgy*. Szépirodalmi, Budapest

MacIntyre, Alasdair (1999). *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*. Osiris, Budapest

Papp Simon (1996). *Életem*. Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg

Popper, Karl (1997). A történetírás és a történelem értelme. In: Uõ: *Megismerés, történelem, politika*. Válogatott írások és elõadások. AduPrint, Budapest

Pritz Pál (2001). A Horthy-korszak külpolitikájáról. *Világosság*, **7–9**, 105–122.

Ricoeur, Paul (2002). A történelem írása és a múlt megjelenítése. Mûhely, **1**, 54–62.

Sartwell, Crispin (2000). *End of Story. Toward an Annihilation of Language and History*. State University of New York Press, Albany

Spence, Donald (2001). Az elbeszélõ hagyomány. In: László János – Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 121–131. Kijárat, Budapest,

Srágli Lajos (1998). *A MAORT*. Útmutató. Budapest

Thomka Beáta (2001). A történelem mint tapasztalat, regény és retorika. *Jelenkor*, **10**, 1064-1072.

Zeidler Miklós (2001). *A revíziós gondolat*. Osiris, Bp.

EGYÜTTES ÉLMÉNY, KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

Pataki Ferenc

az MTA r. tagja, MTA Pszichológiai Kutatóintézete kutatóprofesszor – patakif@mtapi.hu

A sikeres és eredeti tudományos gondolkodás egyik titka, hogy megõrzi magában a kérdezõ ember természetes és naiv elfogulatlanságát: újra és újra rácsodálkozik a valóságra. Szüntelenül *kérdésessé teszi* mindazt, ami az emberek szemében megszokott és rutinszerûen lepergõ esemény. Mint mondani szokták, a hal eszmél rá utolsóként arra, hogy létezik valami olyasmi, amit víznek hívunk. Így merülünk el mi is a monoton hétköznapokban. A kiélezett *határhelyzetek* különösképpen fogékonnyá tesznek az új és szokatlan gondolatokra. A Mount Everest csúcsán könnyebben ráébredünk az oxigén életbevágó fontosságára. A bölcsõ vagy a koporsó mellett gyakrabban eltûnõdünk az emberi lét távlatain, mint a hétköznapi lét monoton módon ismétlõdõ taposómalmában.

Bár lappangó módon mindig tudatában vagyunk, de mégis ritkán tesszük fel és élezzük ki ezt a kérdést: hogyan áll elõ és miképpen létezhet a *társadalmi lét és a kultúra folytonossága*, mikor véges életû, a biológia kérlelhetetlen törvényeinek kitett nemzedékek szakadatlan cseréjébõl és váltakozásából – vagyis szüntelen cezúrákból és szakadásokból – épül fel? Amikor – egy találó metaforával szólván – a csecsemõk minden új nemzedékével egy új és „megszelídítésre" váró barbár horda zúdul a társadalomra. De ugyanezt a kérdést feltehetjük minden – az egyéni lét határain túllépõ – társadalmi közösségre (településre, családra, etnikai csoportra, nemzetre) nézve is. Vajon hogyan születhet meg a *Harmonia caelestis* családi legendáriuma? Még akkor is, ha utóbb *„javított kiadásra"* szorul? S miképpen lehetséges, hogy az ennyi vagy annyi évtizedre méretezett egyéni lét mindvégig s minden változás ellenére egyazon szubjektum élettörténete marad?

Nos, ilyen és effajta kérdések hívták életre a modern szociálpszichológiai gondolkodást, s benne az imént megfogalmazott kérdésekre adott válaszait. Ezek a válaszok ma már szinte áttekinthetetlenül sokfelé ágaznak, és sokféle kutatási irányt ölelnek fel. Közülük ezúttal két – egymással szorosan összefüggõ – jelenségkört tekintünk át. A *kollektív emlékezet* szerepét és az *identitásképzés* folyamatait. A szokásos tankönyvi és kézikönyvi irodalom – de a kutatások logikája is – rendszerint elszakítja egymástól ezeket a társadalomlélektani alakzatokat. Általában egymásra vonatkoztatás nélkül tárgyalják õket. Holott napjainkban mind erõteljesebbek lesznek a tudományban az *integratív törekvések:* az egészleges, komplex szemlélet és elemzésmód következményei. A pszichikus jelenségek és történések nem elkülönült, elszigetelt mivoltukban, hanem *az önszabályozó viselkedés dinamikus rendszerében* betöltött funkciójuk révén nyerik el valódi jelentõségüket és értelmüket, mint e viselkedés sajátos *kodeterminánsai*. Így vált napjaink egyik vezetõ témájává a megismerés és az érzelem kölcsönhatásának és

kölcsönös feltételezettségének (az „affektív-kognitív rendszernek”) tanulmányozása. A modern attitûdelméletek mind több tényezõt építenek be elméleti modelljeikbe. A narratív szemléletmód termékeny kapcsolatokat létesít az élettörténeti emlékezet, az identitás és a szociális reprezentációk kutatásával. A személyes biográfiák elemzése összefonódik a köztörténeti és a kollektív pszichológiai fejlemények vizsgálatával. Ennek az általános törekvésnek a jogosult érvényesítése lehet, ha megkíséreljük összekapcsolni a *kollektív emlékezet,* az *identitásképzés* és a *narratívumalkotás* jelenségvilágát.

Ez egyéb megfontolások miatt is csábító lehet. Minél többet tudunk a biológiai folytonosságért kezeskedõ átörökítés *biológiai-genetikai* (evolúciós) mechanizmusairól, annál kiélezettebben merül fel a *társadalmi-kulturális áthagyományozás* módozatainak s e kettõ összefonódásának módszeres tanulmányozása. Emlékezet nélkül sem az egyén, sem a társas alakzat nem létezhet. Nem kevés negatív utópia (egyebek közt Orwellé) ecseteli azt az állapotot, amikor valamely emberi kollektívumot megfosztanak emlékezetétõl. Ennek révén fosztják meg múltjától, történetétõl, egyediségétõl. Az Alzheimer-kórban szenvedõ beteg, emlékezetét veszítvén, személyiségét és az azt hordozó biográfiáját is elveszíti: élettörténete kihull elméjébõl, megszûnik személyes létének folytonossági érzete, széthullik személyes és társadalmi identitása.

A *kollektív emlékezet* szókapcsolat félrevezetõ lehet, hiszen arra látszik utalni, hogy sajátos *„kollektív szubjektumot”* kell elképzelnünk az effajta emlékezés alanyaként. A „kollektív” szó ebben az esetben pusztán arra utal, hogy kisebb vagy nagyobb számosságú egyén egyazon eseményt él át, s rögzít emlékezetében. Ilyenformán *„együttes élmény”* részesévé válik: *élményközösség* kapcsolja õket össze. Maga az élmény azonban mindig a közösség tagjainak tudat- és érzésvilágában képezõdik le (reprezentálódik), s közös történetük epizódjává válik. Az „együttes élmény” a *csoporttöbblet* sajátos és számos következménnyel járó változata. Miként Mérei (1989, 29. o.) írta. „Az emberek közötti viszonylatokban van valami *többlet,* amely nem magyarázható meg a résztvevõk egyéni tulajdonságaival”. Damasio (1996, 253. o.) ugyancsak arról beszél, hogy ha a társadalmi csoportokban „sok egyén éli át pszichológiai, társas és természeti jelenségek következményeit”, akkor *közös intellektuális és kulturális stratégiákat* alakítanak ki, melyek megkönnyítik az – olykor fájdalmas – közös élmények feldolgozását.

Miben nyilvánulnak meg az „együttes élmény” következményei? Mindenekelõtt megteremtik az *utalás* univerzumának mûködési feltételeit. Az utalás „az együttes élmény anyanyelve” (Mérei). A közösen átélt és együttes élményként rögzült esemény valamely részmozzanatának, gesztusának, hangulati elemének felidézése vagy spontán elõállása hajlamossá tesz az *élményegész újjáteremtésére* és utólagos átélésére. Az utalás a konnotatív szemiotika törvényeit követi; a rész-egész összefüggésen nyugszik. Hatása fõképpen azzal magyarázható, hogy az utalásnak „emocionális többlete van” (Mérei, 1989, 288. o.); ezért értékképzõ és értékfenntartó rendeltetést is teljesíthet. Az együttes élmények felidézése mindig *indulattelt*. Ezzel magyarázható, hogy alkalomadtán az *együttes fanatizálás* eszközéül és keretéül is szolgálhatnak. Más szóval az „együttes élmény” nem minõsíthetõ eleve és indulati tartalmától függetlenül pozitív jelenségnek.

Az utalás mindenfajta szubkulturális és tagolt szociális kommunikáció jellegzetes érintkezési módja, hiszen elválaszthatatlan a szimbólumképzésbe rejtett jelentésalko-

tástól. (Elegendõ, ha a politikai erõk jellegzetes tradicionális gyülekezési színtereire, megkülönböztetõ jelképeire, gesztusaira gondolunk.) A szubkulturális kommunikáció bonyolult utalásszövedékében minden szóhoz, kijelentéshez és gesztushoz *másodjelentések* tapadnak; ezek mindig az együttes élményekben megjelenõ közös értékekre utalnak.

Az együttes élmény *eseménytartalma* szolgál a *csoportelbeszélések* (csoportnarratívumok) létrehozásának kiindulópontjául. A *közös történet* egyes epizódjai különös módon kitüntetett jelentõséget kapnak és kiválasztódnak, majd kollektív feldolgozás-stilizálás tárgyai lesznek. Ebbéli minõségükben pedig a *csoporthoz tartozás* kötelékeivé és az egyéni identitásképzés támpontjaivá válnak. Számunkra most éppenséggel ez az összefüggés a legfontosabb; hadd érintsük hát néhány összefüggését.

Az alapvetõ összefüggés könnyen összefoglalható. A *tartós* emberi együttesek (csoportok, közösségek, társas halmazok) rendszeresen kollektív elbeszéléseket dolgoznak ki. Ezek egyaránt szolgálják magának a társas alakzatnak a fennmaradását, időbeli folytonosságát, valamint az egyén azonosságtudatának kidolgozását és szüntelen újraszervezõdését. A Gergen házaspár (1983) vezette be a köztudatba az *énelbeszélések* (self-narratives) fogalmát; ezek a személyes élettörténet eseményeit s azok értelmezéseit koherens szerkezetbe rendezõ narratívumok, melyekbõl az egyén felépíti *tulajdon biográfiáját*. Ennek analógiájára joggal beszélhetünk *csoportelbeszélésekrõl* is. Minden tartósan létezõ csoport szüntelenül alkot önmaga létére és történetére vonatkozó elbeszéléseket. A folyamatos felidézés és újraközlés során a csoport tagjai variálják és „lekerekítik" – értékkel és jelentéssel ruházzák fel – õket. A családi és egyéb összejövetelek, rituális találkozások állandó tartalma az „anekdotázás", a közös múlt (diákélet, katonáskodás, családtörténet stb.) emlékeinek elbeszélésekké alakítása, s ezáltal rögzítése a kollektív emlékezetben és hagyományban. Az elbeszélések rendeltetése olykor csupán az, hogy fenntartsák és „olajozzák" a társas kapcsolathálókat, és támogassák-serkentsék az *odatartozási* és *azonosulási* késztetéseket.

Amiként az egyén is szükségét érzi annak, hogy időrõl időre felidézze és megossza élettörténetének én-elbeszéléseit, s ennek révén fenntartsa és megszilárdítsa identitását, a csoport is mindegyre megeleveníti jellegzetes csoportelbeszéléseit. Ezeket mindig az utalások közbeiktatásával lezajló *megoszthatóság* jellemzi. A megoszthatóság – vagyis az utalási mechanizmusok révén megvalósuló dekódolás – társadalmi határai egyúttal a *csoport szimbolikus határait* is kijelölik. Ezek addig terjednek, ameddig az együttes élményekben való részesedés *kollektív élményalapja* kiterjed. Az elbeszélések nyelvi alakját a kívülálló is megértheti, de hozzáférhetetlenek maradnak számára az utalási mechanizmusok hordozta *eszmék és indulatok*. Ahogy a magyar nemzeti közösségen kívül álló számára mit sem jelent az „Ugocsa non coronat" vagy az Ady vers utalása („Nekünk Mohács kell…"), azonképpen a szubkulturális utalások vagy szlengben dívó fordulatok narratív részletei is hozzáférhetetlenek maradnak az avatatlanok elõtt.

Az egyén a *megosztott elbeszélések kötelékeivel* is kapcsolódik valamely közösséghez, valódi vagy virtuális „kollektív szubjektum"-hoz (szociális kategóriához); általuk részesedik annak „mi-élményében", s különül el mindazoktól, akikkel nem oszthatja meg csoportelbeszéléseit. Az identitásunk fogalmi és érzelmi tartóvázát alkotó *kategoriális- és csoportazonosulásaink* rendszerint úgy alakulnak ki, hogy

megtanuljuk és rendre megosztjuk a szóban forgó közösségek kollektív emlékezetében õrzött közös elbeszéléseket és a bennük foglalt értékeket. Ezáltal leszünk *„beavatottak”*; így osztozunk a közös múltban és a közös sorsban. Az elbeszélések *csoportképzõ és identitásfenntartó* funkciója különösképpen szembeötlõ a nagy *„nemzeti elbeszélések”* esetében (mitológiák, mondavilág, eredetmagyarázatok, a nemzeti történelem szimbolikus jelentést öltött – pozitív és negatív – eseményei). A közösség új tagja – akár kívülrõl lép soraiba, akár a felnövekvõ generációk természetes szocializációja útján nõ bele – e csoportelbeszélések átvétele és személyes megélése nyomán lesz részese a szûkebb vagy tágabb közösség *élmény- és hagyományvilágának*: általuk részesedik a csoportidentitás tartalmaiban.

Érdekes és magyarázatra váró fejlemény az, hogy a kollektív emlékezet vajon miért õrzi meg az egyének identitásának tartalmában a hajdan volt – de immáron nem létezõ – csoportkötelékek lenyomatát. A válasz valójában egyszerû: a csoportelbeszélések egyénre gyakorolt hatása túlélheti magának a csoportnak a létét, amiként megfordítva is igaz: alkalmanként a csoport éli túl az egyént.

Érdekes módon támasztja alá ezt a felismerést egy régebbi vizsgálatunk (Pataki 1980/2001, 64–70.). A hajdan volt *népi kollégiumi mozgalom* 1939 és 1949 közötti történetét ma már a feledés homálya borítja; egykori tagjai is egy mind gyorsabb ütemben elvonuló generáció képviselõi. Hellyel-közzel azonban mintha újult érdeklõdés támadna e különös és Kelet-Európa szovjet befolyási övezetébe került országaiban példátlan mozgalom iránt (lásd Papp, 2002). Ezúttal nem érinthetjük a mozgalom történetét; erre nézve dokumentumkötetek és feldolgozások sora áll az érdeklõdõ rendelkezésére. Csupán a mozgalom tapasztalatainak egyetlen vonatkozását emeljük ki, azt, amely szemléltetheti az imént kifejtetteket.

A mozgalom a maga eredeti alakjában egyszerre volt *szociális, pedagógiai, kulturális, politikai és életforma*-vállalkozás. Fénykorában (1948) 160 kollégiumi közösségi otthont teremtett mintegy tízezer – fõleg vidéki – fiatal számára, akik a dolgozó rétegekbõl származtak, és e támogatás híján nem tudtak volna közép- és fõiskolai tanulmányokat folytatni. A szociálpszichológus számára a mozgalom számos kérdést támaszt; akár egyszer volt különös történelmi laboratóriumnak is vélhetõ. Az imént emlegetett vizsgálatban fõképpen az *önalkotta* (self-made) *identitásminták* természete és vonzereje, a *társas integráció* kisközösségi és egyúttal országos mozgalmi változata, az együttes *értékképzés* és a *vonatkoztatási csoport* szerepe foglalkoztatott. Ezek azonban közvetlenül érintették a csoportelbeszélések most tárgyalt jelenségvilágát is.

Mérei jelentõs mértékben a népi kollégiumi mozgalom tapasztalatai alapján dolgozta ki az együttes élmény és az utalás elméleti kérdéseit. Rendszeres elõadója volt a kollégiumi nevelõk tanácskozásainak; vezette a kollégiumi központ pedagógiai szemináriumát.

A kollégisták együttes élményeinek intenzitása rendkívül erõteljes és koncentrált volt; a korszak *éles polarizációja* s a mozgalom heves közéleti elkötelezettsége mindvégig magasra feszítette a mozgalom indulati szintjét. Pompásan érzékelteti ezt a légkört és annak ellentmondásait Jancsó Fényes szelek címû, nagy vitát kavart filmje. Érthetõ hát, hogy ilyen körülmények között csoportelbeszélések gazdag és sokfelé ágazó burjánzása szõtte át a mozgalom életét. Kiterjedt az „alapító atyák” és a „hõskor” nevezetes eseményeire és azok szereplõire: a parasztkollégium eszméjének kihordá-

sára, a Bolyai, majd a Gõrffy kollégium létrehozására; részvételre az ellenállási mozgalomban; a földosztási és kollégiumszervezési hullámra; majd a kollégiumok mindennapi életének érzelmi tónusára, az „akciózások”-ra, a szolidaritás eleven tapasztalására…

A kollektív emlékezet narratívumaiban õrzött *identitásminták, értékek és tradíciók* rekonstruálására módot kínált egy szerencsés körülmény. A mozgalom történetét tükrözõ dokumentumkötetek összeállításával párhuzamosan, 1971 elején sor került egy szociológiai-szociálpszichológiai adatfelvételre is a mozgalom tagjainak mintegy 10 %-át képviselõ reprezentatív (1000 fõs) mintán. (A részletes beszámolót lásd Tánczos, 1977). A felvétel híven tükrözi a mozgalom tagjainak *nagy közös elbeszéléseit*, mindenekelõtt magának a mozgalomnak a heroizáló és önheroizáló „legendáriumát”: üstökösszerû felívelését majd drámai zuhanását. Mivel a kérdések közül több nyitott volt, ez a körülmény módot adott az önálló megfogalmazásokra és a szubjektivitástól átfûtött válaszokra.

A mozgalmat 1949-ben számolták fel, ilyenformán a felvétel idõpontjáig bõ két évtized telt el; az egykori kollégisták ekkorra a 40-50 éves középnemzedék tagjaivá vénültek. De a *„népi kollégista”* értékelõ önminõsítés ennyi idõ után is öneszmélésük változatlan eleme, identitásuk szerves része maradt. A megbélyegzés, majd a rehabilitációért folytatott küzdelem, a Petõfi körben és 1956 eseményeiben játszott szerep, a mozgalom öndokumentálása így vagy úgy elmélyítette és folyamatosan ébren tartotta a személyes biográfiák kollégista korszakának közös élményvilágát. Az 1956-ban lezajlott, majd a 60-as évek második felétõl sorjázó jubileumok és találkozók újra megfogalmazták a *mozgalom „nagy elbeszéléseit”,* s elevenen tartották õket a személyes élettörténetek világában is.

Ezzel magyarázható, hogy a megkérdezettek 96 %-a *egyértelmûen pozitívnak* ítélte a népi kollégium reá gyakorolt hatását. A kollektív emlékezetben õrzött narratívumok jellegzetes típusa volt az *„alapítási effektus”* élményét feldolgozó elbeszélés. Hadd érzékeltesse egyetlen példa ezt a csaknem minden beszámolóban felbukkanó epizódot: „Ha jól emlékszem, híre járt a »csóró« gyerekek között, hogy lesz kollégium, ahol csak szegény gyerekek lesznek, érdeklõdtem, tetszett a közös lelkesedés, akartuk és megcsináltuk” (1307). (Zárójelben a kérdõív azonosítási száma szerepel.)

Az egyik jellemzõ és csak szájhagyományban élõ narratívum a tragikus sorsú Sós Imre alakját idézi. A legenda és a valóság határán lebegõ elbeszélés szerint éppen birkát legeltetett, amikor a szél egy vonatból kihajított újságfoszlányt sodort felé. Ebben volt olvasható a Horváth Árpád színészkollégium felvételi hirdetménye. Gondolt egyet az iskolázatlan, de színészi becsvágyakat tápláló parasztlegény, s felballagott Pestre. Beállított a kollégiumba, ahol testvéri szeretettel fogadta az elsõként útjába kerülõ Horváth Teri, meg a hasonló sorsú falusi és városi „szegénylegények” és színészlányok. Az effajta történeteknek se szeri, se száma; a szájhagyomány újra és újra felidézte õket. Olykor a szépirodalomba és a mûvészetekbe is átszûrõdtek: Nagy László, Juhász Ferenc és Simon István verseiben, Jancsó filmjeiben, Hegedûs Géza regényeiben, Somogyi Árpád és Kiss István szobraiban is felismerhetjük lenyomatukat.

Különösképpen tanulságos, hogy az *„igazi népi kollégista”* ismérvei felõl érdeklõdõ kérdésre adott válaszok – vagyis a *közös értékképzés* – mintázata milyen erõteljesen *egynemûsödött*. A vezetõ értékek fontossági sorrendje és részesedése (a válaszok %-ban) így alakult: kollektivitás (77 %); önképzés, sokoldalú mûveltség, jó szakmai munka (66 %); társadalmi-politikai

aktivitás (44 %); haladó világnézet, baloldali gondolkodás (41 %); õszinteség, egyenesség, nyíltság (34 %); hûség a dolgozó emberek ügyéhez (30 %); kritikai szemlélet, vitaszellem, szókimondó bírálat (20 %). Érzékeltesse ezúttal is néhány példa a felidézett hangulati tónust. „Éjjel-nappal boldog izgalomban égtem. Mindenkit rajongva szerettem, mindenre vállalkoztam, mindent meg akartam tanulni vagy tanítani" (1255). „Végre jóllaktam és jól lakhattam" (4006). „Mintha száz testvérem lett volna" (1217). „A tanya kegyetlen, a kisvárosi gimnázium 'antikollektív' légköre után ez a természetes! Az állandó fenyegetettség megszûnése teljesen felszabadult szabadság-mámort adott… Nem kellett félnem" (1112). „Azóta az életben sok konfliktusom volt, amihez… hozzájárult az, hogy ott úgy éltünk, ahogy a demokratikus közösséget el tudtam képzelni, és azóta sem tapasztaltam" (2600) „Nosztalgia nélkül: ez életem legszebb idõszaka volt. 1948-ban bontakoztak ki és kezdtek eluralkodni bizonyos jelenségek. Ezek elkedvetlenítettek, majd elkeserítettek" (1115).

Midõn a vizsgálat kérdõíve azt tudakolta, hogy melyek voltak a kollégiumi élet legemlékezetesebb *eseményei és tevékenységi formái,* ugyancsak jellegzetes sûrûsödést tapasztalhatunk a válaszokban. A kollektív emlékezet fõképp az intenzív *társas együttlét*, a közvetlen *szolidaritás* élményeit (kollégiumi gyûlések, interpellációs esetek, szövetkezeti tevékenység, vizsgák és bírálati alkalmak), az *új kollégiumok szervezését* és a *közéleti aktivitás* változatos formáit õrizte meg (falujárás, üzemlátogatás, szociográfiai vizsgálatok, közös táborozások, kulturális akciók és mozgalmi demonstrációk). A kollektív elbeszélések ezeket a tematikus köröket szívták magukba, és õrizték évtizedek múltán is. Érthetõ, hogy a belõlük táplálkozó identitás rendkívül gyorsan alakult, igazodván a kollektív mintákhoz.

A népi kollégista mivolt szerves része volt a *radikális baloldaliság,* s az azt képviselõ pártok iránti rokonszenv. Az idõközben kialakult fenntartások, kritikai pozíciók és önrevíziók, sõt alkalmankénti gyökeres szakítások ellenére a kollégisták többsége megõrizte alapvetõ elkötelezettségét, jóllehet nyitottabb és az életkorral is együtt járó „bölcsebb" alakban. Az egyéni és kollektív önvizsgálatokban katartikus és katalizáló szerepet játszottak az 1956-os forradalom elõzményei és eseményei; a represszió a kollégisták vezetõ csoportjának számos tagját érintette. Hogy a rendszerváltás, amely életciklusuk utolsó szakaszában és megritkult seregként találta a volt kollégistákat, mifajta változásokat hozott soraikban, arról csak alkalmi benyomások születhettek. Pontos képet csak egy új reprezentatív vizsgálat nyújthatna. De ennek lehetséges mintáját most már a biológia törvényei alakítják, hiszen a hajdani kollégisták legifjabb nemzedéke is 70 felé vagy afölött jár. Velük tûnik majd el az az élményvilág, amely a *„népi kollégista" identitás* narratívumait életben tartotta.

Egy meghökkentõen érdekes adalék azonban még idekívánkozik. Az elmúlt évtizedekben a *szakkollégiumi mozgalom* újjászervezõdése nyomán – fõként kezdetben – kísérletek történtek arra, hogy a népi kollégiumok pedagógiai és társadalmi-közéleti tapasztalatait felelevenítsék. Ebben – mint arra a neve is utal – kezdeményezõ szerepet játszott a Rajk László Közgazdász Szakkollégium. Persze a mai szakkollégiumok életében mindinkább elhalványul a népi kollégiumok hagyománya, sõt, politikai orientációjuk gyakran egyenesen kritikus elutasítás és tagadás tárgya lesz. A Rajk kollégium kezdeti idõszakára azonban ez még kevéssé volt jellemzõ. Midõn ez a kollégium 1978-ban megalapításának 10. évfordulóját ünnepelte, kérdõíven megkérdezte volt diákjait, mely vonások jellemzik

az *„igazi kollégistát”.* A minta bizonyára az „igazi népi kollégista” jellemvonásairól érdeklõdõ korábbi vizsgálat volt.

Nos, a feldolgozott 76 kérdõív alapján a következõ értékrangsor alakult ki: kollektivitás; jó szakmai munka; társadalmipolitikai kérdések iránti fogékonyság; kritikai szemlélet; vitaszellem, õszinteség, nyíltság. Más szóval a merõben másfajta történelmi és társadalmi viszonyok között élõ *autonóm és önkormányzó diákközösség* meghökkentõen azonos értékkészletet és identitásmintákat fejlesztett ki, mint évtizedekkel korábban a népi kollégisták. A kérdést ezúttal is nyitott formában tették fel, vagyis nem sugalmazhatta a válaszokat, még kevésbé rangsorukat. A *hasonló szociálpszichológiai helyzetekben* lezajló *kollektív értékképzés* és a nyomában járó *kollektív emlékezeti tartalmak* meggyõzõen szemléltetik, hogy az azonos vagy hasonló eredetû és funkciójú társas együttesek *közös élményvilága* szükségképpen hasonló *narratívumkészletet és mentalitást* hoz létre.

Mindez meggyõzõen szemlélteti azt az *alapvetõ felismerést*, amelyet MacIntyre (1985, 11. o.) így összegez: „Individuális identitásunk be van ágyazva a közösségi történetekbe.” Máshelyt még árnyaltabban fogalmaz: „Családom, városom, törzsem, nemzetem múltjából öröklött adósságok, jogos várakozások és kötelezettségek változatos készletét kapom örökül… életem története mindig beágyzódik azoknak a közösségeknek a történetébe, amelyekbõl identitásomat származtatom” (MacIntyre, 1985, 220–221. o.).

Ha az emberek életüket valóban „történetek alakjában értelmezik” (Whitebrook, 2001, 9. o.), akkor a *történetszerkesztés*, vagyis az én-elbeszélések és a csoportelbeszélések szüntelen konstruálása jellegzetes és sajátosan *emberi késztetés*, egyúttal pedig alapvetõ *kulturális jelenség*. A szépíró olykor találóbban és plasztikusabban fogalmazza meg e *történetszerkesztési késztetés* pszichodinamikáját, mint ahogy azt a kutató teszi a maga szikár nyelvezetével.

Ottlik Géza *Buda* címû regényében ezt írja Medvérõl, az egyik fõhõsrõl: „A régi unalmas délutánok ahhoz kellettek, ami tulajdonképpen az ember élete. Hogy végiggondolhasd, hogy is volt, ami volt. Hogy elrakd magadnak, ami történt veled és körülötted, amit tapasztaltál és csináltál… Újra és ismételten újra és újra kell végigmenned a dolgokon, nem is annyira az eszeddel, hogy mi volt, ami volt, hanem az érzéseddel, hogy milyen volt, hogyan volt? Elõbb ismerõsségeket csinálsz belõle magadnak s abból már valamilyenségeket, így tisztázódnak, tevõdnek helyükre a dolgok. Így építed fel az életed áttekinthetõ rendjét, gyarapodó mûalkotását.” (Ottlik, 1993, 35. o.)

Az ember elbeszéléseket alkotva – majd azokat fogalmilag általánosítva – dolgozza fel, „szelídíti” magához a valóságot. A megosztás révén vesszük birtokba és asszimiláljuk *személyessé* élményeinket – az együttes élményeket is, lett légyen szó a magántörténetrõl vagy a nemzeti historikumról. Az elbeszélés aktusa és a narratívum szerkesztése olykor a kudarcok, fájdalmas tapasztalatok pszichikus feldolgozásának (elaborációjának) alkalmas módja is lehet. Erre ugyancsak Ottlik eszmél rá. Az *Iskola a határon* egyik passzusában írja: „Valaha, amikor valami baj, rosszízû kitolás, megaláztatás ért bennünket, éppen Szeredy találta ki a megoldást: elmesélte… Dani elmondta újra, eljátszotta egy kicsit, hogy hogyan is volt a dolog… a lehetõ legszabatosabban, a valósághoz teljesen híven foglalta szavakba a történteket. Talán épp az volt a titka, hogy a teljesen és hû valóságot mondta el” (Ottlik, 1976, 17. o.). Az elbeszélés, a narráció a maga eredeti funkciói – a *csoportfenntartás* és az *identitásképzés* – mellett különös *mentálhigiéniai*,

olykor egyenesen katartikus rendeltetést is teljesíthet. Vajon miért is térünk vissza újra és újra a nemzeti történelem tragikus eseményeinek felidézéséhez? A gyász óráiban miért emlegetjük az eltávozottakhoz fûzõdõ történeteinket? Alighanem szükségünk van a racionálisan tudomásul nem vehetõ esemény *érzelmi feldolgozására és történetté enyhült elraktározására.*

Az elmondottak logikusan vezetnek el ehhez a kérdéshez: vajon hogyan is zajlik le a *csoportelbeszélések kiválasztódása* és megformálódása? E folyamat kézzelfogható részleteirõl és mechanizmusairól ma még viszonylag keveset tudunk. Nagyon általánosan szólva, a csoportelbeszélések rendszerint egy különös körkörös, visszacsatolásos mûködésmód termékeiként jönnek létre. Minden többé-kevésbé zárt és belsõ kötelékekkel egybekapcsolt emberi együttes életében szakadatlanul hullámzik a *kollektív történések* – események, epizódok, személyközi „játszmák" – áramlása. Közülük néhány, valamilyen oknál fogva, a *közfigyelem* tárgya lesz; az elbeszélések generálásának kiindulópontjává válik. Hogy éppen melyek ezek, és miért jutnak e szerephez, vagyis miért nyerik el a *jelentõs együttes élmény*, a jelentõs csoportesemény rangját, arra ma még nem tudunk pontos és kimerítõ választ adni. A csoportelbeszélések *tematikus szálai és motívumai* jól ismert szereplõkben elevenednek meg, és a felidézések sorozatában egyre inkább a „jó történet" alakját öltik. Úgy látszik, e dinamika jelentõs szabályozója az a késztetésünk (errõl beszél Ottlik), hogy a *belsõ élményt* az elbeszéléssel mintegy *külsõvé* – és egyúttal megoszthatóvá – tegyük, nyelvi alakban *objektiváljuk.* S minél erõteljesebb az élmény, annál határozottabb az a késztetés. Az elbeszélések kollektív emlékezeti rögzítése, majd ismételt nyilvános felidézése erõsíti a *csoportkohéziót, az összetartozás érzetét,* s így újra és újra hitelesíti az egyén csoportidentitását. Egészen szembeszökõ ez a nemzeti és egyéb ünnepekhez kapcsolódó „*emlékezeti szertartások*" esetében.

Egy korábbi elõvizsgálatunk keretében próbáltunk némi fényt deríteni erre a kérdésre: az együttesen átélt események közül vajon melyek hajlamosak arra, hogy csoportelbeszélések kiindulópontjává és tárgyává váljanak? (Emlékezetes, hogy a népi kollégiumok vizsgálata az emlékezeti teljesítmények homogenizálódásának tényével e kérdés megválaszolásához is közvetett támpontokat kínált.) A lehetséges válaszokat keresvén, érettségizõ osztályokban két írásmûvet írattunk. Az egyik *(Osztályunk története) folyamatos elbeszélést* igényelt, s így módot adott arra, hogy áttekintsük a felbukkanó tematikus szálakat („narratívum-csírákat"), és szemügyre vegyük az *emlékezeti egynemûsödés* egyes jellemzõit. A másik írás *(Három nevezetes esemény osztályunk életébõl)* kifejezetten megformált elbeszéléseket kért a kísérleti személyektõl. Most csak az utóbbi írás elemzésének néhány adatát említjük.

Elõzetes feltevésünk az volt, hogy a „*nevezetes események*" felidézésében elválaszthatatlanul egybeszövõdik az egyéni önéletrajzi emlékezet és kollektív csoportemlékezet hatása. Ez fõként abban mutatkozik meg, hogy az *egynemûsítõ csoportemlékezet* következtében a felidézések *kevés számú, jól meghatározott* és az *ismételt elõadás* miatt viszonylag kidolgozott együttes élmény körül sûrûsödnek. Ennélfogva a huzamos csoporttörténet hatására a felidézett epizódok „szóródása" csekély lesz. Ehhez természetesen az is hozzájárul, hogy a visszaemlékezés kijelölt kerete (referenciája) az „osztály" kollektív szubjektuma, jóllehet a visszaemlékezés alanya mindig az egyén.

A vizsgálatra kiszemelt két osztályban általában jól kirajzolódó *narratívum-családokat* (10, illetve 13) találtunk, amelyek

123, illetve 89 konkrét elbeszélést tartalmaznak. A figyelemre leginkább érdemes tény azonban az, hogy az összes említett elbeszélés túlnyomó többsége (55,4, illetve 79,8 %-a) mindössze négy *tartalmas motívum* körül sûrûsödött; ezek váltak a kollektív emlékezet jelentõs életeseményeivé. Érdemes megemlíteni õket: az egyik esetben a kirándulás-táborozás, a „bulik", a szalagavató és a sikeres versenyszereplés, míg a másik esetben ugyancsak a kirándulás-táborozás, majd a diákigazgató-választás, az elsõ találkozás élménye és egy színdarab elõadása alkotta a kollektív emlékezet sûrûsödésének gyújtópontjait.

Találhatunk e *közös jellemzõket* a jellegzetes csoportelbeszélésekben? Más szóval: mondhatunk e bármit is arról, hogy mely együttes élmények hajlamosak arra, hogy csoportelbeszélések tárgyává váljanak? Néhány – további ellenõrzésre szoruló – megfigyelést mindenképpen megkockáztathatunk. A kollektív emlékezetben csoportelbeszélésként rögzített esemény valamiképpen mindig *megszakítja* az események *megszokott, hétköznapi és rutinszerû lezajlását*. (Ez a monoton életrend különösen jellemzõ az iskolákra.) A szokatlanság, a ritkaság és váratlanság mindig *figyelemösszpontosítással* jár; feldúsítja a csoportban zajló *kommunikációt*; megemeli az *érzelmi-hangulati tónust.* Ilyenkor a csoport minden tagja vagy legalábbis túlnyomó többsége *aktív résztvevõje* vagy *közvetlen megfigyelõje* a fejleményeknek. Az együttesen átélt esemény erõteljes *affektív megterheléssel* jellemezhetõ; az együttesség megemeli az egyéni élmények intenzitását.

Két további tényezõt, amelyek sajátosan átszínezték az iméntieket, ugyancsak meg kell említenünk, fõként azért, mivel diákcsoportokról szólunk. Az egyik a *szabadságélmény,* amely oly nyilvánvalóan jelen volt a bulik, a táborozások élményeiben és a diákigazgató-választásban. A másik a sikeres szerepléseket, közös teljesítményekket (verseny, színdarab-elõadás) kísérõ *kollektív önértékelés-növekedés,* amely az egyén önbizalmát, önértékelését is gyarapítja.

Természetesen további vizsgálatokat igényel annak mérlegelése, hogy ezek a jellemzõk vajon *egyetemes érvényûek*-e, s a legkülönbözõbb – az iskolai osztályoktól a nemzeti közösségig ívelõ – társas együttesekben egyaránt felfedezhetjük-e õket. *További kutatások kiindulópontjaiként* azonban bizonyára alkalmasak lehetnek. Az elmondottak legfõbb következtetése azonban nem támaszthat kétségeket; hadd foglaljuk ezt össze Whitebrook szavaival: „Az identitás szerkesztése kollektív aktus, amely feltételezi az elbeszélõt és a hallgatót… Az identitás politikai aspektusa abban rejlik, hogy az ént szociális, »szituált« jelenségként értelmezzük, az identitás-elbeszéléseket pedig olyan történetekként, amelyek mélyen bele vannak ágyazva mások történeteibe, beleértve a tágabb szociális és kulturális környezet történeteit is" (Whitebrook, 2001, 4. o.). Aligha akad termékenyebb és izgalmasabb feladat napjaink szociálpszichológiai gondolkodása számára, mint fényt deríteni ennek a bonyolult rendszernek a közelebbi természetére és konkrét mechanizmusaira.

Kulcsszavak: *együttes élmény, identitás, népi kollégiumok, kollektív emlékezet, értékképzés, csoportelbeszélés*

IRODALOM

Damasio, Antonio R. (1996) *Descartes tévedése*. AduPrint, Budapest

Erikson, Erik Homburger (1950) *Childhood and Society*. Norton, New York

Gergen Kenneth J. Gergen, Mary M. (1983) Narratives of the Self. In Sarbin Theodore R. –Scheibe Karl E. (Eds.): *Studies in Social Identity*. Prareger, New York

Halbwachs, Maurice (1968) *La mémoire collective*. PUF, Paris

MacIntyre, Alasdair (1985) *After Virtue: A Study of Moral Theory*. 2nd ed. Duckworth, London. Magyarul lásd: Az erény nyomában (1999) Osiris, Budapest

Mérei Ferenc (1989) *Társ és csoport*. Akadémiai, Bp.

Ottlik Géza (1976) *Iskola a határon*. Magvetõ, Bp.

Ottlik Géza (1993) *Buda*. Európa, Budapest

Papp István (2002) A Nékosz legendája és valósága. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemrõl*. 309–339. Osiris, Budapest,

Pataki Ferenc Kollektív narratívumok és csoportidentitás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1997/98, L111 (*37*), **5–6**. 577–581.

Pataki Ferenc (2001) *Élettörténet és identitás*. Osiris, Budapest

Tánczos Gábor (1977) *A népi kollégisták útja*: 1939–1971. KSH, Budapest

Whitebrook, Maureen (2001) *Identity, narrative and politics*. Routledge, London and New York

AZ EGYÉN A TÖRTÉNELEM SODRÁBAN: A PSZICHIKUS IDÕÉLMÉNY EGY TÍPUSA MINT A KOLLEKTÍV ÉLMÉNYUNIVERZUM MEGTEREMTÕJE

Ehmann Bea

PhD, tudományos fõmunkatárs, MTA Pszichológiai Kutatóintézet – ehmannb@mtapi.hu

Karinthyról kering az anekdota, hogy az õszirózsás forradalom idején a New York kávéházban ült, amikor fegyverropogás hallatszott a Nagykörútról. A vendégek az asztal alá bújtak, és valaki megkérdezte: „ki lövöldöz itt”? Mire Karinthy vészjóslóan megszólalt: „a Történelem”.

E tanulmányban éppen ezt a rejtelmes idõpillanatot szeretném megvizsgálni: vajon hogyan alakul a pszichikus idõélmény, ha az egyén váratlanul ún. „történelmi események” sodrába kerül? A másik kérdés: vajon hogyan beszélhetõ el és mennyire osztható meg – azaz hogyan kollektivizálódik – ez a történelem-terhelt idõélmény?

Az empirikus vizsgálat anyagát az adta, hogy Magyarországon a legutóbbi idõkben történészek, irodalmárok és pszichológusok között aktív mûhelymunka van kibontakozóban, amely egyebek között a kollektív biográfiák – helyesebben az ezek alapjául szolgáló, a különféle kutatóintézetekben archivált *oral history* szövegkorpuszok – feldolgozásának elméleti és gyakorlati problémáival foglalkozik. E tevékenység keretében korábban két mûhelyjellegû konferenciát tartottunk. Ezek egyike egy svájci emigránsokkal készült mélyinterjúkból álló oral history szövegkorpusz köré szervezõdött (Kanyó, 2001, 20 interjú). A fõ körkérdés az volt, hogy „Mihez kezdjünk a narratív interjúkkal?”

Az alábbiakban elõször azt kívánom indokolni, miért azt a megoldást alkalmaztuk, hogy a lehetséges elemzésmódok látszólag végtelen sokféleségébõl csupán egyetlenegy kérdésre kerestünk választ.

Az oral history típusú interjúk feldolgozása a kvalitatív tartalomelemzés egyik alapkérdésére, az eseten belüli elemzés *versus* az esetek közti elemzés problémájára vezethetõ vissza (Miles és Huberman, 1994). Az ezzel kapcsolatos elméleti dilemma az, hogy az egyetlenegy interjú elemzésekor kapott eredményeink hogyan illeszkednek más hasonló interjúkkal kapott eredményekhez, azaz egyetlen ember történelmi tapasztalatai, emlékei mennyiben hasonlítanak a kortársakéhoz, és mennyiben különböznek azoktól.

A történészek régóta foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy mire használhatók az oral history, illetve az oral testimony (orális tanúságtétel) típusú interjúk. Úgy tûnik, ezek a dokumentumok nem élveznek különösen szilárd episztemológiai státust abban a merész törekvésben, hogy belõlük volna kikristályosítható valamiféle objektív történetírás (Gyáni, 2000). Egy másik, jóval szerényebb törekvés szerint az oral history interjúk az ún. kollektív biográfia megalkotására alkalmasak. Ám ennek is megvannak a maga nehézségei.

Kollektív biográfia vagy kollektív élményuniverzumok?

A kollektív biográfia Mawdsley és Munck (1996) szerint nem egyéb, mint *„adatbázis-kezelés* (az egyéni életrajznál) *magasabb szinten”*, és *„az eljárást elsõsorban társadalmi és politikai elitcsoportok vizsgálatához használják”.* A szerzõk a téma kapcsán két fõ nehézségre hívják fel a figyelmet:

„Az egyik véglet a gyûjtõszenvedély: adatokat gyûjteni pusztán csak azért, mert épp rendelkezésre állnak, vagy mert bizonytalan, hogy milyen jellegû adatokra lesz szükség az elemzés során – vagy éppen attól való félelmünkben, hogy a teljesség (egyébként elkerülhetetlen) hiánya csökkentheti a végkövetkeztetések érvényességét. (…) A másik (nem is annyira szélsõséges) véglet pedig az, hogy a történész a csoport közös jellemzõinek a vizsgálata során esetleg túlzottan is önkényesen jár el a „relevánsnak” tartott információk kiválasztásában, illetve hogy döntését veszélyes mértékben prekondicionálja bevallott – esetleg be nem vallott – munkahipotézise.” (126-127. o.)

Pszichológiai oldalról Laczkó (2001) foglalkozott a kérdés nehézségeivel. A szerzõ fõ kérdése, hogy vajon *„adhatnak-e egymásnak elméleti, módszertani vagy akár csak információbeli támpontokat az individuális és a kollektív biográfia mûvelõi?”* (i.m. 11. o.) Ezen belül: vajon másként kezelik-e a személyiséget, az individuumot a két irányzat képviselõi? A probléma végül abban csúcsosodik ki, hogy habár a kollektív biográfiában az individuális megközelítés szubjektumtól szubjektumig vezetõ útja nem járható, a kérdésrõl azonban mégsem lehetséges a szubjektivitás megkerülésével beszélni.

Az esetek közti elemzés két fõ nehézsége a következõ: ha a tematikus csoportosítás módszerével csak a közös mozzanatokat azonosítjuk, akkor végeredményként egy fakó, általános, közhelyszerû kép rajzolódik ki a vizsgált csoportról. Eszerint tehát az ötvenhatos emigránsoknak volt egy korábbi életük Magyarországon, majd kimentek, beilleszkedtek, hazajöttek, újra kimentek, ennek során különféle problémákkal küszködtek stb. A végeredmény ugyanolyan elmosódó, mint amikor soksok arcot egymásra fényképezünk.

A másik nehézség a csoporton belüli összehasonlítási kísérletekben rejlik: egyrészt néhány tucat életútinterjú rendkívül kicsi elemszám, amibõl nehezen lehetne az alapsokaság egészére általánosítani, másrészt itt is igen nehezen lehet érdemi összefüggéseket találni, hiszen a bevezetett kódok (szövegváltozók) rendszerint nem függetlenek egymástól. Nem nagyon érdemes tehát például az emigrációval kapcsolatos döntéshozatal hátterét és motivációit, a Svájchoz és Magyarországhoz való kapcsolódás stb. kérdéseit interjúk segítségével vizsgálni – ez másfajta adatfelvételi módszert kívánna meg. A tanulság tehát, hogy nem érdemes a lehetséges témaköröket egy ponton túl szeletelgetni, mert a végeredmény átfedésekkel teli, felaprózott káosz lesz. Ennek alapján az oral history dokumentumok elemzésekor a tematikus csoportosítások módszere az elemzés zsákutcájának tekinthetõ.

A közös, de nem együttes élmény empirikus vizsgálata

Az oral history anyagok, s ekképp a kollektív biográfia pszichológus kutatója tehát a legcélszerûbben úgy indulhat neki feladatának, hogy nem a manifeszt témaköröket boncolgatja, hanem a szövegfelszín alatt lappangó, s így az elemzés kezdetén még rejtett mintázatokra irányítja a figyelmét.

A egyik legkézenfekvõbb kérdés lehet, hogy vajon milyen élmény emigránsnak lenni.

Mérei Ferenc (1947/1989) szavaival szólva létezik olyan jelenség, hogy *közös, de nem együttes élmény*. A közös, de nem együttes élmény szereplõi talán személyesen nem is ismerik egymást, de a közös élményrõl történõ beszédbõl (például az emigráns irodalomból) ráismernek arra, hogy a másik ember és az õ saját élményük között kimutatható azonosságok léteznek. Az azonosságélmény kiváltó ingere Mérei szerint az *utalás*.

A fõ kérdés tehát úgy szólt: milyen *élményuniverzumok* azonosíthatóak az interjúkból?

E megközelítés hozománya lehet, hogy az individuum szintjén azonosítható élménymintázatok olyan kollektív élménydimenziókká állnak össze, amelyek megõrzik élességüket, és nem fakulnak el akkor sem, ha rendkívül nagyszámú interjúban vagy beszámolóban mutatjuk ki a létezésüket. Pszichológiai szempontból ekkor az emigránslét szubjektív, ám mégis kollektív élménye válik leírhatóvá.

Narratív pszichológiai tartalomelemzés

A terjedelmes szövegkorpuszok elemzésére újabban az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének narratív pszichológiai munkacsoportja által alkalmazott számítógépes pszichológiai tartalomelemzés módszerét alkalmazzuk (László, 1999; László és mtsai, 2000; Ehmann, 2000a, 2000b, 2001, 2002).

A narratív pszichológiai tartalomelemzés egyik célja, hogy a laikus beszélõk által generált szövegkorpuszok (ún. személyes dokumentumok, mint például mélyinterjúk, önéletrajzok, naplók, levelek stb.) szövegkompozíciós mintázataiban pszichológiailag releváns markereket keressen. A legfontosabb narratív szövegkompozíciós elvek az idõ, a perspektíva, a szereplõk funkciói és a koherencia.

A narratívumokban alkalmazott idõkezelés nem azonos a kronologikus idõvel, hanem az ún. narratív kronológia szabályait követi. A narratív kronológia lényege, hogy a beszélõ szubjektum a számára fontos eseményeket (1) a lineáris kronológia széttörésével és új rendbe állításával, (2) az idõdimenzió sûrítésével, illetve tágításával, tömörítésével és széthúzásával éri el. Az irodalomtudomány vizsgálatainak fókuszában nagyrészt az áll, hogy a regényírók milyen eszközökkel kezelik az irodalmi mûvek idõbeli mintázatait (Bahtyin, 1976). Mind az irodalomtudományban, mind a pszichológiában szinte teljesen feltáratlan területnek tekinthetõ annak kutatása, hogy mindennek mi a pszichológiai fontossága.

A legmarkánsabb pszichológiai eredmény ezen a téren az a felismerés, hogy az önéletrajzi elbeszélések rendszerint a lineáris kronológia szabályai szerint kezdõdnek. Amint azonban az elbeszélõ a szövegmondás/írás során valamely traumatizáló eseményhez érkezik, a kronologikus idõ mintázata megváltozik, a trauma kisiklik az elbeszélés kronológiájából. A traumatizáló eseménnyel kapcsolatos idõvonatkozások mintegy idõtlenné merevednek. Ennek egyik esete az a többször leírt jelenség, amit metaforikusan úgy fogalmaztunk meg, hogy „a narratívum ingaórája esetenként akár több évtizedet is elõre-hátra kileng”, és akár egyetlen mondaton belül az azt követõ évtizedekre vagy a jelenre történik utalás (Erõs és Ehmann, 1996).

Kutatásainkban elszakadtunk attól a hagyományos alapsémától, hogy annak a hármas felosztásnak az alapján kezeljük a szövegrészleteket, hogy azok a jelenre, a múltra vagy a jövõre vonatkoznak. Eddigi tapasztalataink azt sugallják, hogy ez a hagyományos jelen-múlt-jövõ felosztás a pszichológiai elemzések számára operatívan nem használható. Ígéretesebb kutatási területnek tûnik a lehorgonyzottságra utaló idõmarkerek, azaz az idõélmény lelassulására, illetve felgyorsulására, az idõélmény tagadására,

az idõélmény nem mérhetõ tartományokba történõ távolítására és az idõélmény bizonytalanságára utaló idõmarkerek – összefoglaló néven a pszichikus idõélmény – empirikus kutatása. Ennek egyik példája a jelen tanulmányban bemutatott vizsgálat.

Az elemzés módszere

A kiinduló szövegkorpusz mintegy négyszáz bekezdésbõl és kétszázezer betûbõl állt. A szövegredukció során a következõképpen jártunk el: volt egy kiinduló hipotézis, hogy azok a bekezdések lesznek érdekesek számunkra, amelyekben szerepel a *magyar,* a *Svájc* szó, és ezek ragozott alakjai; továbbá szerepelnek benne olyan szavak, amelyek a menekült/emigráns lét szempontjából jelentésteliek. Ilyenek voltak például a *határ*, a *rendõrség*, az *átlépni*, a *vonat*, a *bepolgárosodni*, a *hazamenni* stb. Ekkor még nem tudtuk, mit is keresünk konkrétan, az általános cél csupán az volt, hogy bedúsítsuk a tárgybani élményvilág szempontjából relevánsnak ítélt szövegrészeket.

Word szövegszerkesztõben kinyitottuk a teljes szövegkorpuszt, és elkezdtük kiválogatni a téma szempontjából fontosnak tartott bekezdéseket. E tevékenység révén a szöveg terjedelme körülbelül a felére csökkent; ezt a mennyiséget már sokkal könnyebb volt kezelni. Egy további fázisban a bekezdéseket mondatokra szabdaltuk szét. A redukció eredményeként egy 730 mondatból álló, mintegy nyolcvanazer betûnyi szöveget állítottunk elõ, a kézhez kapott szöveg terjedelmének mintegy egyharmadát, és ez szolgált az Atlas-ti szoftverrel (Muhr, 1991) végzett számítógépes tartalomelemzés kiindulópontjaként.

A következõ lépés az volt, hogy olyan kódokat kellett találni, amelyek jól lefednek bizonyos élményuniverzumokat. Ez a fázis is számos zsákutcát rejtett. Végül sikerült néhány mûködõ kódot kialakítanunk. Mûködõképességen azt értjük, hogy az egyes mondatokról egyértelmûen eldönthetõ volt, hogy beletartoznak-e a kódba vagy sem, illetve, hogy a kódra találtam tényleges elõfordulásokat.

Az elemzés kódjai

A végsõként kialakított kódok és munkadefinícióik az alábbiak voltak.

1. ELINDULÁS ÉLMÉNYVILÁG: A migráció kezdetével kapcsolatos említések.

2. ON-THE-ROAD ÉLMÉNYVILÁG: Annak tematizálása, hogy a beszélõ pszichésen vagy fizikailag migrációban van; minden olyan említés, amely arra utal, hogy a beszélõnek problematikus a haza és/vagy az otthon fogalmával kapcsolatos pszichés vagy fizikai referenciapontja; a hazától és/vagy az otthontól való fizikai szeparációra történõ utalás, illetve mindezek tagadása; a határok átjárhatóságára, illetve átlépésére tett utalások.

3. POLICE ÉLMÉNYVILÁG: Bármely hatósággal vagy annak képviselõivel bármilyen fizikai vagy pszichés érintkezés tematizálása, illetve annak tagadása. A fõ mozzanat a nyílt vagy rejtett fenyegetettségérzés.

4. ÁTVÁLTOZÁS ÉLMÉNYVILÁG: A személyiség megváltozásával kapcsolatos vágy, igény, kényszer vagy tény tematizálása, függetlenül attól, hogy a beszélõ ezt kedvezõnek, semlegesnek, fenyegetõnek érzi vagy tagadja.

5. ÖNMAGAM MARADÁS ÉLMÉNYVILÁG: Annak tematizálása, hogy a beszélõ a változások közepette megõrizte önmagát, ellenállt a változásnak, illetve megváltozott állapotát beépítette identitásába.

Mindezek mellett természetesen számos egyéb kód meghatározható. Ilyen például az ELUTASÍTOTTSÁGÉLMÉNY, az ELFOGADÁSÉLMÉNY, a KÖZÖSSÉG-BARÁTSÁG ÉLMÉNY, a SZEPARÁCIÓ-ÉLMÉNY, illetve a MOZGALOMÉLMÉNY. Sõt, az ON-THE-ROAD élményen belül megkülönböztethetünk megérkezés- és újraelindu-

lás-élménnyel kapcsolatos tematizációkat is. Mindezekre számos elõfordulást találtunk a szövegben. A lehetséges kódok száma mindazonáltal nem végtelen. Az elemzés oda-vissza játék: a szövegkorpusz egyrészt maga is sugallja a kódokat, másrészt ellenáll az erõltetett belemagyarázásoknak.

További megjegyzés, hogy a kódok voltaképpen kétpólusú dimenziókat jelölnek ki. Az elutasítottság-elfogadásélményt rendkívül nehéz kódolni, hiszen a történetek egy része éppen arról szól, hogyan alakult át az egyik a másikba. Ehhez új kódot kellett volna felvenni, és akkor végül megint ott tartottunk volna, hogy kevés találatot kapunk rá, és a szöveg egy más rendszer szerint kaleidoszkópszerûen újra szétaprózódik.

Maga az eljárás a matematikai statisztikában használatos faktoranalízishez hasonló: az adatokat ott is egy sokdimenziós térben forgatják mindaddig, amíg markáns nyalábok nem rajzolódnak ki, amelyek a variancia bizonyos százalékát megmagyarázzák. Ott is a variancia legnagyobb százalékait megmagyarázó faktorokkal szoktak elsõsorban foglalkozni, a többi értéket elnyomják. A jelen eljárásnak a faktoranalízishez (és a káoszelmélethez, lásd errõl Fokasz, 1998) való további hasonlósága az, hogy az elforgatott térben eredetileg egymástól távol álló adatok egymás mellé kerülhetnek és markáns mintázatot adnak ki.

Eredmények

Mivel a jelen elemzés célja nem a mérés, nem az egyének összehasonlítása volt, hanem csak az élményvilágok feltárása, az elemzés eredményein nem végeztünk statisztikai elemzést. Összességében, az öt élményuniverzum közül négy a szöveg egészének legalább egytizedében elõfordult. A legnagyobb arányban, a minta csaknem egyötödében az ON-THE-ROAD jellegû megnyilatkozások szerepeltek.

Ez azt jelenti, hogy az emigránsok beszédében – bármilyen témáról legyen is szó – tíz mondatból hat olyan, amely az emigráns lét *élményvilágának* valamelyik aspektusát megemlíti.

A számbeli meghatározás azért nem lehet pontos, mert több esetben ugyanaz a mondat kétszer, csaknem azonos formában is megismétlõdött (nem feltétlenül ugyanannak a beszélõnek a szövegében), illetve voltak olyan töredékszerû mondatok is, amelyeket az élményvilág alábbi illusztrációjából szerkesztési okok miatt kihagytuk.

Az eredmények a kutatásnak ebben a szeletében tehát maguk a szövegek, amelyek ebben a tömény formátumban *novellásodnak*, *legendásodnak*. Az egyes mondatok hûtlenné válnak azokhoz, akik eredetileg kimondták õket, és a közös élményuniverzum mintázatának elemévé változnak át. E mintázatban még a legártatlanabbnak tûnõ kijelentések is többletjelentést kapnak – így születik meg az utalás.

Az alábbiakban vizsgáljuk meg közelrõl az öt legfontosabb kód által definiált élményuniverzumokat. A bemutatható mondatok számát sajnos terjedelmi okokból kénytelenek voltunk olyannyira leszûkíteni, hogy az alábbiak szinte csupán az élményvilágok illusztrációit nyújtják.[1] Tehát: az alábbi szövegek 21 ember mondataiból vannak összeillesztve.

Elindulás élményvilág

A házból legalább három-négy család elindult a határhoz: megyünk Nyugatra.

Édesanyám itt akart maradni. Apám menni akart.

És onnan aztán mentünk ki a határhoz, és akkor a határt kinyitották.

Bennem is volt egy olyan, meg a többiekben is, akik eljöttek, meggyõzõdésem, egy ilyen vágy külföld felé.

[1] A teljes anyag az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének Oral History Archívumában található meg.

Az eljövéshez tíz percem volt, vagy félórám mondjuk elbúcsúzni, mert egy ilyen kedvezõ dolog adódott, hogy osztrák diákok elvisznek a határig.

És erre én, miután az éjszaka a bátyámmal találkoztam, akkor én megmondtam, hogy mennél elõbb, annál jobb lenne, ha elhagynánk az országot.

És akkor azt mondtam magamnak, hogy nyitva van a határ, elmegyek Bécsig, és ott megvárom, mi lesz a következõkben.

Következett kalandos menekülésem.

Ez az eljövés otthonról ez egy visszavonhatatlan és irreverzibilis folyamatnak tûnt.

On-the-Road élményvilág

Ott álltak a vöröskeresztes kocsik. Meg svájci csokit osztogattak.

Ha jönnek az oroszok, akkor azok a határon legalább 30 kilométeres sávot átvizsgálhatnak, nem szabad ittmaradni senkinek a határon.

Be kell menni a vonatba.

Mindenkit betömöszöltek nagy vagonokba, tovább-tovább, a határon senki nem maradhatott.

Azt mondták, hogy a belgák visznek ezret. És akkor tódult oda mindenki, mert a lágert ott akarta hagyni. Akkor kiabáltak, hogy „te, ott a svájciak keresnek ezer embert”, akkor rohantak.

A svájciak 56-ban a magyar menekülteket nagy lelkesedéssel fogadták. Amikor a mi vonatunk Liestalba befutott, akkor Liestalnak sok lakosa, apraja-nagyja várta az állomáson a magyar hõsöket.

Egy szerencsétlen, szerény, megszeppent magyar menekült voltam, akinek fogalma se volt arról, hogy mi lesz, és az, ami a kezdeti idõszakban fogadott, az mind…

Gyûlöltem azt is, amikor azt mondták, hogy apatri, hazátlan. A papírjaimban ez volt, hogy *nacionalité apatri*.

És akkor gimiben meg is kérdezték, kérték, hogy írjak egy kis történetet az újságba, Magyarországról egy kicsikét; és akkor úgy kezdtem, hogy *Dort hinter den Bergen ist meine Heimat.* Valahogy így.

Olyan magyar is van, hogy a passz még meleg, és már rohant a pályaudvarra, érted.

Én nem voltam erre ráutalva, meg vagyok elégedve a norvég útlevelemmel.

Nem volt arra biztosíték, hogy majd egyszer én hazamegyek. És elmegy az idegenbe, ott berendezkedik, és bizonyos módon az az ország, amit otthagyott, az lesz idegenebb egy idõ múlva. Bizonyos módon mindig idegen marad.

Ha gyötrõdõ emigránsok lettek volna, akik szorongva várják, mikor lehet végre visszatérni, akkor 89-ben tömegével mentek volna haza.

Amióta Magyarországra járok, azóta Svájc is felértékelõdött bennem.

Ti vagytok a deviza-magyarok. Mert én is leestem a székrõl, hogy mi deviza-magyarok vagyunk. Deviza-magyarok – ez egy új szó. Mi vagyunk a deviza-magyarok.

A hazamenõkre a magyarok tulajdonképpen csak negatívan reagálnak.

Tehát ez egy bábeli torony már, Genf egy bábeli torony. Mikor befejeztem az iskolát, az osztály 42,6 százaléka volt külföldi eredetû.

Nem régen nyílt meg Zürichben a Budapest vendéglõ, húsvétkor ott vacsoráztunk.

Police élményvilág

A svájciak, fõleg a svájci öregasszonyok, rögtön hívták a rendõrt mindenütt. Abban a pillanatban, ha valaki megmozdult, rögtön hívták a rendõrt. Mint egy karikatúra, minden függöny mögött van egy svájci öregasszony, és hívja a rendõrt.

Mindenki, hát ismered, mindenki gyanús Svájcban, hát a Lenin az izét itt tanulta, vitte át a KGB-be.

Mert van egy nõ, aki szeret este olvasni, és éjfél után, ha a lámpája ég, akkor csönget már egy hatósági ember, hogy maga még mindig olvas?! Hogy igaz vagy nem, én nem tudom, úgy mesélték.

Az elsõ idõben duhajkodások. Szétverték a kocsmát, kiszórták az embereket onnan. Behívtak a rendõrségre. Mondtam nekik, hogy nézzék uraim, ezerévenként csak egyszer jövünk. Mondjuk ezer év elõtt szétvertük Bázelt, hát ma már csak egy kocsmát verünk szét, de ezt most már lezajlik ezer évre. Mi csak ezerévenként egyszer.

Az elsõ kísérletem során egy zürichi városi tisztviselõ azt kérdezte tõlem, hogy miért akarok én svájci lenni. És akkor én erre azt mondtam, hogy hát uram, én itt élek már tíz éve, egy cégnél dolgozom, a feleségem svájci, a gyerekeim itt nõnek fel. Nekem menekültigazolványom van, hát milyen állampolgár legyek, ha nem svájci? Mert valaki neki azt mondta korábban, hogy õ azért akar svájci lenni, hogy ha meghal, svájci föld fedje szemfedõjét.

Azután nem lehet elhallgatni egyet, hogy avval a kis menekültútlevéllel engem egyszer letartóztattak Dániában, mert nem volt meg a vízumom Svédországba. Erre jött a izé, letegezett, a vonaton már jött a dán útlevélvizsgáló. Koppenhágában bevittek a rendõrségre, pisilni sem lehetett menni egyedül. És nem tudtam tovább menni Svédországba, úgyhogy vissza kellett jönni. Kísértek a német határra, és ott jelentették a németeknek, hogy hátha ott is nem úgy utazom, ahogy elõ van írva.

Talán épp azokat figyelték, akik a svájci társadalomba a legjobban beágyazódtak.

Az egyetemi klinikán dolgoztam, és ott volt egy nagyon jó magyar barátom, aki a bepolgárosodás elõtt állt, és akkor jöttek a professzorhoz megkérdezni, hogy mi a véleménye errõl és errõl, és hogy pontosan jön dolgozni reggel, és hogy becsületes-e. És hála a jó Istennek, a professzor szerint, aki szintén nem volt svájci, az is kirúgta ezt a Beamte-t.

Átváltozásélmény

Ugye Magyarországon viccek vannak a skót takarékosságról, és akkor mindenki fölfedezte, hogy tulajdonképpen a svájci takarékosságról kellene vicceket csinálni, mert legalább kétszer olyan takarékosak a svájciak, mint a skótok. Ez a magyar slampossággal nagy ellentétben volt.

Nem akartam elmaradni a svájci háziasszonyok mögött, és takarítottam meg tisztítottam meg minden. Tehát magyarán mondva Putzteufel lett belõlem.

Márpedig én Svájcban vagyok itthon, és akkor elkezdeni svitzerdücsül beszélni, Úgyhogy azóta átálltam bázeldücsre, és hát anélkül, hogy természetesen ne lenne észrevehetõ az, hogy külföldi vagyok. Tehát énnekem egy falleomlás benyomásom van akkor, ha az ember elkezd maga dialektust beszélni, akkor rögtön befogadják.

Konfliktusom volt, hogy én mostan svájci leszek. A magyarok túlasszimilálják magukat. Ami itt zajlik a mai magyar emigráció terén, már úgy értem, akiket mi ismerünk, az valami nyelvi szempontból katasztrofális dolog. Tudniillik ezek az emberek egyfelõl ugye most már nagyon régen nem élnek Magyarországon, ezért egy csomó szót lassan már elfelejtenek, másrészt itt meg bizonyos szavakat állandóan hallanak, és ezért egyre jobban kevernek.

Egy kicsit úgy elvárták tõlem itt a svájciak, hogy ha valaki a kommunizmus ellen menekült, akkor eleve egy ilyen jobboldali konzervatív ember legyen.

Meggyõzõdésem, hogy az ötvenhatosok nagy részének sikerült az asszimiláció. Nagyon sokan asszimilálódtak például, hogy egész egyszerûen nincs szükségük már nekik ilyenre, hogy magyar. Ezzel párhuzamosan értékelõdött sok svájci tulajdonság számomra fel, például a kis tartóz-

kodás, bizonyos megbízhatóság, meg ezek a tipikus svájci erények. Ezeket néha nagyon szeretem, és hiányoznak nekem Magyarországon.

Önmagam-maradás élmény

Amikor Svájcba jöttem, akkor tudatosan nem akartam, gátlásból vagy – nem tudom – büszkeségbõl vagy elzárkózásból nem akartam svájcerdeutschot beszélni, inkább arra törekedtem, hogy szép Bühnendeutsch.

Én mindig tisztában voltam azzal, hogy én magyar eredetû vagyok, ezt az iskolában is mindenkinek kijelentettem, franciául szólva *d'origine hongroise*. Tehát az én új hazám, a választott hazám Svájc, a régi hazám és az eredetem az magyar. Ez nem jelenti azt implicite, hogy én most egy második Tell Vilmos vagyok, hogy svájci hazafi vagyok, hogy nekem vibrál a szívem a svájci nemzeti ünnepen.

Én mindig, kezdettõl fogva úgy mutattam be magam, mint magyar eredetû, és az iskolában kezdettõl fogva, amikor például az igazgató társaságnak, akivel együtt dolgoztam, kellett egy uzsonnát adni, akkor magyar szalámi uzsonnát adtam: szalámit, kolbászt, zöldpaprikát. És egy magyar zászlót raktam oda az asztalra, hogy tudják, hogy én tisztában vagyok az én eredetemmel, de azzal is tisztában vagyok, hogy ebben az országban dolgozom, itt élek. És akkor az asztal másik felére pedig raktam nekik ilyen blieri sajtokat, meg szárított húst.

Soha nem volt identitás-krízisem, se olyan irányban, hogy nekem svájcivá kell lennem, és se olyan irányban, hogy le kellett volna tagadnom a magyarságot, se olyan irányban, hogy én egy õsmagyar vagyok, és itt számûzetésben vagyok, és eszem a számûzetés keserû kenyerét.

Soha nem várták el azt tõlem, hogy bõrnadrágot húzzak, és én legyek a fõ svájci.

Azért például sose tudtam volna élni egy kis német svájci városban, ahol belenéznek a te szemétládádba, hogy mit eszel, vagy megnézik a hentesnél, hogy milyen húst veszel.

Én magyar vagyok, kettõs vagyok, száz százalékosan történelmi tudatom van, a nemzet hibáinak és ballépéseinek súlyát ugyanúgy hordom, mint a magyar, de nem vagyok nacionalista.

Szóval ezt úgy vélem, hogy ezzel tartozik az ember a magyar nyelvnek, a magyar kultúrának és a magyar neveltetésének, hogy megpróbál normálisan magyarul beszélni addig, ameddig él.

És utána pedig Magyarországot meghódítottam úgy, hogy a magyar természetet fölfedeztem és bemutattam a külföldieknek. Tehát 85-tõl rendszeresen jártam haza madármegfigyelõ túrákra itteni genfi ornitológus barátaimmal, és ez változatlanul fönnáll továbbra is. Most tíz nap múlva megint megyünk Magyarországra a túzokdürgést figyelni.

A novellásodás nyelvi markerei: a mondatok idõbeli és térbeli lehorgonyzottsága

A fenti élményuniverzumokat alkotó mondatok egy figyelemreméltó tulajdonságot hordoznak: együttesen koherensnek tûnõ szöveg képzetét keltik, amelyben az egyik beszélõ szavai jól összeilleszkednek a másikkal. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a mondatokat szinte tetszés szerint felcserélhetjük, az élmény minõsége és erõteljessége nem változik.

Felmerül a kérdés, hogy vajon mi teszi ezt lehetõvé? Miben különböznek az agglutinációra hajlamos mondatok az agglutinációra, „novellásodásra", „legendásodásra" nem hajlamosaktól? A választ a mondatok idõi és téri lehorgonyzottságának különbségében találtam meg.

A jelenség részletesebb vizsgálatára az elindulás/menekülés élményvilág mondatait választottam ki. A mondatok idõi és téri

lehorgonyzottságának vizsgálatára négyféle kódot vezettem be:

(1) KAL+GEO+ (Kalendáris idõhöz lehorgonyzott, geografikus tulajdonnévvel jelzett mondat)

(2) KAL+GEO- (Kalendáris idõhöz lehorgonyzott, geografikus tulajdonnévvel nem jelzett mondat)

(3) KAL-GEO+ (Kalendáris idõhöz nem lehorgonyzott, geografikus tulajdonnévvel jelzett mondat)

(4) KAL-GEO- (Kalendáris idõhöz nem lehorgonyzott, geografikus tulajdonnévvel nem jelzett mondat).

Az alábbiakban a lehorgonyzottság típusát és az agglutinációra való hajlamot négy rövid illusztratív példán mutatom be.

1. KAL+GEO+

Miután az oroszok visszajöttek *november 4-én hajnalban, Ausztriába* menekültem, hogy nehogy újból bíróság elé állítsanak.

November elején, apám és nagybátyám tanácsára *Ausztria* felé átléptük a határt.

A forradalom kitörése után, *november 22-én* két másik kollégámmal és barátommal együtt átléptük az osztrák határt.

Konklúzió: Nincs agglutinációs hatás.

2. KAL+GEO-

November 1-én az utolsó néhány rab abból az ezeregyszázból, a Grósz-per rabjai elhagyták szintén a *Gyûjtõfogházat,* velem együtt azt utolsó *buszban.*

Láttuk, hogy nagy bajok lesznek *itten,* hát mert bejöttek az oroszok *november negyedikén* és mondom, már *november végén.*

Barátaival együtt *november közepén* elsõként hagyta el az *országot.*

Mi *november 27-én* jöttünk ki.

December közepén sikerült *külföldre* menekítenie engem is.

Konklúzió: Nincs agglutinációs hatás.

Összefoglaló konklúzió az idõbeli lehorgonyzottságról: a lineáris, naptári kronológiához lehorgonyzott idõmarkerrel rendelkezõ mondatok nem hajlamosak a novellásodásra.

3. KAL-GEO+

Akkor egy kollégámmal elhatároztuk, hogy mi megkíséreljük azt, hogy itt sztrájk van, elhagyjuk az országot, elmegyünk ha lehet Svájcba, ahol Macskássy professzor a tavasszal járt és egy svájci fûtéstechnikai céggel kapcsolatot vett fel.

Akkor én kijöttem Svájcba.

Elképzelése *mindig* is ez volt: ha elhagyja Magyarországot, akkor Svájcba jön.

Elmegyek Bécsig, és ott megvárom, mi lesz a következõkben.

Evvel az én kollégámmal elhagytuk az országot *egy rövid átmeneti idõre,* hogy a *mostani* megnyílt határt, a nem ellenõrzött határt átlépve, ha lehet Svájcban, elõször Ausztriába menvén, de svájci céllal egy idõt eltöltsünk és szakmai gyakorlatot, nyelvgyakorlatot szerezzünk.

Konklúzió: Nincs agglutinációs hatás.

4. KAL-GEO-

A *házból* legalább három-négy család elindult a *határhoz:* megyünk *Nyugatra.*

Apám menni akart.

Az eljövéshez *tíz percem* volt, vagy *félórám* mondjuk elbúcsúzni, mert egy ilyen kedvezõ dolog adódott, hogy osztrák diákok elvisznek a *határig.*

Bennem is volt egy olyan, meg a többiekben is, akik eljöttek, meggyõzõdésem, egy ilyen vágy külföld felé.

De *utána* kinyitották a határt.

Én miután az *éjszaka* a bátyámmal találkoztam, *akkor* én megmondtam, hogy *mennél elõbb,* annál jobb lenne, ha elhagynánk az országot.

És *a végén* megkérdeztek engem, hogy akarok-e menni vagy nem, és én akartam menni.

És *akkor* a határt kinyitották.

És *akkor* azt mondtam magamnak, hogy nyitva van a határ.

És *akkor* még emlékszem, hogy azt mondtam, hogy én *soha* a hazámat el nem hagyom.

Ez az eljövés otthonról ez egy visszavonhatatlan és irreverzibilis folyamatnak tûnt.

Én kijelentettem, hogy én *most* elmegyek Nyugatra.

Következett kalandos menekülésem.

Konklúzió: az élményminõség kollektivizálódásáért, az agglutinálódásért, a sem a kalendáriumi, lineáris idõben, sem a geográfiailag konkrét helyhez le nem horgonyzott mondatok felelõsek.

A konklúzókat az alábbiakban egy kis táblázatban illusztráljuk. *(1. táblázat)*

Az eredményekhez egy fontos finomítást tennénk: a kalendáriumi és a geográfiai lehorgonyzottság, illetve a lehorgonyzottság teljes hiánya között egy széles terület található, amelyet *deiktikus lehorgonyzásnak* nevezhetünk. Ilyen például a *„másnap hajnalban átléptük a határt”* kifejezés: ebbõl nem tudjuk meg sem azt, hogy az esemény pontosan mikor, sem azt, hogy pontosan hol történt. Az esemény téri és idõi koordinátarendszerének központja maga a beszélõ személy.

Megvitatás és kitekintés

Tanulmányunkban egy empirikus vizsgálatot mutattunk be. A magunk részérõl egyelõre nem ismerünk olyan elõzményt, ahol ugyanezt a jelenséget ugyanezzel a kérdésfeltevéssel és módszerrel más szövegkorpuszokon vizsgálták volna. A kérdésfeltevés elméleti gyökerei azonban szerteágazóak.

Az elsõ ilyen témakör a lineáris-kalendáriumi-empirikus és ciklikus-szakrális-kairotikus-mitikus idõ megkülönböztetése: az utóbbi a nem múló idõ élménye, az „eseményekkel telezsúfolt, ám minden belsõ tartamot, kiterjedést nélkülözõ idõ” (Meletyinszkij, 1985, 222. o). Ez az antropológiában és az irodalomtörténetben kiterjedten vizsgált jelenség a klinikai pszichológiában is jelentõs hangsúlyt kap annak felismerése révén, hogy a traumatikus életesemények a szubjektív idõérzet torzulását eredményezik (Terr, 1984; Rappaport, 2000; Ursano és Fullerton, 1999). Szorosan ide kapcsolódik az idõnek mint narratív pszichológiai konstruktumnak az empirikus vizsgálhatósága.

A másik – az elõbbihez számos ponton kapcsolódó – nagy témakör a kollektív emlékezet és a kollektív felejtés problémája (Halbwachs, 2000; Ricoeur, 1997; Yerushalmi, 2000; Pléh, 2000; Erõs, 2001, László, 1999, White, 1997, Assmann, 1999, Gyáni, 2000).

Gyáni veti fel, hogy „a historikus rendelkezik a temporalitás fogalmával, azaz az idõbeli változás megragadásának képességével, mely idõbeliség maga a történelem” (Gyáni, 2000, 121. o.) *Emlékezés és oral history* címû írásában ugyanõ elemzi végig, hogy az emlékezés módjai az életkor elõrehaladtával változnak, így az elbeszélt történelembõl valóban nehezen bonthatóak ki objektív történeti tények. Ám „az orális történet (…) a múlt olyan, az ese-

		idõi lehorgonyzottság	
		kalendáriumi van	kalendáriumi nincs
téri	geográfiai van	agglutináció nincs	agglutináció nincs
lehorgonyzottság	geográfiai nincs	agglutináció nincs	agglutináció van

1. táblázat • A mondatok idõi és téri lehorgonyzottságának hatása a több beszélõtõl származó szöveg agglutinációs hajlamára

ménytörténettel egyenértékû olvasatához segíthet hozzá bennünket, amely elsõsorban nem a múlt magyarázata, hanem annak megértése szempontjából fontos. *Erre a célra viszont jó eszköz az orális történet, sõt erre a célra sokkal alkalmasabb, mint az írott forrásokat hasznosító eseménytörténet-írás"*. (i. m. 136. o.)

A pszichológiai kérdésfeltevések számára viszont azért hasznos az oral history dokumentumok tanulmányozása, mert párhuzamos életrajzokban teszi lehetõvé egyazon változó vizsgálatát. Empirikus vizsgálatunkban azt találtuk, hogy a közös, de nem együttes történelmi élményt a kalendáriumi idõben és a geográfiai térben nem lehorgonyozható mondatok hordoznak. Kimutattuk, hogy az interjúkból kivett ilyen mondatok sorrendje felcserélhetõ. Ezekbõl a mondatokból szinte tetszés szerinti olyan narratívum szerkeszthetõ össze, amelynek olvastán az eredeti eseményekben részt nem vett személyek is részesülhetnek az adott történelmi korszak élményében. Felvetõdik a következtetés, hogy a jelentõs életesemények, így a jelentõs történelmi események pszichikus élménylenyomata atemporális és ageografikus természetû, s az élmény átadhatóságát, megoszthatóságát éppen ez a jelleg adja.

Kulcsszavak: *idõ, kollektív biográfia, oral history, narratív pszichológiai tartalomelemzés, Atlas.ti, emigráció*

IRODALOM

Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet.* Atlantisz, Bp.

Bahtyin, Mihail M. (1976): A tér és az idõ a regényben. In: Uõ: *A szó esztétikája*, Gondolat, Budapest

Ehmann Bea (2000): A pszichológiai tartalomelemzés szekvenciális-transzformatív modellje: a számítógépes szövegelemzés helye a pszichológiai kutatásban – I. Pszichológia, **20**, (4) 391-416.

Ehmann Bea (2001): A pszichológiai tartalomelemzés szekvenciális-transzformatív modellje: a számítógépes szövegelemzés helye a pszichológiai kutatásban – II. Pszichológia, **21**, (1) 17-36.

Ehmann Bea (2002): *A szöveg mélyén. Pszichológiai tartalomelemzés.* Új Mandátum, Budapest

Erõs Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai.* Janus/Osiris, Budapest.

Erõs Ferenc – Ehmann Bea (1996): Az identitásfejlõdés tükrözõdése az önéletrajzi elbeszélésben. In: Erõs Ferenc (szerk.): *Azonosság és különbözõség. Tanulmányok az identitásról és az elõítéletrõl.* 96-113. Scientia Humana, Budapest

Fokasz Nikosz (1999): *Káosz és fraktálok (Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – szociológusoknak)*. Új Mandátum, Budapest

Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág Kiadó, Budapest

Halbwachs, Maurice (2000): A kollektív emlékezet. III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idõ. In: Felkai, Gábor – Némedi, Dénes – Somlai, Péter (Szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig.* 403-432. Új Mandátum, Budapest,

Kanyó T. (2001): *Svájci emigránsokkal készített interjúgyûjtemény*. Kézirat.

Laczkó Miklós (2001): *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest

László János (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás.* Scientia Humana/Kairosz, Budapest

László János – Pólya Tibor (1998): A narratív perspektíva szerepe kognitív-kulturális kontextusban. In: Csepeli György – Kovács Zoltán – László János (szerk.), *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. 72-86. Scientia Humana, Bp.

László János – Ehmann Bea – Péley Bernadette – Pólya Tibor (2000): A narratív pszichológiai tartalomelemzés: elméleti alapvetés és elsõ eredmények. *Pszichológia*, **20(4)** 367-390.

Mawdsley, Evan – Munck, Thomas (1996): *Számítógép a történettudományban.* Osiris, Budapest

Meletyinszkij, Jeleazar (1985): *A mítosz poétikája.* Gondolat, Budapest

Mérei Ferenc (1989): *Társ és csoport.* Akadémiai, Bp.

Miles, Matthew B. and Huberman, A. Michael (1994): *Qualitative Data Analysis. An Expanded Sourcebook*. Sage Publications, Thousand Oaks

Muhr, Thomas (1991): ATLAS/ti – A Prototype for the Support of Text Interpretation. *Qualitative Sociology,* Vol. **14**, 349-371.

Péley Bernadette (2002): *Rítus és történet: beavatás és a kábítószeres létezésmód.* Új Mandátum, Budapest

Pléh Csaba (1998): A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. In: Uõ: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. 365-384. Balassi, Budapest.

Rappaport, J. (2000): Traumatic Time: The Therapist's Mourning. *Psychoanalysis and Psychotherapy.* Vol. **17(1)**: 55-64.

Ricoeur, Paul (1999): Emlékezet – felejtés – történelem. In: Kovács T. (Szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Kijárat, Budapest

Terr, Lenore (1984): Time and trauma. In: Eissler Ruth S. Solnit Albert J. – Neubauer Peter B. (Co-Editors) *Psychoanalytic Study of the Child.* Vol. 39: 633-665. Yale University Press, New Haven

Ursano, Robert J. and Fullerton, Carol S. (1999): Posttraumatic Stress Disorder: Cerebellar Regulation of Psychological, Interpersonal and Biological Responses to Trauma. Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes. Vol **62(4)**. 325-328.

White, Hayden (1997): *A történelem terhe.* Osiris, Bp.

Yerushalmi, Yosif Hayim (2000): *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet.* Osiris – ORZSE, Bp.

TÖRTÉNELEM, ELBESZÉLÉS, IDENTITÁS

László János
a pszichológiai tudomány doktora, az MTA Pszichológiai Kutatóintézete tudományos tanácsadója,
a PTE BTK Pszichológiai Intézet igazgatója – laszloj@mtapi.hu

Tanulmányomban amellett fogok érvelni, hogy a történelem tudása olyan reprezentációs forma, ami a csoportidentitás fenntartásában nélkülözhetetlen. Röviden érinteni fogom a tudományos történetírás és a mindennapi történeti gondolkodás – nevezzük néphistóriának (folk history) – viszonyát, kiemelve mindkettejük narratív természetét. A mindennapi történeti gondolkodás formáinak és funkcióinak elemzésében a Serge Moscovici által kezdeményezett szociális reprezentáció elméletre, Maurice Halbwachs kollektív emlékezet elméletére és Jan Assmannak a kommunikatív és kulturális emlékezet megkülönböztetésérõl szóló elméletére fogok támaszkodni. Azt a gondolatot, hogy a néphistóriai elbeszélések természetes módon képviselik a csoport, esetünkben a nemzeti csoport identitásállapotainak alakulását, saját kutatásainkból vett néhány példával kívánom szemléltetni.

1. Konstrukció és valóság

A történettudománnyal kapcsolatban az elmúlt évtizedekben komoly kételyek fogalmazódtak meg. Ezek a kételyek elsõsorban a történeti tudás narratív ábrázolásához fûzõdnek (White, 1973, 1997; Gyáni, 2000). Mivel az elbeszélés tulajdonképpeni kategóriájának a fikciót tekintik, a történelmi események elbeszélése akaratlanul is abba a gyanúba keveredik, hogy az elbeszélés „jóságának" esztétikai kritériumait szem elõtt tartva az ábrázolt események realitását összemossa a fikcióval. (Zárójelben jegyzem meg, hogy azok a kísérletek, amelyek a történettudományban alkalmazott narratív oksági magyarázatokat más típusú, például természettudományos [Hempel, 1942] vagy racionális [Collingwood, 1987] magyarázattal kívánták felváltani, nem bizonyultak túlzottan sikeresnek.) Kétségtelen tény, hogy amióta a történetírás elmozdult az annalesektõl és krónikáktól, vagyis amióta az egyszerû tényeket az emberi szándékok és célok narratív hálójába helyezi, a rekonstrukciós mûveletek óhatatlanul konstrukcióval is párosulnak. Kérdés azonban, hogy ezáltal a történetírás szükségképpen elveszíti-e kapcsolatát a realitással, és az elvileg parttalan és ellenõrizhetetlen konstrukció révén a fikcionalitás, vagy ahogy újabban mondják, a fakcionalitás birodalmába téved.

Mai pszichológiai ismereteink erõsen támogatják David Carr, a jeles amerikai történetfilozófus ama érveit, amelyek a történetírás jóvátehetetlen fikcionalitásának tézisét cáfolják. Carr (1999) egyik érve a „kontinuitáselmélet", mely szerint a történetírás nem kényszeríti a valóságtól idegen, fikciós struktúrákba az eseményeket, mivel az elbeszélõ forma már az explicit történetelbeszélés szintje alatt is létezik, mint az idõ emberi megtapasztalásának alapvetõ módja (Ricoeur, 1985). Vagy mint Luis Mink (1978, 128. o.) írja: „Narrative is an irreducible form of human comprehension, an article in the constitution of common sense" (nehéz lefordítani a szójátékot, mivel a constitution egyszerre jelent alkotmányt és biológiai alkatot). Bruner (1986), a narratív

pszichológia egyik alapító atyja, egyenesen az emberi megismerés vagy gondolkodás két egyenrangú alapformájáról beszél. E két alapforma mindegyike más-más úton szervezi tapasztalatainkat és különféleképpen konstruálja a valóságot. Az egyik a *paradigmatikus vagy logikai-tudományos mód,* amely elvont fogalmakkal dolgozik, az igazságot formális logikai eljárásokkal és tapasztalati bizonyítékok révén tételezi, s eközben olyan oksági viszonyokat keres, amelyek egyetemleges igazságfeltételekhez vezetnek el. A másik, a „világiasabb" gondolkodási forma az *elbeszélõ mód*, amely emberi vagy humán jellegû szándékokat és tetteket, az ezekkel kapcsolatos történéseket és következményeket vizsgálja. Az életszerûséggel igazolja magát, és nem az igazság, hanem az élethûség kialakítására törekszik. Bruner (1986, 11-12. o.) az okság két típusát a következõ példán illusztrálja: „Az *akkor* szócska különbözõ funkciót tölt be a »*ha x, akkor y*« formában megfogalmazott logikai állításban és az »*A király meghalt, és akkor a királyné is meghalt*« narratív idézetben. Az elsõ esetben univerzális igazságfeltételek kereséséhez vezet, a másikban két esemény közötti konkrét kapcsolatot jelöl – ez lehet gyász, öngyilkosság vagy merénylet." Más szóval, a narratív gondolkodás az értelemadásra, a „koherencia megteremtésére" törekszik.

A kortárs kognitív és dinamikus fejlõdéslélektan, valamint az evolúciós pszichológia számtalan meggyõzõ érvet sorakoztat fel amellett, hogy az elbeszélés, a narratív gondolkodás alapja az emberi faj evolúciósan kialakult képessége a mentális állapotok – szándékok, vágyak, célok – tulajdonítására. A környezeti eseményeknek az intencionalitás terminusaiban történõ „kiolvasása" már csecsemõkorban lehetõséget teremt a narratív struktúrák kialakulására, a beszéd belépésével pedig az elbeszélés megjelenésére. (A gyermeki elme-elmélete-kre lásd Gergely, 1998, Kiss, 1999; az intencionalitás evolúciós szerepérõl Pléh, 2000, 2001; a korai én-szervezõdés narratív formáiról Stern, 1995, Péley, 2001.)

Ha tehát az elbeszélés a világ megtapasztalásának sajátos emberi módja, Bruner (1986, 43. o.) joggal írhatja, hogy az elbeszélés révén alkotjuk meg azt a pszichológiai és kulturális valóságot, amelyben a történelem résztvevõi tevékenykednek. Végsõ soron a paradigmatikus és a narratív, a bizonyíték és az interpretáció egymás mellett élnek. Mindez elegendõ ok arra, hogy tudományos eszközeinkkel azt igyekezzünk megérteni, hogy mi minden rejlik a nagy történetek elmesélésében és felfogásában, s e történetek miképp alkotják meg a saját realitásukat – az életben éppúgy, mint a mûvészetben.

David Carrnak az imént pszichológiai érvekkel alátámasztott kontinuitáselméletével szemben (vagyis azzal szemben, hogy a történeti elbeszélés – a kutatás és írás, melyek a múltról szóló történeti tudást fejezik ki – a történeti realitással kontinuumot alkot és végsõ soron azonos formával rendelkezik, illetve „magasabb szinten" ugyanazon jegyeket hordozza, melyeket a mindennapi életben felfedezhetünk) számos ellenvetést is fel lehet hozni. Egyike ezeknek – s ezzel maga a szerzõ is számol –, hogy mi történik a kontinuum egyik és másik vége közötti átmenetben. Mi a történeti kutatás specifikuma a mindennapi történeti gondolkodással, ahogy õ nevezi, „a társadalom emlékezetével" szemben?

Carr érvelése a kérdés megválaszolására több szálon halad. A fõ különbségeket a motiváció és az idõi orientáció eltéréseiben ragadja meg. Amíg a társadalmi emlékezetet vagy társadalmi elbeszéléseket a *csoportidentitás* fenntartásának céljai motiválják, a történetírás motivációja *kognitív*, s ezzel összefüggésben *kritikai* érdekeken alapul. Az idõi orientációt ille-

tõen Carr szerint a társadalmi emlékezet a múltról szól, de jövõre irányul, a közösségnek a bizonytalan jövõ ellenében történõ megtartását szolgálja. Ezzel szemben a történetírás a múlttal, az objektív megismerés szándékától vezettetve, kizárólag a múlt kedvéért foglalkozna. Ez utóbbi álláspont meglehetõsen vitatható, amit maga Carr is érez, amikor, pozitív példaként, Lincoln nevezetes, háromperces gettysburgi beszédére hivatkozva a történelem politikai célú, a nemzeti identitás átformálására irányuló beszédét elemzi. Van-e tehát bensõ különbség egy *hasznos* történet elbeszélése és az *igazság* keresése között? A kérdést Carr hamis dichotómiának véli, mivel nézete szerint az értelemképzés elválaszthatatlanul kötõdik az igazság mivoltához. A hamisság meghatározott körülmények között és átmenetileg hasznosabb lehet az igazságnál, ám végsõ soron az igazság a hasznosabb, ezért Carr végsõ soron a történész munkáját is gyakorlatinak tekinti.

Függetlenül attól, hogy a fenti megállapításokat egy vita lehetséges kérdéseinek tekintem (milyen hosszú ez a táv?, meg lehet-e adni az „adott feltételeket”?), mielõtt rátérnék egy, a modern szociálpszichológia eredményeire építõ lehetséges javaslatra és ezzel összefüggésben a szociális reprezentáció elmélet alapvonásainak bemutatására, érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az evolúciós pszichológia a kommunikatív megnyilatkozások értelmezésének problémáit illetõen az ún. relevanciaelmélettel és a reprezentációk járványtanának elméletével ugyancsak visszahozta az igazság, a valóságnak való megfelelés kritériumát (Sperber és Wilson, 1985, Reboul és Moeschler, 2000, Pléh, 2000, László, 2000, Sperber, 2001). Ez a valóság azonban természetesen már nem az objektív szabályrendszerekként, hanem a bruneri értelemben vett pszichológiai és kulturális valóságként felfogott realitás.

2. Szociális, kollektív és kulturális reprezentáció

A szociális reprezentáció elméletet Serge Moscovici munkásságához kötjük. Némi, a helyzethez illõ leegyszerûsítéssel azt mondhatjuk, hogy az elmélet a kognitív reprezentációkat, mondhatjuk azt is, hogy a szociális tudást, nem az egyéni mentális mûködések, amiként azt empirikus szociálpszichológia korábban tette, hanem a szociális dinamika, a csoportcélok, a csoportkohézió, a csoportfenyegetések összefüggéseiben vizsgálja. Az új, ismeretlen jelenség fenyegetõ a csoport számára; ismerõssé kell tenni, kommunikálni kell tudni róla, ezért reprezentálni kell. Amit reprezentálnak, az a csoporttudás, a csoport valóságának, azaz reális viselkedésének részévé válik. A konstrukció azonban nem parttalan. Mint Moscovici írja: „Valójában a szociális reprezentációk, hogy egy ismert kifejezéssel éljek, a világteremtés módjai. Ebben a folyamatban nincs semmi tetszõleges, mivel a gondolkodás, a nyelv és a társadalmi élet szabályai valamennyien együttmûködnek a lehetõségek behatárolásában. Ezért van az, hogy a konstrukció fogalma, mihelyst trivializálják, vagyis az emberek közötti társalgás és konszenzus egyszerû termékének tekintik, elveszíti világos emancipatorikus jellegét. Ha arról van szó, hogy minden lehetséges, akkor a konstruálás aktusa nem annyira a valóság kreatív szabadsága, mintsem e szabadság feltételeirõl szõtt illúzió.” (Moscovici, 1988, 231. o.) A szociális reprezentáció elmélet tehát a reprezentáció folyamatait és feltételeit kutatja.

Az elmélet a francia társadalomtudományi gondolkodás durkheimi vonulatába illeszkedik. Durkheimet folytatja és vele polemizál. Mint ismeretes, Durkheim a társadalmi tény és kollektív reprezentáció fogalmaival, a pszichológiával szemben alkotta meg az önálló szociológiát, kiiktatva a pszi-

chológiai tényeket a szociológiai magyarázatból. Moscovici az egyéni pszichikum és a társadalmi viselkedésszabályozás köztes zónájában, a szociális dinamikával összefüggésben kifejlõdõ reprezentációs formák kutatásában jelöli ki elmélete helyét, és a szociálpszichológiai reprezentációs folyamatot hangsúlyozandó, Durkheimhez képest az elméletet nem kollektív, hanem szociális reprezentáció elméletnek nevezi el.

A pszichikus és társadalmi jelenségszintek összekapcsolására a társadalmi viselkedésszabályozásban korábban Maurice Halbwachs, Bergson és Durkheim tanítványa is kísérletet tett. Õ kollektív reprezentáció helyett kollektív emlékezetrõl, az emlékezet társas kereteirõl beszél. Felfogása szerint az emberi emlékezet nem individuális természetû, hanem a társadalmi kommunikációhoz kötött. Csak arra vagyunk képesek emlékezni, amit a különbözõ társadalmi csoportokban folytatott kommunikációnkban közvetítünk, amit el tudunk helyezni az ott mûködõ szociális sémákban vagy vonatkoztatási keretekben. Halbwachs az egyéni emlékezetet a különbözõ csoportokban való részvételbõl, az ezekben a csoportokban mûködõ kollektív emlékezetek sajátos összekapcsolódásából vezeti le (Kónya, 1999; Pléh, 1999).

Moscovici és Halbwachs teóriáit nem csupán az köti össze, hogy mind a szociális reprezentációk, mind a kollektív emlékek a társadalmi kommunikációban jönnek létre, hanem az is, hogy mindkét elmélet egyformán érzékeny a konstrukció pszichológiai folyamataira. Halbwachs az emlékezet konkrétságát hangsúlyozza a gondolkodás elvontságával szemben. Ahhoz, hogy az emlékezetbe bebocsátást nyerjen, s ott gyökeret verjen, „Bármely igazságnak egy konkrét esemény, személy vagy helyszín alakját kell öltenie…”(1941, 157. o.), írja. Hasonlóképpen, Moscovici a kép és fogalom elválaszthatatlan egységérõl beszél a szociális reprezentációt illetõen (1984, 33. o.). A reprezentációk mind Moscovici, mind Halbwachs szerint egy központi mintázat köré szervezõdnek, amit, a reprezentáció konkrétságát hangsúlyozandó, Halbwachs képnek, Moscovici figuratív magnak nevez. Ám amíg Halbwachsnál a kollektív emlékezet térhez és idõhöz kötötten epizodikus, azaz a kognitív szervezõdés alapformájának a kollektív emlékezet szempontjából a narratívum tekinthetõ, s az absztrakt kategóriák, mai szóhasználattal: a paradigmatikus gondolkodás formái ebbõl vezethetõk le, Moscovicinál a képek és fogalmak metaforikus áramlására esik a hangsúly, azaz õ a kategóriákban történõ gondolkodás különbözõ szintjeirõl beszél, s egy-két kivételtõl eltekintve (például a célokkal történõ naiv magyarázatok elemzésekor) figyelmen kívül hagyja a narratív gondolkodási módot. Ezzel függ össze, hogy amíg a kollektív emlékezet a csoport teljes múltjára kiterjed, és a múltra irányul akkor is, ha a jelen tapasztalatainak megõrzését magyarázza; a szociális reprezentáció az „új” jelenségekre, a csoport jelenére és jövõjére irányul. Halbwachsnál a tudományos ismeretek a kollektív emlékezet ellenpontját képviselik, a kettejük közötti kommunikáció folyamataival nem foglalkozik, Moscovici megkülönböztetett figyelmet szentel a tudományos ismeretek köznapi tudássá történõ transzformálásának, az ún. familiarizálásnak. (A modernitás elõtti évszázadokban ez az út fordított volt: a mindennapi tudás kérdései áramlottak a tudomány felé.)

Noha mind Halbwachs, mind Moscovici implikálja a csoport reprezentációs folyamatainak összefüggését a csoportidentitás képzés és fenntartás funkcióival, múlt és jelen reprezentációit Assmann (1999) foglalja egységes elméleti keretbe, explicit módon összekapcsolva ezeket a csoportidentitással. Assmann különbséget tesz

kommunikatív és *kulturális* emlékezet között. A kommunikatív emlékezet a közvetlen múltnak és a jelennek azokat az emlékeit öleli fel, amelyekben a kortársak osztoznak. Jellegzetes példája a generációs emlékezet, ami idõhöz, a generáció tagjainak életéhez kötött. A kommunikatív emlékezet mintegy nyolcvan évre, 3-4 generációra terjed ki. Az önéletrajzi emlékezet kutatásában, ami a kommunikatív emlékezetet az egyén perspektívájából vizsgálja, számos, valószínûleg ugyancsak az identitás felõl magyarázható jelenséget tártak fel. Például az egyes generációk tagjai számára, függetlenül az események típusától, azok az események bizonyulnak a legemlékezetesebbnek, amelyeket késõ serdülõ- és fiatal felnõtt korukban, mintegy 15-20 évesen éltek meg (vö. Kónya, 1997). A kommunikatív emlékezet idõtartamának fele, a negyven év, ismét kritikus küszöbnek tûnik. Negyven év elteltével a csoport azon tagjai, akik fiatal felnõtt korukban egy jelentõs esemény részesei voltak, számolni kezdenek a közelgõ elmúlással, és motivációjuk megnõ, hogy élményeiket rögzítsék és áthagyományozzák. Egy közeli példa erre a holocaust-visszaemlékezések számának ugrásszerû növekedése a nyolcvanas évek közepétõl.

A kulturális emlékezet a csoport eredetéig megy vissza. A csoport számára fontos élményeket és emlékeket a kultúra eltárgyiasítja, egyebek között történetekbe „kódolja", és így õrzi meg. Így válik lehetõvé, hogy az új tagok a csoport történetében osztozzanak. Assmann szerint a kulturális emlékezet és a csoport (s ezáltal a csoporthoz tartozó egyén) identitása szorosan összefügg.

3. Csoportnarratívum és identitás

Ricoeur (1977) hívta fel a figyelmet arra, hogy az identitásnak a latin *idem* és *ipse* kifejezésekbõl eredõen két eltérõ jelentésrétege van. Az elsõ – idem – értelmében az *azonos,* a *tökéletesen* hasonló szinonímája. A második – *ipse* – értelmében vett jelentés az önmagával való azonosságra vonatkozik, arra, hogy valaki a tér és az idõ változásai ellenére ugyanaz a személy. A pszichológiában az identitás e két aspektusát jelzõs szerkezettel különböztetik meg.

Kommunikatív és kulturális emlékezet (Assmann, 1999)

	kommunikatív emlékezet	*kulturális emlékezet*
tartalom	történelmi tapasztalatok az egyéni életút keretei között	mitikus õstörténet, az abszolút múlt eseményei
forma	informális, kevéssé megformált személyközi érintkezésben alakult ki, köznapi	alapítást igényel; nagyfokú ceremoniális kommunikáció, ünnep
közvetítõ csatornák	eleven emlékezés az organikus emlékezõképesség révén, személyes tapasztalás és szájhagyomány	rögzített, tárgyiasult kifejezõeszközök; hagyományos szimbolikus rögzítés, illetve szóbeli, képszerû, táncos stb. megjelenítés
idõszerkezet	80-100 év; 3-4 nemzedék idõhorizontja, mely a jelennel együtt halad tova	a mitikus õsidõk abszolút mûltja
hordozók	aspecifikus; kortársi emlékezetközösség	a hagyomány szakosodott hordozói

A *szociális* identitás Tajfel (1981) által bevezetett kategóriája egy társadalmi csoporttal való azonosságra vonatkozik. Az egyén egy csoporttal azonosulva átveszi a csoport értékeit és normáit, ezáltal biztonságot és önbecsülést nyer a csoporttól. Az énnek az életút megannyi változása ellenére megõrzött stabilitását és folytonosságát a *személyes* identitás Eriksontól (1968) származó fogalma fejezi ki (vö. Pataki, 1987).

A személyes identitással kapcsolatban a történetszerûséget, az élettörténeti elbeszélés fõszereplõjének azonosságát már Erikson (1968) hangsúlyozta. Az elbeszélõ (narratív) funkciónak a szociális identitás konstrukciójában játszott szerepére azonban csupán a legutóbbi idõben irányult figyelem, amint ezt Assmann gondolatmenetébõl is láttuk (vö. László, 1999).

Az egyéni- és csoportidentitás tehát szoros összefüggésben áll. Érzékletesen szól errõl D'Azevedo (idézi Hilton és munkatársai, 1996) antropológiai példája. Az afrikai gola törzsben a szájhagyomány által fenntartott csoportelbeszélés jelentõs mértékben járul hozzá a csoportidentitás fenntartásához és átörökítéséhez. A goláknál minden nagycsaládban van egy különleges státusú családtag, aki ismeri a család teljes genealógiáját. E családtag feladata, hogy idõrõl idõre történeteket meséljen az elõdökrõl. A történetek nemcsak fölemlítik az elõdöket, de össze is kötik õket a család jelenleg élõ tagjaival, azáltal történeti jelentést adnak az elmondottaknak. A golák meg vannak gyõzõdve arról, hogy senki sem lehet tisztában a közösségben elfoglalt helyével, vagyis azzal, hogy kicsoda, anélkül, hogy családjának történetét ismerné. A csoport tagja nemcsak azt a biztonságot éli át, hogy számos élõ rokona van, hanem azt is megtanulja, hogy olyan családból ered, amely fiatal tagjainak egy világosan definiált hagyomány büszkeségét és biztonságát képes nyújtani.

A törzsi társadalmakban a csoportemlékezet õrzésének specialistái kivételezett státust élveztek (lásd például az afrikai griótokat, vagy a törzsi beavatási rítusokat – a csoport múltjában való megmerítkezést – irányító varázslókat, Leach, 1976). A történeti tudatosság, a múlt szükséglete, vagy ahogy Shils (1987) fogalmaz; „a múlt érzéke" tehát nem az írásbeliség újítása.

Írásbeliséggel rendelkezõ kultúrákban a kulturális emlékezetet jórészt szövegek hordozzák. E szövegeket többnyire specialisták, például történészek, írók hozzák létre. Jóllehet az írás megjelenésével azonmód fellépett az interpretáció igénye (ami esetenként, például a történelem vonatkozásában egészen az események újraírásához vezethet), ellenhatásként a kanonizációs nyomás is fellépett (lásd például a Biblia szövegét). Mindenesetre a csoporttörténetre vonatkozó írásos elbeszélések sokat megõriztek a csoport identitásképzésében játszott szerepükbõl. A nemzeti történet vagy politika történet: a hatalom, a vezetés, a terület stb. kérdései a történetírás fõ témái lesznek, nem pusztán jó elbeszélhetõségük okán, de a nemzet kulturális emlékezetéhez, s ezáltal a nemzeti identitáshoz való hozzájárulásuk révén is. Jól ismert körülmény azonban, hogy a történeti-kulturális emlékezetnek ez a történelemkönyvekben, emlékmûvekben, ünnepségekben stb. testet öltõ típusa a társadalmilag és ideológiailag tagolt modern társadalmakban, vagyis a Levi-Strauss által „forrónak" nevezett, változás-hangsúlyú kultúrákban maga is változásoknak van kitéve. Nemcsak a közvetlen múlt eseményei kerülnek be az aktuális társadalmi kommunikációba, s tartanak egy kanonizált kulturális emlékezeti forma felé (ezzel kapcsolatban Pennebaker, Paez és Rimé [1997] publikáltak egy igen érdekes kötetet, amelyben egyebek között – a kritikus nyolcvan évhez közeledve – a spanyol pol-

gárháborúról élõ emlékek sorsát vizsgálták), de évszázados eseményeknek a kulturális emlékezetbe eltemetett régi történetei is felelevenedhetnek és megváltozhatnak idõrõl idõre, gyakran mindenfajta új bizonyíték vagy dokumentum felbukkanása nélkül. Lincoln, korábban emlegetett, az amerikai népnek új történelmet formáló gettysburgi beszédérõl a történészek kimutatták, hogy egyetlen új elemet sem tartalmaz. Daniel Webster például már az 1830-as években kimutatta (Carr, 1999) a Függetlenségi Nyilatkozat elsõbbségét az Államok alkotmányával szemben, a hely, az idõ és a retorika ereje mégis ezt a beszédet emelte az amerikai történelem vezérfonalává.

A másik példa ismét az antropológiából származik, és kellõen szélsõséges formában azt mutatja, hogy a csoport szükségletei milyen mértékben képesek átalakítani a történelmet. Az afrikai gonjákat már a huszadik század elején tanulmányozták az antropológusok. A gonják földje akkoriban hét nagy területi egységbõl állt. Az antropológusok feljegyeztek egy olyan gonja eredettörténetet, mely szerint egyszer volt, hol nem volt egy nagy és híres fõnök, aki meghódította az országot, és hét fia között felosztotta azt. A késõbbiekben a brit gyarmatigazgatási hivatal a területek számát ötre csökkentette. Pár évtized múlva a gonják változatlan büszkeséggel mesélték el ugyanazt a honfoglalás-történetet, azzal az apró különbséggel, hogy a hajdani nagyfõnöknek nem hét, hanem mindössze öt fia volt (Goody és Watts, idézi Hilton és munkatársai, 1996).

4. A nemzeti identitás a néphistóriai elbeszélések tükrében

Nem maradt más hátra, mint hogy az eddig felvezetett gondolati szálakat saját néphistóriai kutatásaink szemszögébõl összefoglaljuk, és termékenységüket e kutatások néhány eredményével szemléltessük. Megállapítottuk, hogy a kommunikatív emlékezetben idõrõl idõre a kollektív emlékezet átdolgozása, illetve a történelem szociális reprezentációja zajlik. Ezek a reprezentációk narratív alakot öltenek, és a társadalmi csoportokban a csoportok identitásszükségleteinek megfelelõen naiv történelem-történetekként, néphistóriákként mûködnek. A történetek azonban többet is elárulnak az identitásról. Mivel az elbeszélés nemcsak természetes, ökonomikus kognitív eszköz az információ megõrzésére, hanem egyúttal a személyes kapcsolódásra és azonosulásra alkalmas forma is, – mint Ricoeur (2001) írja, „az elbeszélés befogadása modalitások tömegének nyújt terepet… Önmagunk azonosításának folyamatába mindig belopózik a mással való azonosulás, reális síkon a történetíráson, irreális síkon pedig a fiktív elbeszélésen keresztül” –, a csoportban kerengõ történelem-történetekbõl (miként a történelmi regényekbõl is, vö. László és Vincze (2001) empirikus vizsgálatok révén a csoportidentitás jellegzetességeire vonatkozó, a szociálpszichológia nyelvén megfogalmazódó következtetéseket vonhatunk le. Nem az a kérdésünk tehát, hogy ezek a történetek mennyiben felelnek meg egy tudományos igénnyel rekonstruált valóságnak (bár más szempontból ez is érdekes kérdés lehet), hanem az, hogy a kiegyensúlyozottság és kiegyensúlyozatlanság, a biztonság és fenyegetettség, a folytonosság és megszakítottság, az idõi irányultság, a csoportközi viszonyok, a motiváció és az értékelés milyen pszichológiai állapotait tükrözik.

Ehmann Beával és Imre Orsolyával végzett vizsgálatunkban (László, Ehmann, Imre, 2002) 150 fõs általános és középiskolás valamint egyetemi hallgatókból álló mintától az általuk legpozitívabbnak illetve legnegatívabbnak tartott magyar és európai esemény elbeszélését kértük. A kiválasztott események tipológiája és idõi eloszlása ön-

magában is érdekes, kiváltképp, ha összehasonlítjuk Pennebaker és munkatársai (2001) hasonló vizsgálatának más nemzeti kultúrákban kapott eredményeivel. A magyar történelemre vonatkozó eredményeket az *1. ábra* tartalmazza.

Mind a magyar, mind az európai történelemben a II. világháború szerepel a legnegatívabb történelmi eseményként. A világháború elbeszéléseiben szerepel a holocaust is, azonban elõfordulási gyakorisága a magyar, illetve európai világháborús elbeszélésekben jelentõsen eltérõ. (Lásd *1. táblázat.*)

Amíg az európai világháborús történetekben a személyek huszonkét százaléka említette, ez az arány a magyar világháborús történetekben csak hat százalék volt. Ez önmagában is sokatmondó adat, azonban a narratív elemzés tovább árnyalja. Az elbeszélés, mint korábban láttuk, a cselekvések oksági kapcsolására épül. Ez magába foglalja a cselekvésért való felelõsség attribúcióját. A klasszikus heideri felfogással összhangban az oktulajdonítás lehet belsõ (a saját csoportra, vagyis a magyarokra vonatkozó felelõsség) vagy külsõ (más csoportok vagy külsõ körülmények felelõsek a cselekvésért). Mind a magyar, mind az európai II. világháborús történetekben az okozónak (felelõsnek) szinte kizárólag a németek (fasiszták, nácik, SS stb.) minõsülnek, a magyarokról vagy a magyar fasisztákról még a magyar történetekben is csak elvétve esik szó, ha egyáltalán említésre kerül a Holocaust. Hangsúlyozom, hogy ebben az eredményben nem az az elsõrendûen érdekes, hogy ellentmond-e

1. ábra • A magyar történelem pozitív és negatív eseményei (az említések gyakorisága szerint)

vagy sem a történészek által feltárt és képviselt realitásnak, hanem az, hogy a csoport jelenbeli identitását egy traumatikus eseménnyel összefüggésben olyan történethez kapcsolja, ami elhárítja a cselekvõi felelõsséget, ezáltal gyengítve a csoportidentitás biztonságát.

A másik példánk a narratív szervezõ elv és a reprezentációk konkrétságának szerepére világít rá a néptörténeti elbeszélések genezisében. Az 1989-es rendszerváltás viszonylagos alulreprezentáltságát a pozitív történelmi események között (lásd *1. ábra*)

EURÓPAI		MAGYAR	
22%		6%	
Van ágens	Nincs ágens	Van ágens	Nincs ágens
64%	36%	12%	88%

1. táblázat • II. világháború, holocaust

részben magyarázhatja, hogy a jelenkor története nem hatolt még be a gyerekek történelmi tudatába, azonban ez a magyarázat a gimnazistákra és főként az egyetemi hallgatókra nem terjeszthető ki. Bizonyára szerepet játszik a változások sokak számára közvetlenül érzékelhetően kedvezőtlen hatása is. Van azonban két további fontos szempont, melyekre eredményeink hívják fel a figyelmet. A történet keletkeztetése szempontjából előnytelen az átmenet békés, „drámaiatlan" jellege. Ezzel összefüggésben úgy tűnik, a tizenkét évvel ezelőtt történt rendszerváltásról nem alakul ki az a *képszerű mag*, amely köré a narratív séma szerveződhetne. (Ilyen centrális képek a magyar történelemben például Árpád vezér fehér lovon, a megkoronázott István király, a törökre forró szurkot öntő egri nők, a Nemzeti Múzeum lépcsőjén szavaló Petőfi, az ezer sebből vérző csonka nemzettest, a Don-kanyarban fagyoskodó magyar katona, a szovjet tankra benzines palackot dobó pesti srác stb.) A történész Pierre Nora (1999) szavaival, a rendszerváltásnak nincsenek „emlékezeti helyei".

A másik körülmény az alkalmazható narratív séma vagy „nagy elbeszélés" hiánya. Visszatekintve az *1. ábrára,* látható, hogy a pozitív és negatív események nagy része párba állítható. (Lásd *2. táblázat*)

A táblázat alapján négy markáns szubjektív klaszter rajzolódik ki. (1) „Csak győztünk" (honfoglalás, nagy királyok), (2) „Csak vesztettünk" (világháborúk, Trianon), (3) „Győztünk, de végül vesztettünk" (törökök, Habsburgok), és végül (4) „Vesztettünk, de végül győztünk" (szovjetek).

Pozitív esemény	Negatív esemény
Törökök	Törökök
Habsburgok	Habsburgok
Szovjetek	SS, szovjetek
Honfoglalás	
Nagy királyok	
	I. világháború
	II. világháború
Trianon	

2. táblázat • A magyar történelmi események eloszlása

Azt mondhatjuk, hogy az 1989-es rendszerváltás jelenleg igazi kakukktojás a magyar történelemben, hiszen az ötvenhatos forradalom jól illeszkedik a hagyományos „győztünk, de vesztettünk" elbeszélő sémába, a „vesztettünk, de végül győztünk" mintázatra azonban soha korábban nem volt példa (a kiegyezést nem sorolhatjuk egyértelműen ide, s mint korábban láttuk, nem is kap szerepet a jelentősnek tartott pozitív történelmi események között), következésképpen nem kapott jelentős helyet a kommunikatív népemlékezetben. A szociális reprezentáció elmélet terminológiájában azt mondhatjuk, a negyedik klasztert nem lehet egy korábbi narratív sémára „lehorgonyozni". A magyar nemzeti identitás kiegyensúlyozottságát és biztonságát szolgálná, ha egy ilyen elbeszélő séma az elkövetkező évtizedekben kialakulhatna, s a csoport tagjai saját identitásuk megformálásában erre a történetre támaszkodhatnának.

Kulcsszavak: *történelmi emlékezet, narratív konstrukció, kulturális- és kommunikatív emlékezet, identitás*

IRODALOM

Assmann, Jan (1999) *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest

Bruner, Jerome (1986*) Actual Minds, Possible Worlds.* Harvard University Press, Cambridge

Collingwood, Robin George (1987) *A történelem eszméje*. Gondolat, Budapest

Carr, David (1999) A történelem realitása In: N. Kovács Tímea (vál.) és Thomka Beáta (szerk.) (2000) *A kultúra narratívái. Narratívák 3.* 69-84. Kijárat, Budapest

Erikson, Erik Homberger, (1968) Identity: Youth and crisis. *Norton, New York*

Gergely Gy. – Nadasdi Z. – Csibra G. – Biro S. (1995) Taking the International Stance at 12 Months of Age. Cognition, **56**, 165-193.

Gyáni Gábor (2000) *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest

Halbwachs, Maurice (1941) La topographie légendaire des Évangiles en Terre sainte: étude de mémoire collective. Paris

Hempel, Carl (1942) The Functions of General Laws in History. Journal of Philosophy, **39**, 35-48

Hilton, D. J. – Erb, H.-P. – Dermot, M. – Molian, D. J. (1996) Social Representations of History and Attitudes to European Unification in Britain, France and Germany. In: Breakwell, Glynis M. – Lyons, Evanthia (eds.)*, Changing European Identities.* 275-295. Butterworth Heinemann Linacre House, Jordan Hill

Kiss Szabolcs (1999) *A naiv tudatelmélet természete és kialakulása*. PhD értekezés. ELTE, Budapest

Kónya Anikó (1998) A személyes emlékek társas természete. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LIII. 37, **5-6**, 545-558.

László János (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Scientia Humana–Kairosz, Budapest

László János (2000) A szociális reprezentáció járványtanáról. Replika 41-42.

László János – Ehamann Bea – Imre Orsolya (2002) Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás. Pszichológia. **22**. 147-162.

László János – Vincze Orsolya (2001) Az újdonság varázsa és a történet öröme. In: Pléh Csaba – László János – Oláh Attila (szerk.) *Tanulás, kezdeményezés, alkotás.* 105-116. Eötvös, Budapest

Leach, Edmund R. (1976) *Culture and Communication: The Logic by Which Symbols are Conected*. Cambridge University Press, Cambridge

Mink, Louis O., (1978) Narrative Form as Cognitive Instrument, In Canary, Robert H. and Kozicki, Henry (eds.) *The Writing of History: Literary form and Historical Understanding*. 127-144. University of Wisconsin Press, Madison

Moscovici, Serge (1988) Notes Towards a Description of Social Representations. European Journal of Social Psychology, **18**, 211-250.

Moscovici, Serge (1984) The Phenomenon of Social Representations. In: Farr, Robert M. and Moscovici, Serge (eds.) *Social Representations*. 3-70. Cambridge University Press, Cambridge

Nora, Pierre (1999) Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas, **3**,

Pataki Ferenc (1987) *Identitás, személyiség, társadalom: Az identitáselmélet vitatott kérdései*. Akadémiai, Bp.

Pennebaker, James W., Paez, Dario and Rimé, Bernard (1997) *Collective Memory of Political Events.* Erlbaum, Mahwah, N.J.

Péley Bernadette (2001) Az evolúciós gondolkodás szerepe a lelki fejlõdés modelljeiben. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.), *Lélek és evolúció*. 167-192. Osiris, Budapest

Pléh Csaba (1998) Maurice Halbwachs kollektív memoárjára emlékezve. Magyar Pszichológiai Szemle, LIII. 37, **5-6**, 545-558.

Pléh Csaba (1998), Dennett veszélyes Darwinja. Magyar Tudomány. **3**. 368-374.

Pléh Csaba (2000) A gondolatok terjedési mechanizmusai: mémek vagy fertõzések. Replika **40**.

Pléh Csaba (2001) Az evolúciós szemlélet felmerülése, eltûnése s újra felmerülése a pszichológiában. In: Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (szerk.) *Lélek és evolúció*. 13-59. Osiris, Budapest,.

Reboul, Anne – Moeschler, Jacques (2000) *A társalgás cselei*. Osiris, Budapest

Ricouer, Paul (1985) *Time and Narrative*. University of Chicago Press, Chicago

Ricoeur, Paul (2001) A narratív azonosság. In:. László János (szerk) *Narratív pszichológia. Narratívák 5.* Kijárat, Budapest

Shils, Edward (1987) A hagyomány. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.), *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp.

Sperber, Dan (2001) *A kultúra magyarázata.* Osiris, Bp.

Sperber, Dan – Wilson, Deirdre (1986) *Relevance.* Oxford University Press, Oxford

Stern, Daniel N. (1995) *The Motherhood Constellation. A Unified View of Parent-Infant Psychotherapy*. BasicBooks, A Division of HarperCollins Publishers Inc., New York

Tajfel, Henri (1981) *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge University Press, Cambridge

White, Hayden V. (1973) *Metahistory. The Historical Immagination in the Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore

White, Hayden (1997) *A történelem terhe*. Osiris, Bp.

A NEMZETI IDENTITÁS REPREZENTÁCIÓJA A SIKERES TÖRTÉNELMI REGÉNYEKBEN

Vincze Orsolya
PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Intézet – vinor@stud.btk.pte.hu

Kõváriné Somogyvári Ildikó
PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Intézet

Azt a folyamatot, illetve a folyamat eredményeként létrejövõ tudati képzõdményt, melynek során egy csoport megalkotja a számára jelentéssel bíró dolgok univerzumát, Moscovici (1961) nyomán szociális reprezentációnak nevezik. A szociális reprezentációnak identitásképzõ funkciója is van. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a csoport minden tagja osztozik ezekben a reprezentációkban, másrészt abban, hogy a csoport meghatározza tagjai számára, hogy a különbözõ reprezentációk között milyen kapcsolatot létesíthet; vagyis korlátozza az asszociációs szabadságot, ezáltal elõír egy, a csoportra jellemzõ olyan szemléleti módot, amely mentén a csoport megkülönböztetheti magát más csoportoktól (Breakwell, 1993).

A szociális reprezentációk a csoportban zajló interakciók során jönnek létre. A cselekvéses helyzetekhez való kötöttségükkel összefügg, hogy a reprezentációk gyakran narratív formában jelennek meg. Az elbeszélõ forma különösen jellemzõ a csoport múltjára, történetére vonatkozó reprezentációk fenntartására és átdolgozására. Ezek a narratívumok biztosítják a csoport történetiségét és idõbeni folytonosságát (Bruner és Fleischer-Feldman, 1996, László, 1997, László és munkatársai, 2002).

Assmann (1999) az elbeszélés és identitás kapcsolatát az emlékezet szempontjából vizsgálja. Nézete szerint minden csoportnak ki kell alakítania az emlékezés kultúráját, mely szükséges ahhoz, hogy a csoport folytonossá tegye identitását. Minden kultúra létrehozza saját konnektív struktúráját, egyfajta közös tapasztalati és cselekvési teret, amelyben megjelenõ élmények késõbb emlékekké válnak, így kapcsolva össze a jelent a múlttal.

Assmann (1999) az emlékezet kommunikatív és kulturális formáinak megkülönböztetésével lehetõséget nyújt arra, hogy betekintést nyerjünk a konnektív struktúra kialakulásának folyamatába. A kommunikatív emlékezeti forma szigorúan idõhöz kötött, amelyben a csoport tagjai kollektív élményeikre az aktív kommunikáció révén emlékeznek. Az emlékezet ezen formája az idõk során jön létre, és hordozóival együtt tûnik el. Assmann körülbelül negyven évben határozza meg azt az idõintervallumot, amely során a csoport tagjainak emlékezõképessége kikerül az aktív kommunikáció színterérõl, és átadja helyét a múlt szimbolikus alakzatainak, azaz a kulturális emlékezet formáinak. A kulturális emlékezet feladata a múlt tárgyiasított alakzatokban való konzerválása.

Míg az archaikus társadalmakban a konnektív struktúra koherenciáját a rítusok határozták meg, az írásbeliség megjelenésével a rítus átadta helyét a textuális for-

máknak. Ennek megfelelõen, amíg a törzsi társadalmakban a hagyományõrzést a rítusok ismétlése szolgáltatta, azt az írásos társadalmakban a kanonikus szövegek biztosítják. Ezekben a kultúrákban a hagyományõrzés egyik formája tehát a kanonikus szövegekre való emlékezés. Mind a kommunikatív, mind a kulturális emlékezeti hagyományozás szempontjából az elbeszélõ funkciónak kitüntetett jelentõsége van. Sperber (1990) és Rubin (1995) a rítus, illetve a szájhagyomány kapcsán a narratív forma kognitív ökonómiájáról, az elbeszélés megjegyzésének és kommunikációjának gazdaságosságáról beszél, míg mások, mindenekelõtt Ricoeur (1984–85) az emberi tapasztalat és az elbeszélés izomorfiáit hangsúlyozzák.

A kulturális emlékezet narratívumai a csoport identitásának nemcsak átörökítõi, hordozói, hanem egyszersmind a csoportidentitás jellemzõinek kifejezõi is. Igaz ez a hivatásos krónikások vagy történészek által megörökített csoporttörténetekre, de ugyanígy igaz a csoport történetérõl írott fiktív elbeszélésekre is. Sõt, utóbbiak, azáltal, hogy a fikció szabadságára építve nyíltan a befogadói azonosulásra építenek, megjelenítik a csoport kívánatos identitásmintáit. Ez a jelenség elsõsorban a kultúrnemzeteknél figyelhetõ meg (Elias, 1987). A kultúrnemzetek azon csoportja esetében, ahol a nemzeti fejlõdés sajátos akadályokba ütközött – mint amilyen a magyar nemzet is –, a történelmi regényeknek megnövekedett szerepük van a nemzeti identitás formálásában.

Egyrészt olyan irodalmi mûveknek tekinthetõk, melyek hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a kanonikus szövegek: egy népcsoport múltját meghatározott, fennmaradását segítõ, pozitív formában rögzítik – ezáltal a kulturális emlékezet részének tekinthetõk. Másrészt olyan azonosulási mintákat is biztosítanak, amelyek hozzásegítik a csoporttagokat a pozitív nemzeti identitás kialakításához. A történelmi regények kanonikus funkcióját erõsíteni látszik az is, hogy az iskolás gyerekek számára ezek kötelezõ olvasmányok.

Ugyanakkor ezek a regények inkább az érzelmek, azonosulások révén hatnak a nemzeti identitásra, mintsem a nemzetrõl való tudás magasabb szintjén. Ez utóbbi azért sem volna lehetséges, mivel a történelmi regények nem azonosak a történészek történeteivel, hanem fikciók – de ugyanúgy alá vannak rendelve a csoport érdekeinek, mint a történettudomány.

A modern társadalmakban a kulturális és a kommunikatív emlékezet közötti határ elmosódott. Az írásos helyekhez és tárgyakhoz kötött történelmi hagyomány újra és újra kommunikatív átértelmezésre kerülhet, vagyis szociális reprezentációs folyamatok tárgyává válhat. A fikciós mûfajokban a kultiváció jelenti egy elbeszélésnek a csoportidentitás szempontjából megnyilvánuló aktuális jelentõségét. A tartósan népszerû, sikeres történelmi regények ezért a csoport számára tartósan fontos identitásmintázatokat tükrözik.

A vizsgálat

Vizsgálatunkban a két legnépszerûbb magyar történelmi regényt, Gárdonyi Géza *Egri csillagok* és Jókai Mór *A kõszívû ember fiai* címû mûvét elemeztük.[1] A vizsgálat célja annak felderítése volt, hogy a nemzeti identitás szociális reprezentációja hogyan jelenik meg a szereplõk cselekedetein keresztül.

[1] A magyar történelmi regények kiadási gyakoriságí adatainak összegyûjtéséért Boka Gábornak, az OSZK munkatársának tartozunk köszönettel. Az olvasási gyakoriságra vonatkozó adatokat Nagy Attila, az OSZK osztályvezetõje bocsátotta rendelkezésünkre. Az *Egri csillagok* és *A kõszívû ember fiai* mindkét adatsorban az elsõ két helyet foglalja el.

Módszer

A regények elemzéséhez az Atlas-ti nevû tartalomelemzõ programot használtuk. A program kétféle elemzési eljáráshoz nyújt lehetõséget: egy szószintû és egy magasabb, koncepciószintû elemzéshez. A szószintû elemzésben a program automatikusan kódol bizonyos, a vizsgálatvezetõ által meghatározott szavakat, míg a másik szinten a vizsgálat kérdésfeltevésének megfelelõen egy elõzetes koncepció alapján manuálisan történik a szöveg kódolása.

Elsõ lépésként, a szószintû elemzésben kigyûjtöttük azokat a szereplõket, akik az elõfordulási gyakoriságuk alapján központi szerepet játszhatnak a nemzeti identitás szempontjából. A következõ lépésben a kigyûjtött szereplõket szövegkörnyezetükkel együtt további kódolásnak vetettük alá. Olyan kódokat fogalmaztunk meg, amelyek alapján a szereplõk cselekedetei a vizsgálat céljának megfelelõen kódolhatóvá váltak. A cselekvések minõsítése aszerint történt, hogy milyen tulajdonságokra épülnek, ill. milyen eredménnyel járnak.

A kódolásnál a következõ szempontokat követtük:

• egy jeleneten belül egy szereplõnél egy viselkedéstípust csak egyszer jelöltünk,

• ugyanabban a jelenetben ugyanaz a szereplõ kaphatott még egy viselkedéskódot, ha az különbözött az elõbbitõl,

• azonos szereplõ más jelenetben szerepelhetett ugyanazzal a viselkedéskóddal.

Eredmények

A tartalomelemzés során mindkét regényben természetes módon a szereplõk elõfordulási gyakoriságával egyenes arányban nõtt a kódolható viselkedések száma. Ugyanakkor a két regény elemzésében némileg eltérõ szempontokat alkalmaztunk, ezért az eredményeket regényenként mutatjuk be.

a) Egri csillagok

A regény leggyakrabban elõforduló szereplõi a férfiak között Bornemissza, Dobó, Mekcsey és Török Bálint, a nõk között kimagaslóan Cecey Éva. *(1. táblázat)*

szereplõ	gyakoriság
Bornemissza Gergely	929
Dobó István	744
Mekcsey István	262
Török Bálint	211
Cecey Éva	186
Egri nõk (kivéve Cecey Évát)	294

1. táblázat

Minden, nagy gyakorisággal elõforduló szereplõ viselkedése egyértelmûen pozitív tulajdonságokra utal. A viselkedések mögött leggyakrabban meghúzódó tulajdonságok az erõ, a kreativitás és tanulás, a tapasztalat és bölcsesség és a morális szilárdság. A viselkedések tulajdonságok szerinti kódolását az alábbi példák szemléltetik:

Tanulás

„Gergely megállt. Megnézte a puskaport és a kanócot, s a fejét rázta.

– Talán nem jó? – kérdezte Dobó.

– Jónak elég jó – felelte Gergely –, de én engedelmet kérek, hogy azon a bástyán, amelyiken leszek, magam készíttethessem a bombákat.

– Mondd meg õszintén, ha tudsz jobbat! Te tudós ember vagy, és itt a vár védelme a fõ, nem a mellékes tekintetek.

– Hát én jobbat tudok – mondotta Gergely. – Ezek a régi bombák sustorognak, ugrálnak, elpukkannak, aztán végük. Én magot teszek beléjük.

– Micsoda magot?

– Kis bombát, rézporba kevert olajos csepût, vasport és egy darab ként. Az én bombám csak akkor kezdi a munkát, amikor elsült.

Dobó visszakiáltott a bombakészítõknek: – Hagyjátok abba a munkát! Bornemissza fõhadnagy úr vissza fog ide térni, és aszerint dolgozzatok amint õ parancsolja.”

Erõ

„Itt vagy már? – kiáltott Zoltay. – Nem történt bajod?

Gergely a fejével intett, hogy nem.

– Leszúrtad a törököt?

Gergely a fejével intett, hogy le.

– Gyere a szívemre, te kis hõs! – kiáltotta Zoltay lelkesen. És összeölelgette a tizenöt esztendõs fiút, aki az imént tette le a vitézség próbáját.”

Erkölcs

„A kaftánok között Török Bálintnak jutott a legértékesebb. Bokáig érõ, nehéz, sárga selyem volt az. A többi kaftán mind egyforma ibolyaszínû volt, és narancsszín sárga selyembélésû. Az az egy napraforgószínû selyem volt, és habos fehér selyem a bélése. Maga az aranyfonalakból szõtt öv olyan szálazott aprólék munka, hogy egy emberéletbe kerülhetett, míg elkészült. A gombok rajta, a nyaktól az övig, gyémánttal körözött aranygombok. Hogy a házbeliek összefutottak az ajándék csodájára, Török Bálint mosolyogva rázta a fejét. – Jó lesz paplannak.”

Tapasztalat

„Kapitány uram – mondotta a sarkantyúját összepöndítve –, vagy kétszázan kimennénk az éjjel.

– Hová a pokolba?

– Maklárra.

– Maklárra?

– Jó estét mondani a töröknek.

Dobó jókedvûen simított egyet a bajuszán. Aztán az ablakzugba lépett. Mekcseynek utána kellett lépnie.

– Hát – így felelt Dobó –, nem bánom. A vár népére biztató az efféle.

– Éppen azért gondoltam magam is.

– Ha nagy a harci kedv, jól fog a kard. De téged nem eresztelek el.

Mekcsey megrándult. Dobó nyugodtan nézett rá.

– Te olyan vagy, mint a bika. Beleöklelsz minden fába, s egyszer csak majd nem tudod kihúzni a szarvadat. Pedig neked vigyáznod kell a fejedre, hogy ha én el találok esni, azonnal átvedd a vezérséget. Ezt csak neked mondom.”

A kódolt tulajdonságok azonban a férfi szereplõk között egyenlõtlenül és egyoldalúan jelentek meg *(2. táblázat)*.

A statisztikai elemzés eredményeképpen három viselkedési forma esetében szignifikáns eredményeket kaptunk. Bornemissza Gergelynél a tanulás ($c^2 = 20,667$), Dobó Istvánnál a tapasztalat ($c^2 = 39,361$), míg Török Bálintnál az erkölcs alapú viselkedés ($c^2 = 7,882$) egyértelmûen tipikusnak mondható (mindhárom esetben $p<0,05$). Mekcsey Istvánnál külön nem végeztünk statisztikai próbát, mivel nála csak egyetlen viselkedési forma jelent meg (erõ alapú viselkedés).

szereplõ	*viselkedés*			
	Erõ	Tanulás	Tapasztalat	Erkölcs
Bornemissza	2	20		
Dobó	1		55	
Mekcsey	4			
Török	4	2		11

2. táblázat

A nõi szereplõk esetében a feminin és maszkulin viselkedések megjelenését elemeztük. Tekintettel arra, hogy a regény témája a török elleni harc, nem meglepõ, hogy a nõk esetében magas az agressziót kifejezõ, maszkulin viselkedés aránya. Ugyanakkor a nõk a nõi sztereotípiának megfelelõ nõiességüket is megõrzik. Olyan akciókat hajtanak ugyanis végre, amelyekben az eredetileg feminin viselkedési formákat kreatív módon maszkulin viselkedési formákba transzformálják. Jellegzetes példája ennek, hogy amíg a csata elõtt az asszonyok a velük szemben elvárt viselkedésnek megfelelõen gulyást fõztek, és azt tették az uruk elé az asztalra, a csata közben ezt a képességüket felhasználva hatalmas üstökben szurkot fõztek, és azt vitték ki a férfiaknak a vár falára – vagy közvetlenül a török nyakába.

b) A kõszívû ember fiai

A szereplõk elõfordulási gyakoriságára vonatkozó adatokat a *3. táblázat* tartalmazza. A forradalmárok oldalán zömében magyarok, a Habsburg-pártiak oldalán zömében nem magyarok sorakoznak.

A szereplõkhöz kapcsolódó viselkedések, illetve e viselkedésekben kifejezõdõ tulajdonságok elemzésére a korábbihoz képest némileg kibõvített kategóriarendszert használtunk *(4. táblázat).*

A tulajdonságkészlet kibõvült az autonómia, az autoritás és az emocionalitás tulajdonságaival, illetve az egyes tulajdonságdimenziókban negatív tulajdonságok is megjelentek, például a pozitív kognitív tulajdonságokat, a tudást, a kreativitást és a bölcsességet kiegészítették olyan negatív tulajdonságok, mint az álnokság és a ravaszság. Az egyes viselkedéscsoportokon belül tehát a kódok tovább oszthatók aszerint, hogy pozitív vagy negatív értékkel rendelkeznek.

A kõszívû ember fiai esetében az eredmények nem az egyes szereplõk szintjén értelmezhetõk, inkább a csoport és a tagjai által közvetített tulajdonságai azok, amelyek az értelmezés szempontjából relevánsak *(5. táblázat).*

magyarok/ forradalmárok	gyakoriság	Habsburg-pártiak nem-magyarok/	gyakoriság
Richárd	739	Alfonsine	121
Ödön	319	Antoinette	65
Jenõ	180	Rideghváry	93
Zebulon	179	Palvicz	66
Edit	156	Szalmás	66
Pál	108		
Baradlayné	76		

3. táblázat

KOGNITÍV	szerzett tudás, cselszövés, tapasztalat
MORÁLIS	becsület, segítés, önfeláldozás, hûség, kétszínûség
ERÕ	bátorság-virtus, fizikai erõ, kitartás, passzivitás, gyávaság
AUTONÓMIA	függetlenség, külsõ segítség, behódolás
AUTORITÁS	vezetés, hatalom
EMOCIONALITÁS	impulzivitás, bûntudat, bosszú, rosszindulat

4. táblázat

Mindkét csoporton belül korreláció van a nevek említési gyakorisága és a kapott kódok gyakorisága között. A magyar csoporton belül a korrelációs együttható értéke 0,925 (p=0,001), míg a nem-magyar csoportnál 0,814 (p=0,093). A pozitív és negatív tulajdonságok eloszlását illetõen világos képet mutat a *6. táblázat.* (köv. oldalon)

Az ERÕ és az AUTONÓMIA kivételével valamennyi tulajdonságkategória esetében szignifikáns különbség mutatkozott a magyar/forrradalmár illetve nem magyar/Habsburg-párti csoport között.

A szereplõk cselekvései nemcsak annak a tulajdonságnak a pozitív vagy negatív értéke szerint oszthatók tovább, amelyiket egy adott cselekvés kifejez, hanem annak alapján is, hogy egy adott cselekvés kimenetele pozitív vagy negatív-e, vagyis sikerrel vagy kudarccal járt-e a cselekvést végzõ személy szempontjából. Elõnyhöz jutott-e általa, vagy hátrány érte. Ez a felosztás lehetõséget ad annak elemzésére is, hogy a két csoportot az író mennyire mutatja be sikeresnek vagy sikertelennek; illetve hogy a siker és kudarc attribúciója milyen tényezõkre vezethetõ vissza. Minél sikeresebb egy szereplõ a regényben, annál érdekesebbek azok a diszpozíciók – az elfogadás szempontjából –, amelyek az adott szerep-

	kód	magyarok/ forradalmárok	nem-magyarok/ Habsburg-pártiak
KOGNITÍV	kreativitás	9	0
	szerzett tudás	2	0
	cselszövés	0	13
MORÁLIS	becsület	12	0
	önfeláldozás	5	0
	hûség	5	0
	segít	10	0
	kétszínûség	0	8
	árulás	0	4
ERÕ	bátorság, virtus	21	2
	fizikai erõ	5	1
	kitartás	2	0
	passzivitás	2	0
	gyávaság	14	5
AUTONÓMIA	függetlenség	5	0
	behódolás	2	0
	külsõ segítség	1	1
	hiszékenység	4	0
AUTORITÁS	vezet	7	0
	hatalom	0	3
EMOCIONALITÁS	bûntudat	1	0
	rosszindulat	0	4
	bosszú	0	11
	impulzivitás	3	1
összesen:		110	53

5. táblázat

lõre jellemzõek. A cselekvés értéke ezáltal két szinten határozható meg. Elõször magának a cselekvésnek is van egy értéke, amit a viselkedések, illetve tulajdonságok fenti csoportosítása mutat meg. Ez az adott kultúra által meghatározott; valójában csak ez nevezhetõ értéknek a szó eredeti értelmében. Másodszor a cselekvésnek értéket ad az is, hogy pozitív vagy negatív kimenetellel zárulnak. Az érték mindkét szint esetében az identitás szempontjából határozható meg, tehát az érték az, ami az identitást pozitív irányban erõsíteni tudja.

A cselekvések kimenetel szempontjából történõ elemzése nehezebb, mivel azoknak a szereplõre gyakorolt hatása legtöbbször a regény folyamán csak késõbb mutatkozik meg. A tulajdonságok szempontjából több olyan cselekvést is kódoltunk, amelyeket a kimenetel szempontjából nem lehetett biztosan azonosítani, ezért itt kevesebb kódolt tétel jelenik meg. A táblázatból látható, hogy a kódok bizonyos része csak az egyik csoportnál jelenik meg, és hogy a magyar szereplõk fõként pozitív kódokkal szerepelnek.

viselkedés	magyarok/ forradalmárok		nem-magyarok/ /Habsburg-pártiak		χ^2 próba eredményei
	pozitív	negatív	pozitív	negatív	
KOGNITÍV	11	0	0	8	χ^2=19 p<0,001
MORÁLIS	32	0	0	12	χ^2=44 p<0,001
ERÕ	28	16	3	5	χ^2=1,921 p=0,16
AUTONÓMIA	5	7	0	1	χ^2=0,677 p=0,411
EMOCIONALITÁS	0	4	0	16	
AUTORITÁS	7	0	0	3	χ^2=10 p=0,002
ÖSSZESEN	83	27	3	45	χ^2=65,724 p<0,001

6. táblázat

csoport	kimenetel		χ^2 próba eredménye
	pozitív	negatív	
magyarok/forradalmárok	80	24	χ^2=24,383 p<0,001
forradalmárok/Habsburg-pártiak	19	33	

7. táblázat

A szereplõk cselekedeteinek kimenetele szempontjából történt összehasonlítás eredményeit a *7. táblázat* tartalmazza.

A khí-négyzet próbával való elemzés szerint a csoporthoz tartozás és a cselekvések kimenetele között szintén van kapcsolat ($p < 0{,}001$); a magyar szereplõk tettei inkább pozitív kimenetellel járnak, míg a nem-magyaroké inkább sikertelenek.

A magyar szereplõkbõl kirajzolódó kép jelzi, hogy a csoport jó célokért küzd (MORALITÁS, becsület), jó belsõ képességekkel (KOGNITÍV, kreativitás), de függetlenségi törekvésük nem elég erõs: vannak közöttük, akik félnek felvállalni a feladatot, és ez utóbbiak okozzák magának a forradalom bukását.

Értelmezés

Ricoeur (2001) a narratív közvetítés önmegértés-jellegét hangsúlyozza. Önmagunk azonosítása, azonosnak lenni önmagunkkal, egyben mindig feltételezi a másikkal való azonosulást, amely történeteken, elbeszéléseken keresztül jön létre. A narratív közvetítés szerepe az identifikáció révén kialakult személyiségalakzatok változatainak megalkotása, vagyis az Én harmadik személyû konstrukciója. Ennek megfelelõen egy elbeszélés sikerességének záloga nemcsak tartalmában vagy formai sajátosságaiban rejlik, hanem pszichológiai kompozíciójában is. Az *Egri csillagok* sikerének egyik záloga, hogy fõszereplõi a magyar nemzeti identitás szempontjából kitüntetett tulajdonságokat (erõ, tudás, alkotás, bölcsesség, erkölcsiség) idealizáltan képviselnek. A regény témája, a hõsies harc, a gyõzelmes múlt felelevenítése is minden bizonnyal közrejátszik a regény tartós népszerûségében. Ez azonban önmagában még kevés volna a sikerhez. A táblázatban jól látszik, hogy a pozitív tulajdonságok az erõ kivételével a szereplõk között egyenlõtlenül oszlanak el. Bornemissza a tanulást és kreativitást, Dobó a tapasztalatot és bölcsességet, Mekcsey az erõt, Török Bálint az erkölcsi szilárdságot képviseli cselekedeteivel. Értelmezésünkben azt valószínûsítjük, hogy ez a kompozíciós eljárás, amit a regény szociálpszichológiai kompozíciójának nevezünk, jelentõs mértékben járul hozzá a regény tartós sikeréhez. A regény, kihasználva az elbeszélés azonosulásra csábító kapacitásait, a cselekvésekbe kódolt csoporttulajdonságok olyan idealizált és leegyszerûsített mintáit kínálja, ami megkönnyíti az azonosulást. Másrészt, legalább ilyen hangsúllyal, a szereplõknek a kompozícióban vállalt egyoldalúsága narratív eszközökkel teszi hangsúlyossá, hogy együttesen alkotnak egy csoportot, és az olvasóban az együttesen képviselt tulajdonságokból összeálló nemzeti identitást erõsítik meg.

A kõszívû ember fiaiban a saját csoport és az idegen csoport idealizált szembeállítása valósul meg, bár a regény „hihetõségét" emeli, hogy a magyar szereplõknek is vannak negatív értékû és kimenetelû tetteik. Jókai tehát nem ábrázolja a magyar szereplõket abszolút pozitívan; a másik oldalról ennek ellenkezõje nem mondható el, mivel a nem-magyar szereplõk (Palvitzot kivéve) csak negatív értékû cselekvésekkel szerepelnek a mûben. Ez beilleszthetõ abba, ahogyan az emberek általában gondolkodnak a saját és a másik csoportról: valószínûleg a csoport tagjai inkább reflektálnak a saját csoport – kevés – negatív vonására, mint a másik csoport pozitív tulajdonságaira.

A magyarokról alkotott pozitív kép összetevõi a bátorság-virtus, a becsület, a segítségnyújtás, kreativitás, demokratikus vezetés. A negatív értékû kódok közül a gyávaság a leggyakoribb, két szereplõhöz kötve. Emellett a hiszékenység, passzivitás, behódolás fordul még elõ – mindkettõ az ERÕ és AUTONÓMIA tárgykörébe tartoznak, és ezek esetén a pozitív elõfordulá-

sok nem is tudják ellensúlyozni a negatívakat. Ha az attribúció oldaláról közelítjük meg ezeket az eredményeket, azt mondhatjuk, hogy a magyarok jó célokért küzdenek (morális), jó képességekkel (kognitív); függetlenségi törekvésük nem elég erõs, és vannak köztük, akik félnek felvállalni a feladatot, és ez utóbbiak okozzák magának a forradalomnak a bukását. Bár a forradalom elbukik, a regényben a magyar szereplõk tettei nagyrészt pozitív kimenetellel járnak, vagyis a cselekvõ szempontjából sikeresek. Jókai tehát egy, a magyarok számára *negatív végkifejletû történelmi eseményt* úgy mutat be, hogy a magyar szereplõk általában számunkra *pozitív kimenetelû tetteket* hajtanak végre, míg a nem-magyarok cselekedetei inkább roszszul végzõdnek (a cselekvõ szempontjából). Vajon ez a mintázat megfelel-e a „vesztettünk, de győztünk" narratív sémának, amit László és munkatársai (2002) a kortárs történelmi elbeszélésekbõl hiányoltak? Aligha tévedünk, ha erre a kérdésre nemleges választ adunk. Az elbeszélõ séma itt a „győztünk (kognitívan és morálisan), de vesztettünk" klasszikus mintáját követi. Ezt a sémát erõsíti a történet szociálpszichológiai kompozíciója. A saját csoportnak az ellenséges csoporttal szemben kontrasztosan idealizált bemutatása a valóságos győzelemhez képest nemcsak a *kognitív* és *morális* győzelmet biztosítja, de egyszersmind elfogadhatóvá, mi több, vonzóvá teszi a felkínált csoport-identitást.

Kulcsszavak: *szociális reprezentáció, nemzeti identitás, narratív pszichológia, irodalmi sikeresség, Egri csillagok, A kõszívû ember fiai*

IRODALOM

Assmann, Jan (1999). *A kulturális emlékezet.* Atlantisz, Budapest

Breakwell, Glynis Marie (1993). Social Representation and Social Identity. In: *Papers on Social Representations*. 2, 3, 198–217.

Bruner, Jerome (2001). A gondolkodás két formája. In: László János – Thomka Beáta (szerk.*) Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 15–27. Kijárat, Bp.

Bruner, Jerome – Fleischer-Feldman, Carol (1996). Group Narrative as a Cultural Context of Autobiography. In: Rubin, David C. (ed.). (1996). Remembering Our Past: Studies in Autobiographical Memory. 291-317. Cambridge University Press, New York

Elias, Norbert (1987). *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest

Moscovici, Serge (1961). *La psychoanalyse: son image et son public*. PUF, Paris.

László János (1997). Narrative Organization of Social Representations. *Papers in Social Representations 6.* **2**, 155-172.

László János – Ehmann Bea – Imre O., (2002) Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identirás. Pszichológia, **22**, 147-162.

Ricoeur, Paul (2001). A narratív azonosság. In: László János – Thomka Beáta (szerk.*) Narratívák 5. Narratív pszichológia*. 15–27. Kijárat, Budapest

Ricoeur, Paul (1984-85). *Time and Narrative*. Vol. I-II. University of Chicago Press, Chicago

Rubin, David C. (1995). *Oral Tradition*, Oxford University Press, Oxford

Sperber, Dan (1990). The Epidemiology of Beliefs. In: Fraser, Colin – Gaskell, George, ed., *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*, Clarendon Press, Oxford, 26–44.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI FESTÉSZET NARRATÍV PSZICHOLÓGIAI ELEMZÉSE

Illés Anikó
PhD-hallgató, PTE BTK Pszichológiai Doktori Iskola – anikoilles@hotmail.com

Az emberi megismerés vagy gondolkodás egyik alapformája az elbeszélõ mód. Ezért úgy értelmezem a narratív pszichológiai megközelítést, mint az emberi gondolkodás, a tapasztalatok szervezésenek, illetve a világ konstruálásának egy módját. E megközelítés magára a pszichológiára is alkalmazható, hiszen elbeszélõ szöveg lehet például egy másik pszichológus szövege is, aminek sajátosságait narratív megközelítésben lehet vizsgálni (Halász, 1998). A teoretikus és empirikus kutatások során egyaránt a következõ fogalmak kerülnek középpontba: olvasó szemlélet, elbeszélés, történet, perspektíva. Látni fogjuk, hogy ugyanezen fogalmak kerülnek elõtérbe a képek narratív elemzése kapcsán is.

1. Narratív szemlélet és képelemzés

Indokolt-e és érvényesíthetõ-e az olvasói szemléletmód a képekkel való találkozásban? – teszi fel a kérdést Thomka Beáta a *Narratívák* sorozat elsõ kötetének bevezetõjében. (Thomka, 1998, 7. o.) A kérdés kétféle módon is értelmezhetõ. Egyrészt, amennyiben a narratívumot s az ahhoz rendelt „olvasói szemléletmódot" az emberi megismerõ tevékenység egy lehetséges módjának tekintjük, akkor természetesen igennel kell válaszolni, hiszen a megismerés nemcsak verbális, de vizuális is. Ezért feltételezhetjük, hogy a képi mûbefogadás során is érvényesül az elbeszélõ/narratív megismerési mód a befogadó részérõl. Másrészt viszont nem ilyen egyértelmû, hogy a képek elemzésére vállalkozó kutatás során módszertanilag miként érvényesíthetõ a narratív szemlélet. Jelen kutatás igyekszik ez utóbbi kihívásnak is megfelelni.

Feltételezem, hogy bizonyos korlátok közt mindaz, amit a narratívumról tudunk, fenntartható, kiterjeszthetõ a képekre is. Felvethetõ a „*kép mint szöveg*" analógia. Az olvasva nézés kifejezés így például azt jelenti, hogy a képeket is „kiolvassuk", „elolvassuk". Ez implikálja, hogy a látás nem pillanatnyi explorálás, hanem idõben kiterjedõ folyamat. S ahogyan egy elbeszélés olvasása során kibomlik a történet, ugyanígy az állóképbõl is egy történet fejthetõ ki.

Az idõbeliség kérdése a képek kapcsán azért is figyelmet érdemel, mert az olvasást rendszerint idõigényes folyamatnak szokták tekinteni, a látást pedig nem. Az elbeszélõ képértés szempontja dacol ezzel a kategorizálással: feltételezi, hogy a képet is olvassuk. Ez a fajta idõbeliség lesz a narratív szemléletmód egyik kulcsmozzanata.

A kép és a szöveg nem feltétlenül külön-külön jelenik meg, gyakoribb az együttes elõfordulásuk, s ebbõl következik, hogy számolni kell a kép és szöveg egymásra hatásával. Különösen igaz ez a mûvészi alkotások (pl. festmények) esetében, ahol a kép címe ad gyakran jelentést (illetve többletjelentést) a képnek. A szöveg (azaz cím) kijelöli a témát és kijelölheti a perspektívát is.

További fontos fogalom tehát a perspektíva fogalma: kinek a nézõpontja alapján bontakozik ki a történet? A szöveg- és képelemzés esetén egyaránt fontos: a narrátor/történetmondó helyzete, a festõ/elbeszélõ nézõpontja, az olvasó/nézõ pozíciója, a szövegolvasói/képolvasói tudat szerepe (v.ö. Thomka, 1998). A perspektíva ilyen megkülönböztetései meghatározóak lehetnek egy narratív szempontú képelemzésben. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy itt a perspektíva nem azonos a mûvészettörténész perspektívafogalmával.

Az olvasó szemléletmód megbontja a kép és a nézõ, a befogadó és a mûalkotás, a tartalom és a forma dualizmusát, és a társas jelenségek szintjén feloldja azt a nézetet, miszerint a mûbefogadás az idõ és tér egy diszkrét pontját töltené csak ki. Ezzel szemben azt állítja, hogy *a kontextus, az emlékek, a korábbi tudás stb. egy-egy mûalkotás befogadása során kiemelkedõen fontos tényezõkként vannak jelen.*

Tehát ugyanúgy olvasunk képeket is, mint történeteket, részeire bontva, ugyanakkor egészként észlelve: mindkét modalitásban releváns az idõi kiterjedés (múlt, jelen, jövõ), vannak szereplõk, helyszínek, és van cselekvési sor.

2. A narratív szemlélet és a csoportidentitás

2.1. Történelem és narratívum

A történelem narratív pszichológiai vizsgálata abból a halbwachsi gondolatból indul ki, miszerint minden egyes emlék társadalmi eredetû. A narratív pszichológia a társas konstrukcionista irányzatban gyökerezik, ahol hangsúlyozottan fontos a társas, társadalmi tényezõk tárgyalása (Bodor, 2002). A történelmi emlékezet is e társas, társadalmi közegen keresztül konstruálódik, s ennek egyik kitüntetett módja az elbeszélés. Ezen a ponton találkozik a történelem tudománya és a narratív pszichológia.

Az elbeszélõ forma tekinthetõ úgy, mint az idõ megtapasztalásának alapvetõ módja (Ricoeur, 1984–85). Ennek a tapasztalatnak azonban az embercsoportok életére vonatkozó további következményei is vannak. „A társadalmi emlékezet a múltról szól, de a jövõre irányul, a közösségnek a bizonytalan jövõ ellenében történõ megtartását szolgálja.“ (László 2003, jelen kötet) Ez a megfontolás már elõvételezi azt az elképzelést, ami a történelemrõl való diskurzusnak, a történelem történeteinek nagy hatóerõt tulajdonít a nemzeti identitás kialakulásában és fenntartásában.

A közösségek közös reprezentációkat alakítanak ki a világ jelenségeirõl. Ezen szociális reprezentációk rendelkeznek egy figuratív maggal, más néven „képszerû maggal”, mely köré a narratív séma szervezõdik (Moscovici, 1976, idézi László, 1999). E képszerû mag úgy is értelmezhetõ, hogy milyen vizuális kép jelenik meg elõttünk azt a szót hallva, látva, hogy pl. klónozás. Egy ilyen képszerû magot a festmények közvetlenül befolyásolhatnak, illetve megjeleníthetnek. A történelmi festmények tehát valószínûleg jól közelítik a történelem szociális reprezentációját, vagy annak fontos elemét képezik. Egy közösségnek a történelmérõl való közös, megosztott tudása a közösség önmagával való azonosságának megélését biztosítja. Mindezek alapján a történelem szociális reprezentációjának vizuális elemeit vizsgálva a nemzeti identitásra következtethetünk. A festményeket illetõen most már a következõ kérdés körvonalazódik: Milyen a történelem, illetve a történelmi események szociális reprezentációja, és hogyan valósul meg képi elbeszélésük?

2.2. Nemzeti identitás és narratívum

A szociálpszichológiában általánosan elfogadják Turner (1998, 333. o.) definícióját a társadalmi azonosságtudatról: Eszerint a szociális identitás „az egyén tudása arról,

hogy bizonyos társadalmi csoportokhoz tartozik, együtt ennek a csoporthoz tartozásnak számára való bizonyos érzelmi és értékjelentõségével." A nemzeti csoporthoz tartozásról, vagyis a nemzeti identitásról a szociálpszichológusok gyakran kimutatják, hogy az emberek szociális identitásának egyik meghatározó alkotóeleme (vö. Csepeli, 1992).

A csoportidentitás egyik lehetséges narratív pszichológiai megközelítését kínálja Pataki (1999). Eriksonra támaszkodva leírja, hogy az identitás alakulásához nélkülözhetetlen egy csoporthoz tartozás érzése, egy *kulturális egység* megtapasztalása. Úgy véli, a csoportidentitás társadalmi észlelhetõségé és átvételé módjának tárgyalásakor alkalmazható a narratív megközelítés. „A csoportidentitás egyik – tehát nem kizárólagos – létmódját és észlelhetõ megjelenési alakját a csoportnarratívumok hordozta tartalmak, szimbolikus jelentések és utalásrendszerek alkotják." (579. o.)

2.3. A magyar nemzeti identitás narratív pszichológiai elemzése

László és munkatársai (2002) történelmi események elbeszéléseinek narratív pszichológiai elemzésével foglalkozó tanulmánya a következõ mintázatokat találta:

- vesztettünk, de gyõztünk,
- gyõztünk, de vesztettünk,
- gyõztünk és gyõztünk,
- vesztettünk és vesztettünk.

Ez arra utal, hogy a történelmi elbeszélések nem fehéren-feketén egyértelmûek, inkább ellentmondásosak. Feltételezhetjük, hogy ez az ambivalencia megtalálható a képi narratívumokban is.

2.4. Képi narratívum és magyar nemzeti identitás

A magyar mûvészettörténet tudósai számos aspektusból igen alaposan feltárták, hogy a magyar képzõmûvészetben miként jelenik meg a történelem. Erre példa a *Történelem – kép* címû kötet (Mikó – Sinkó 2000), mely egyszerre tanulmányok gyûjteménye és kiállításkatalógus. A történelmi tárgyú mûvek kapcsán született írások bemutatják és elemzik a mûvek jellegzetességeit. Az elemzések alapján különbözõ csoportok különíthetõk el. Ilyenek például *a nemzeti szenvedéstörténet képei, a történeti kép mint sajtóillusztráció, allegorikus történelemképek, az állami történeti reprezentáció.*

Megfogalmazódik a kérdés, vajon mit tehet még ehhez az óriási ismeretanyaghoz a pszichológia? Marosi (2000, 11. o.) a történelem, történet és kép együttes tárgyalásáról így ír: „aztán ott van még a »kép«: szó szerint értendõ-e, tollal, ecsettel érzékeltetett formák útján megvalósított síkbeli vagy faragott-mintázott ábrázolásként, vagy csak mentális, képzeleti képként, víziókként, amelyet az egyes elbeszélésekbõl s a történések egymásutánjából alkotunk magunknak." A narratív pszichológia és a szociális reprezentáció-elmélet az utóbbi perspektívából tekintve a képekre, hozzájárulhat ahhoz, hogy érthetõvé váljon, miként szervezõdnek a társas, társadalmi közegen keresztül a történelem elbeszélései, s e narratívumok *képi* magja milyen pszichológiai tartalmú identitásmintákat képvisel.

A képzõmûvészet területére is kiterjeszthetõnek tûnik tehát a nemzeti identitás narratív szervezõdésének feltárására tett törekvés. Így történelmi tárgyú vizuális mûalkotások is elemzés tárgyává tehetõk. Az elemzés a következõ kérdésekre irányul: amennyiben hasonló ambivalenciát, illetve a veszteségek és gyõzelmek sajátos kombinációját tapasztaljuk, akkor mit mond ez a nemzeti identitás alakulásáról? Miért fontos a nagy veszteségeket ugyanúgy megörökíteni, nekik emléket állítani, mint a nagy gyõzelmeknek? Mi rejlik a mûvészettörténészek által is megfogalmazott heroizálás-

búsulás ellentmondásossága mélyén? S a történelem ilyen reprezentációja hogyan illeszthetõ a nemzeti identitás formálódásához?

3. Történelmi képek a nemzeti identitás kialakulásának hajnalán

3.1. Az elemzett képek kiválasztásának szempontjai, a képek bemutatása

A magyar képzõmûvészet történetében kézenfekvõnek tûnik, hogy történelmi mûvek legtisztább megfogalmazásban a historizmusnak nevezett korszakban születtek. Bár a historizmus Marosi Ernõ szerint nem azt a pár évtizedet jelenti, amire alkalmazni szoktuk, hanem régebbre nyúlik vissza. A hagyományozást, a motívumok, szimbólumok fennmaradását, továbbadását, elterjedését is historizmusnak tekinti (Marosi, 2002). Az általunk kiemelt 19. századi történelmi festészet ebben a folyamatban helyezhetõ el. Az úgynevezett historizmus ekkor egyetemesen elterjedt volt, Magyarországon pedig uralkodó irányzat lett a mûvészetekben. Ezt az idõszakot bizonyos szempont szerint azonban mégis érdemes leválasztani a Marosi által javasolt, tágan értelmezett historizmus jelenségérõl. Annál is inkább, mivel ez az idõszak a „nemzetté válás" folyamatában kiemelt fontosságú. S ez az a szempont, ami miatt jelen esetben indokolt kifejezetten a 19. századdal foglalkozni.

A képeket, a fentebbi megfontolások alapján, a 19. század magyar történelmi tárgyú festményeibõl válogattam ki. Az elemzésbe bekerült képek albumokban gyakran szereplõ, azaz sokszor reprodukált, vászon alapú olajfestmények. Ennek alapján 21 festmény közelebbi elemzését végeztem el. (1. sz. melléklet: *A képek listája*)

A *historizmus* évtizedeinek nagyjából a 19. sz. második felét tekintik. Legnagyobb alakjai: Benczúr Gyula, Madarász Viktor, Székely Bertalan, Than Mór (Bodnár, 1987). Az elemzendõ festmények kiválasztásában azonban az a szempont is szerepet játszott, hogy ne csak a korszak legnépszerûbb mûvészeinek munkáiból válogassunk. Ily módon valamivel reprezentatívabb mintát lehet vételezni abból a meglehetõsen összetett, sok tényezõ által befolyásolt képzõmûvészeti világból, mely politika és célzott megrendelések révén erõsen meghatározott volt. A képek eme jellemzõi is hozzájárulnak ahhoz, hogy a nemzet közös narratívumainak vizsgálatára alkalmasak legyenek. Azzal a feltevéssel élek tehát, hogy egy kép egyrészt a festõ, a megrendelõ és a feltételezett befogadó történeti tudatát, másrészt *a kollektív emlékezet nyomát formázza*.

3.2. Elemzés

A kvalitatív kutatásoknak számos válfaja létezik a társadalomtudományokon belül. Bármiféle teoretikus perspektívát vallanak magukénak, közös törekvésük, hogy ne kívülrõl vigyék rá a „szövegre" az elemzési szempontokat, hanem engedjék, hogy a „szöveg" maga mutassa meg, hogy mi rejlik benne (Denzin, Lincoln, 1994). Ennek a hozzáállásnak a vizuális változatával próbálkoztam az elemzés során. A reprodukciókat szemlélve négy jellegzetesség volt szembetûnõ a képek tartalmára vonatkozóan. Ezek a tartalmi jellegzetességek vagy különbségek képezték a festmények rendszerezésének alapját. A képeket ennek megfelelõen csoportokba soroltam, melyeket a következõ címkékkel illettem*: pozitív történelmi eseményt megjelenítõ, negatív történelmi eseményt megjelenítõ, emblematikussá vált figurákat ábrázoló és történelmi esemény nélküli történelmi festmények.* Illusztrációként mindegyik csoportból egy-egy kép látható, a fenti felsorolás sorrendjében.

Az elemzés következõ lépéseként kialakítottam egy kategóriarendszert, ami alapján a festményeket az elbeszélõ mód

1. Madarász Viktor: A bujdosó álma (Thököly álma)
2. Madarász Viktor: Zách Felicián
3. Székely Bertalan: II. Lajos holttestének megtalálása
4. Benczúr Gyula: Budavár visszavétele 1686-ban

kategóriáinak segítségével lehet vizsgálni. Az alkalmazott kódok rendszerét mutatja be az *1. táblázat*. Látható, hogy három fõ oszlopba rendezhetõek a kódok. E három oszlop bevezetését az elbeszélést elbeszéléssé tevõ alapvetõ kategóriák indokolták: a tér, az idõ és a személy. Érdekes módon, ezek a nyelvi kifejezések deiktikus váltóknak nevezett osztályába tartoznak. Ezek „jelentése csak a kimondás személyközi kontextusának vagy kimondójának értékelésével fogható fel." (Bruner, 1992, 180. o.)

Ezt követõen a három fõ kategóriát a képi elbeszélés különféle realizációi alapján differenciáltam. Ezért a tér változóján belül különbséget tettem a zárt, távlatokat nem megengedõ terek és a nyílt, messzire tekintõ terek között. Az idõ változója a címben aposztrofált esemény és a valójában megjelenített cselekvés idõi viszonyára reflektál. Így ez a kategória különbséget tehet az ábrázolt kép az eseményt megelõzõ, az esemény közbeni és az utáni viszonyához. A személy változójával az elbeszélés dinamikus aspektusa ragadható meg, ezért ezt az aktivitás-passzivitás dimenzió mentén bontottam fel. Ezt kiegészíti a tablókód, mely a hõs egy kimerevített, beállított helyzetét jelzi. A személy változójánál a fõszereplõt (az esemény hõsét) célozza a kódolás.

A festmények kategóriákként egy-egy kódot kaptak, s ezeket összegzik *a 2., 3., 4. és 5. táblázatok.*

A továbbiakban a négy csoportba sorolt képek narratív tulajdonságait mutatom be csoportonként.

A pozitív eseményeket megjelenítõ festmények

A képek nagy része az esemény közben, illetve végén mutatja be az eseményeket. A hõsök aktívak, illetve tablószerûen kimerevített pozícióban ábrázoltatnak. Itt található a legtöbb elõretekintõ és nem zárt tér. A gyõzelem pillanatait rögzítik, a múlt dicsõítésével a hasonló folytatás reményét hangsúlyozzák: a dicsõ jövõ eljövetelét. E képek pozitív, optimista kisugárzásúak, a cselekményt a legszebb pillanatában a tér tágasságával, dinamikusan mutatják, s a tablószerû képek külön erõsítik a jelenet (esemény) nagyszerûségét. Ezek a haza vitrinjébe való képek.

A negatív eseményeket megjelenítõ festmények

E képek az elõbbiekkel ellentétben: zárt terekben, nem elõretekintõ, távlatokat nem nyújtó terepeken, a kudarcos esemény után láttatják a világot. A hõsök helyett halottakat találunk, s passzív vagy kimerevített alakokat, illetve az is elõfordul, hogy nem szerepel hõs a képen. A bukás, a veszteséggel való szembesülés keserû, de mégis patetikus pillanatai ezek. Implikálják a kilátástalanságot.

TÉR	IDÕ	SZEMÉLY
táj	*esemény*	*fõhõs*
- elõretekintõ	- elõtt	- aktív
- nem elõretekintõ	- közben	- passzív
	- végén	- tabló
belsõ tér	- után	- halott
- zárt		
- (ablakkal, ajtóval) tördelt		

1. táblázat • Kategóriák

POZITÍV ESEMÉNYEKET MEGJELENÍTÕ FESTMÉNYEK	TÉR	IDÕ	SZEMÉLY
Benczúr: Budavár visszavétele 1686-ban	belsõ (tördelt)	végén	tabló
Than: Imre király elfogja lázadó öccsét	táj (nem elõretekintõ)	végén	tabló
Székely: Egri nõk	táj (elõretekintõ)	közben	aktív
Benczúr: Vajk megkeresztelése	belsõ (zárt)	közben	aktív

2. táblázat • Pozitív eseményeket megjelenítõ festmények kódolása

NEGATÍV ESEMÉNYEKET MEGJELENÍTÕ FESTMÉNYEK	TÉR	IDÕ	SZEMÉLY
Madarász: Dózsa népe	táj (nem elõretekintõ)	után	halott
Madarász: Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben	belsõ (zárt)	után	passzív
Székely: Mohács	táj (nem elõre)	végén	–
Székely: II. Lajos holttestének megtalálása	táj (nem elõre)	után	halott
Madarász: Zrínyi Ilona Munkács várában	belsõ (zárt)	után	tabló
Madarász: Hunyadi László siratása	belsõ (zárt)	után	halott

3. táblázat • Negatív eseményeket megjelenítõ festmények kódolása

TÖRTÉNELMI ESEMÉNY NÉLKÜLI TÖRTÉNELMI FESTMÉNYEK	TÉR	IDÕ	SZEMÉLY
Wagner: Izabella királyné búcsúja Erdélytõl	táj (elõretekintõ)		passzív
Madarász: A bujdosó álma	belsõ (zárt)		passzív
Liezen-Mayer: Magyarországi Szent Erzsébet	belsõ (tördelt)		aktív
Székely: Thököly Imre menekülése	belsõ (zárt)		aktív
Dósa: Bethlen Gábor tudósai közt	belsõ (zárt)		aktív
Székely: V. László és Czillei	belsõ (zárt)		– illetve passzív

4. táblázat • Történelmi esemény nélküli történelmi festmények kódolása

EMBLEMATIKUS FIGURÁKAT MEGJELENÍTÕ FESTMÉNYEK	TÉR	IDÕ	SZEMÉLY
Székely: Dobozi Mihály és hitvese	táj (nem elõretekintõ)	közben	aktív
Madarász: Dobozi	táj (nem elõretekintõ)	közben	aktív
Orlai-Petrics: Zách Felicián	belsõ (tördelt)	közben	aktív
Madarász: Zách Felicián	belsõ (zárt)	elõtt	élõ
Wagner: Dugovics Titusz önfeláldozása	táj (elõretekintõ)	közben	aktív

5. táblázat • Emblematikus figurákat megjelenítõ festmények kódolása

Történelmi eseményeket nem ábrázoló történelmi festmények

Ezeken a képeken nincs konkrét történelmi esemény, így nincs mihez viszonyítani az időt. Az teszi érdekessé a képeket, hogy valamilyen gondolatot, lelkiállapotot mutatnak meg, ezek időtlenek, mindig érvényesek. Hasonlatosak a szentek ábrázolásához, némileg allegorikusak. Ezt erősítik a zárt terek is, amelyek néha kivehetetlenek, elmosódottak. Az e képeken megelevenedő kis jelenetek nem jelentősek, inkább csupán utalnak a történelmi háttérre. Mégis történelmi festmények, hiszen a történelemről való közös, megosztott tudást előfeltételezik, s a kollektív emlékezet tartalmaira utalnak. Az ilyen közvetlenül történelmi eseményre nem vonatkozó festmények vonatkozásában nemcsak az idő, hanem a helyszín is gyakran azonosíthatatlan. Ez az időtlenség és helytelenség még könnyebbé teszi az azonosulást a pozitív hőssel. Azonban nem mindegyik képen jelenik meg egyértelmûen pozitív hős: például az *V. László és Czillei* címû festmény, mely éppen a nem cselekvést, az ország ügyeinek elhanyagolását mutatja be, tulajdonképpen a „hős" hiányát érzékelteti. A szereplők lehetnek aktívak és passzívak, attól függően, hogy az ábrázolt érzés, eszme illetve jelenség örvendetes vagy sem. Összegezve az mondható: a zárt terek és a váltakozó aktivitás a még nyomokban meglevő reményről tudósítanak egy alapvetően vesztes helyzetben.

Emblematikus figurákat megjelenítő festmények

Az ebbe a csoportba sorolt képek sem kifejezetten történelmi eseményeket jelenítenek meg, azért kerültek külön az előbbiektől, mert a hőseik nem úgy történelmi alakok, hogy életük vagy tetteik a történelem „csinálóivá" tette volna őket, inkább emblematikus figurák. Olyan alakok, akik köré legenda szövődött. Valamilyen történelmi eseményhez kapcsolható a történetük, de attól külön életre kelt. Ezek a hősök aktívak, esemény közben ábrázoltatnak, a tér pedig nem kap különösebb szerepet történetük elbeszélésében: nem előretekintő tájban vagy belső terekben vannak. Mindegyik jelenet a még be nem következett, de a szemlélő számára jól ismert tragikus végzettel fejeződik be. A halál előtti utolsó percek, pillanatok aktív, dinamikus ábrázolásai ezek: a veszteség egy-egy bátor pillanatát mutatják be.

4. Az eredmények integrálása a nemzeti identitás és történelemtudat narratív pszichológiai keretébe

A képek elemzéséből származó következtetésként elsősorban az mondható el, hogy az elbeszélést meghatározó három tényező – a tér, az idő és a személy változója – mentén a képek csoportjai különböznek egymástól. Az eljárás során nyert mintázatok, amelyek a képek egy-egy csoportjára jellemzőek, további következtetések levonását engedik meg. Az alábbiakban ezeket a következtetéseket vázolom fel, utalva néhány, nemzeti identitásra vonatkoztatható pszichológiai elméletre.

A képek bizonyos csoportjaira igaz, hogy a csoporttulajdonság idealizált formáját jelenítik meg, amit aztán azonosulásra kínálnak fel. Ilyenek a pozitív történelmi eseményt megjelenítő képek, s az emblematikus figurák képei. Az előbbi csoport festményei győztes környezetben, dicsőséggel jelenítik meg a nemzet nagyjait, illetve nagy cselekedeteit. Az utóbbiak egy vesztésre álló helyzetben, egy nagy bukásban láttatják a kívánatos, dicső viselkedés mintáját. Ezek a festmények ebben a vonatkozásban emlékeztetnek azokra a történetekre, amelyeket László és munkatársai (2002) találtak, jelesül a „vesztettünk, de

gyõztünk" mintázatra. A bukás oka az emblematikus figurákat ábrázoló képeknél jellegzetes attribúciós mintát követ: a környezetben található. Ilyen például a túlerõ, az elnyomó hatalom. A nemzetet megjelenítõ alak jó, erkölcsös, bátor: a kudarc így külsõ tényezõkkel magyarázható, nem belsõ okokkal, ezzel fenntarthatóvá válik a nemzet pozitív értékelése, ami a nemzeti önazonosság erõsítése szempontjából elõnyös.

Azonban olyan jellegzetességek is mutatkoztak, amelyek nem egyértelmûen a „nagyok vagyunk" sémájára mûködnek. Ilyenek a negatív történelmi eseményeket megjelenítõ képek. Miért ilyen hangsúlyos a negatív események megjelenítése, ráadásul kiemelve az esemény tragikusságát? Erre a kérdésre többféle pszichológiai magyarázat is adható. Az egyik a klinikai pszichológiából merít: A poszttraumás stressz-zavar tünetei és az abból való felépülés módja Herman (1997) szerint nemcsak egyedekre, individuumokra jellemzõ, hanem egy egész társadalom vagy közösség is mutathatja e tüneteket, és küzdhet a felépülésért.

A poszttraumás stressz-zavar szakirodalma négy lépcsõfokban jelöli ki a trauma elszenvedésétõl a teljes felépülésig tartó utat. Ez az út a *sokk – nyugtalanság – gyász – felépülés* folyamatán át vezet. Ezen az úton kitüntetett szerepe van az emlékezésnek. Az emlékezésnek számos formája megjelenhet: az újraátélés, az elfojtás, sûrítés, torzítás, az emlék megosztása másokkal, az emlék integrálása a traumát megelõzõ élettörténetbe stb.

Marques, Paez és Serra (1997) a portugál történelem és társadalom esetében vizsgálta e kérdést. Eredményeik megerõsítik azt a hipotézist, hogy a traumaként is felfogható nemzeti veszteségek még évtizedek múltán is feszültséggel terhelik és megosztják a társadalmat, különösen, ha az intézményes felejtés és elhallgatás eszközeivel a hatalom gátolja a felépülést. A felépülés folyamatát segítheti viszont a bûnösök megnevezése, az elkövetett bûn kimondása, s az áldozatoknak szentelt emlékezés (például: emlékmûvek).

Magyarország az 1848-49-es forradalom és szabadságharc bukását követõen, a nemzeti identitás erõsödése idején, a fentiek értelmében, poszttraumás stressz-zavarban élt. Az elszenvedett veszteség közvetlenül nem volt megjeleníthetõ, ezért fordultak az emberek – esetünkben a festõk – az újraátélés és a gyász metaforikus módjához. Ez a metaforikus mód, amely a múlt történelmi eseményein keresztül éli újra a jelen tragédiáját, a nemzeti identitás alakulásában nagy szerepet kapott: a nemzet integritásának visszanyerését, kiépítését támogatta.

A múlt negatív eseményeinek teljes tragikumukban való feltárása egy másik funkciót is betölthet. Lewin (1975) a csoportkohézióról való elméletének kitüntetett pontja a fenyegetés megjelenése. Ha ugyanis a csoport fenyegetett helyzetbe kerül, akkor érezhetõen megnõ a kohézió. A nemzeti identitás vonatkozásában ennek az a tanulsága, hogy a veszteségek, a nagy vereségek (például a törököktõl elszenvedettek) prezentálása a lehetséges veszélyt és a hozzá kapcsolódó fenyegetettség érzését hívja elõ. Ez a fenyegetettség összetartást indukál a csoportban, erõsíti a nemzeti érzéseket és a nemzeti önazonosságot.

A történelmi esemény nélküli történelmi festmények csoportját nem annyira az aktív szereplõk, s nem is csak a dicsõ tettek jellemzik. Szereplõi sem aktivitásukban, sem motívumaikban, sem elért eredményeikben nem homogének. Közös bennük a (zömmel) zárt tér, s a konkrét hely és idõ marginális szerepe. Az idõtlenség, s a térbeli bizonytalanság homálya borítja el ezeket a képeket. Ez a megjelenésmód, az idõ elszakadt fonala a gyász jellemzõje. A gyász fentebb a poszttraumás stressz-zavar

felépülési szakaszainak egyikeként került említésre. Így feltehetõ, hogy a kollektív gyászmunkában tölti be szerepét az e jegyeket hordozó festmény.

Összefoglalva: történelmi tárgyú festmények narratív pszichológiai elemzése differenciáltabbá teheti az elképzeléseket arról, hogy a nemzeti identitás miként formálódik. Továbbá válaszolhat arra a kérdésre, hogy a kultúra nagy, közös narratívumait hogyan jelenítik meg olyan festmények, melyek tárgyukban a történelmet választották.

Az elemzés során kimutathatóak voltak bizonyos jellegzetes narratív minták, amelyek a történelem felidézése által a nemzeti identitás erõsödése és integritása felé vezetnek. Az eredmények összhangban vannak Gyáni (1999) elgondolásával, miszerint a nemzeti identitás „a már történelemmé vált múlt felidézése és örökségének immáron tudatos és programszerû vállalása." (13. o.)

Az eredmények értelmezésekor a szociálpszichológia és a klinikai pszichológia elméletei is szerepet kaptak. Jelentõségük nem feltétlenül a múlt, sokkal inkább a jelen megértéséhez mérhetõ. A társadalmi trauma ugyanis mindig igényli az emlékezést. A titkosítás és az intézményes elhallgatás egyéb hatalmi eszközei, valamint az informális elhallgatás és tagadás az integritás helyett a megosztást és a nacionalizmust erõsítik.

Kulcsszavak: *narratív pszichológia, nemzeti identitás, a kép mint elbeszélés, historizmus, trauma.*

IRODALOM

Bodnár Éva (1987): Kard és ecset. Történelmi képek a Magyar Nemzeti Galériában. *Corvina, Budapest*

Bodor Péter (2002) Konstruktivizmus a pszichológiában. In: BUKSZ, 14. évf. **1**. 67-75.

Bruner, Jerome (1992): A tranzakcionális én. In: Kónya Anikó (szerk.): *Az emlékezés ökológiai megközelítése.* 177-191. Tankönyvkiadó. Budapest

Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan.* Századvég, Budapest

Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. (1994): Handbook of Qualitative Research. *Sage Publications, London*

Gyáni Gábor (1999): Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000, 11. évf. **3**. 12–16.

Halász László (1998) Freudi szöveg mint történetírói és irodalmi szöveg. In: *Élettörténet és megismerés. Tanulmányok Pataki Ferenc tiszteletére*. Scientia Humana, Budapest

Herman, Judith Lewis (1997): *Trauma and Recovery*. Basic Books

László János (1999): *Társas tudás, elbeszélés identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei.* Scientica Humana–Kairosz, Budapest

László János (2003). Történelem, elbeszélés, identitás. Magyar Tudomány. **1**. 50. o.

László János – Ehman Bea – Imre Orsolya (2002): Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás. Pszichológia, 2002, (22), **2**. 147-162.

Lewin, Kurt (1975): Szemtõl szemben a veszéllyel. In: *Csoportdinamika,* 216-226. Közgazdasági és Jogi, Bp

Marosi Ernõ (2000): A magyar történelem képei. A történetiség szemléltetése a mûvészetekben. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.). *Történelem–kép. Szemelvények múlt és mûvészet kapcsolatából Magyarországon.* 11-33. Magyar Nemzeti Galéria, Bp

Marosi Ernõ (2002)Historizmus az 1200 körüli magyarországi mûvészetben. Akadémiai székfoglaló elõadás. Budapest, MTA székháza, 2002. április 11.

Marques, José M. – Paez, Dario – Serra, A. F. (1997): Social Sharing, Emotional Climate, and the Transgenerational Transmission of Memories: The Portuguese Colonial War. In: Pennebaker, James W. – Paez, Dario – Rimé, Bernard (eds.), *Collective Memory of Political Events*. 253–276. Lawrence Erlbaum, Mahwah, New Jersey

Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.). Történelem – kép. Szemelvények múlt és mûvészet kapcsolatából Magyarországon. *Magyar Nemzeti Galéria, Bp.*

Pataki, Ferenc (1999). A kollektív narratívumok és a csoportidentitás. In: Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk:) Kollektív, társas, társadalmi. *181–185. Akadémiai, Budapest,*

Ricoeur, Paul (1984–85): *Time and Narrative*. *Vol. I-II*. University of Chicago Press, Chicago

Thomka Beáta (1998): Képi idõszerkezetek In: Thomka Beáta (szerk.): Képelemzés. Képleírás és képi elbeszélés. *7–17. Kijárat, Budapest,*

Turner, J. C. (1998): A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat. In: Erõs Ferenc (szerk.): *Megismerés, elõítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyûjtemény*. 330–360. Wesley János Lelkészképzõ Fõiskola – Új Mandátum, Budapest

A KÉPEK JEGYZÉKE

Benczúr Gyula (1896) Budavár visszavétele 1686-ban
Benczúr Gyula (1875) Vajk megkeresztelése
Dósa Géza (1869-70) Bethlen Gábor tudósai közt
Liezen-Mayer Sándor (1882) Magyarországi Szent Erzsébet
Madarász Viktor (1856) A bujdosó álma (Thököly álma)
Madarász Viktor (1858) Zách Felicián
Madarász Viktor (1859) Zrínyi Ilona Munkács várában
Madarász Viktor (1864) Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben
Madarász Viktor (1868) Dobozi
Madarász Viktor (1868) Dózsa népe
Madarász Viktor (1859) Hunyadi László siratása
Orlai-Petrics Soma (1860) Zách Felicián
Székely Bertalan (1871) Dobozi Mihály és hitvese
Székely Bertalan (1866) Mohács
Székely Bertalan (1860) II. Lajos holttestének megtalálása
Székely Bertalan (1867) Egri nõk
Székely Bertalan (1870) V. László és Czillei (V. László neveltetése)
Székely Bertalan (1873) Thököly Imre menekülése (Thököly Imre búcsúja)
Than Mór (1857) Imre király elfogja a lázadó öccsét
Wagner Sándor (1863) Izabella királyné búcsúja Erdélytõl
Wagner Sándor (1859) Dugovics Titusz önfeláldozása

Tanulmány

A JÖVÕ AKADÉMIÁJA[1]

Kérdések a Magyar Tudományos Akadémia múltjáról, jelenérõl, jövõjérõl

Glatz Ferenc

az MTA rendes tagja, az MTA Társadalomkutató Központ elnöke – agoston@tti.hu

Mesterem, Kosáry Domokos egy mai angol történész idézésével kezdte az 1848-49-es forradalmakról szóló elõadását. Én a 19. század legkiemelkedõbb angol történészét, Macaulayt szeretném idézni. A neves liberális történész ezt írta: „Csak a bolond gondolja azt, hogy az orvos a hibás a diagnózis kimondásáért." És csak a bolond gondolja azt – értelmezhetõ tovább a mondata –, hogy azért, mert a történész elmondja forrásaiból származó következtetéseit, ezzel már õ azon hibák elõidézõje és oka is, amelyekrõl esetleg mint kórismérvekrõl beszél. Engedjék meg, hogy Akadémiánk jelenérõl, jövõjérõl összegyûlt nézeteimet megosszam a közgyûléssel.

A mai gondokról, ezek okairól mint történész s mint tudománypolitikával foglalkozó elnök szólok. Az elmúlt két esztendõben tagtársaimmal folytatott beszélgetéseimen, akadémiai fórumokon folytatott vitáim közben keletkezett jegyzeteimet szerkesztem itt most egységbe. Tehát akár azt is mondhatnám: csak a bolond tekintheti az elnököt hibásnak a problémák kimondásáért. Vagy akár a diagnózis leírásáért. Amúgy sem lenne helyes, ha a hozzám intézett kérdéseket, az azokra adott válaszaimat zsebembe süllyesztenném, netán félretenném emlékirataim részére, befûzve naplóm oldalai közé.

Akadémiánk jellegérõl, jelenérõl és lehetséges jövõjérõl szeretnék tehát beszélni. Nyitott kérdések ezek. Vitában született álláspontok, és nyilván vitákat is fognak kelteni tagtársaim, a köztestület tagjai, politikusok és újságírók körében. De hát az elnöknek vállalnia kell véleménye kifejtését! Akadémiánk 170 éves múltjában többször is volt ilyen helyzet. Öt témacsoportot állítottam össze a felgyülemlett kérdés- és válaszanyagból.

I. Hol helyezkedik el Akadémiánk az európai tudománypolitikai szervezetben?
II. Milyen Akadémiánk jellege, és hol van a helye a magyarországi intézményrendszerben?
III. Lehet-e az Akadémia a nemzet minõségbiztosítója?
IV. Létezik-e nemzeti akadémia?
V. Kiépíthetõ-e Akadémiánk hármas funkciója az ezredfordulón?

[1] 1998. május 4. Elõadás az MTA közgyûlésén. – Délelõtt a közgyûlés Kosáry Domokos, az MTA volt elnökének tudományos elõadását hallgatta meg az 1848-as forradalom 150. évfordulója alkalmából. Délután tagválasztásra került sor. A tagválasztás eredményeinek összeszámolása idején hangzott el az elnöki beszámoló, amelyben az itt közölt írott szöveg rövidítve került ismertetésre.

I. Akadémiánk az európai tudománypolitikai szervezetben – az európai és a magyar Akadémia különbözõségérõl

Szükséges-e az európai kontinens államaiban kialakult tudománypolitikai szervezetekhez igazítani a nemzetállami, és így a magyar tudományszervezetet? Lehet-e Magyarországon az európai normáktól eltérõ akadémiát fenntartani? Hiszen Akadémiánknak egészen más a viszonya az államhoz, ezen belül a költségvetéshez, mint európai intézménytársainak! És Akadémiánknak az elmúlt másfél száz esztendõ alatt sajátos, az európaitól ugyancsak eltérõ szakmai és társadalmi célegyüttesei alakultak ki.

Többször leírt állítás: a magyar Akadémia elsõsorban abban különbözött külföldi intézménytársaitól, hogy míg azokat uralkodói akarat, addig ezt a nemzet alapította. Milyen mai következtetésekre juthatunk az alapítás körülményeibõl?

A Magyar Tudományos Akadémiát Széchenyi felajánlása, illetve a Széchenyihez azonnal csatlakozó országgyûlési nemesség hozta létre. (Megjegyzem: történetileg helytelen, hogy az alapításról szólva csak Széchenyirõl beszélünk. Valójában Károlyit és a többieket is említeni kellene, akik Széchenyi felajánlása után magánvagyonukból azonnal hatalmas összegeket áldoztak a tudós társaság létrehozására.) Ez az a korszak, amikor a nemesség – mind a fõ-, mind a köznemesség – legjobbjai nemcsak magukat képzelik a nemzet részének, mint évszázadok óta mindig, hanem a nemzet alatt õk már az egész társadalmat értik. A nemzetbe be akarták emelni az ország lakosságának egészét, és tenni is akartak a „nemzet tsinosodása" érdekében. Joggal mondjuk tehát, hogy az Akadémiát a nemzet alapította.

Keveset beszélünk arról is, hogyan alakultak ki Akadémiánk sajátos – az európai akadémiáktól sokban eltérõ – céljai. Széchenyi javaslata az Akadémiát elsõsorban *nyelvmûvelõ társaságnak* képzelte el, mert az anyanyelvet és annak kimûvelését a nemzeti közösség emelkedése alapjának tekintette. De az alapítás éveiben – mert az alapítás sok-sok évig elhúzódott – más is történt. A Széchenyi mögött felsorakozó *fiatal* nemesi értelmiség az Akadémiát már többnek, mégpedig a *tudomány általános mûvelésére* hivatott intézménynek tekintette, és a tudomány akkori *összességének* kívánt az Akadémián otthont adni. Ekkor, az elsõ negyven esztendõben, 1825-67 között alakult ki az Akadémia elsõ célrendszere: legyen tudományos vitafórum, legyen a tudományos gondolkodás terjesztésének fóruma, írjon ki pályázatokat, adjon ki dolgozatokat és díjakat. Mi, amikor mai Akadémiánk hármas funkciójáról beszélünk, azt mondanánk: Akadémiánk *tudományos mûhelyjellegének alapjait ekkor rakták le.* Ugyanakkor az alapítók szándéka – mind Széchenyié, mind pedig a kortárs alapítóké és az elsõ vezetõké – egy nemzeti célokat követõ intézmény alapítása volt. A *tudományt õk ugyanis a közhaszon egyik forrásának,* s az Akadémiát e közhaszon megvalósítása egyik szervezetének tekintették.

Európában egészen más indítékból születtek a tudományos szervezetek. A kor a tudományos szervezeteknek két típusát ismerte: *akadémia, illetve tudományos egyesületek* és *társaságok.* A kettõ célrendszere, elnevezése is gyakran keveredik.

Az akadémiákat általában *uralkodók hívták létre* azzal a céllal, hogy emeljék a fejedelmi hatalom díszét. A felvilágosodás a tudomány, a tudás hasznáról beszélt, a nemzeti romantika a társadalom egészének mûveltségi szintjét akarta emelni, és hangsúlyt helyezett a nemzeti értelmiség erõsítésére. Ezen akadémiák célja: kiemelkedõ tudósokat választanak maguk közé. Állást

foglalnak különbözõ kérdésekben, azokat közzé is teszik. Mintegy tudósokból, a legképzettebb emberekbõl álló „ítélõszék" jön létre, amelynek a véleményét a fejedelem vagy később a társadalom kikérheti. Azután – immár az akadémiáktól függetlenül – természetesen lesz majd haszna ezen vitáknak, állásfoglalásoknak a társadalom egészére. Így ez kétségtelenül jó felismerés.

A tudományos szervezkedéseknek másik típusa a *tudós társaság,* az *egyesület.* A 18. század végén, a 19. század elején izmosodó szakértelmiség – papok, tanárok, mérnökök, orvosok – hívják létre a tudósok és a tudomány iránt érdeklõdõk közösségeit.

Ezek célja: a *tudományos nyilvánosság megteremtése,* folyóiratok indítása, konferenciák szervezése, azaz a *tudományos véleménycsere.* Ezek a társaságok általában a korban kialakuló diszciplínák szerint szervezõdnek: természetkutatók, orvosok, történészek stb. társaságaként. (Ilyen típusú, igaz, nem diszciplínák, hanem foglalkozás, *„job"* szerint szervezõdõ tudományos társaság lényegében az Egyesült Államok akadémiája is.) Ezek a társaságok a mi mai szóhasználatunkkal élve: civil szervezetek. Polgárok önkéntes társulásai, amelyek nem állami támogatásokból, hanem tagdíjakból illetve adományokból tartják fenn intézményeiket.

Közérdek, állami támogatás

Az MTA alapítói tehát a tudomány mûvelésében közérdeket és – én ma úgy mondanám – *közhasznot* láttak, ennek intézményeként hozták létre Akadémiánkat. Ezt a közérdeket az állam elõször 1922-ben ismerte el. Miután az Akadémia vagyona az elsõ világháborús inflációban és a háborús gazdálkodásban tönkrement, az állam (azaz a miniszter, gróf Klebelsberg Kunó) az Akadémiának állandó költségvetési segélyt biztosított, mégpedig törvénnyel. Az Akadémia szervezetét mûködtetõ tisztviselõk állami alkalmazottak lettek. Az állam elismeri a szervezet közhasznát; finanszírozza az intézményt, mégsem érinti autonómiáját. Így mûködött Akadémiánk *vegyes finanszírozású, autonóm tudóstestületként.* Az autonómia gazdasági alapja részben magánvagyona, részben a vállalati-üzleti életbõl szerzett támogatások, részben az állandóvá lett állami támogatás, amelyért cserébe az állam nem kért beleszólási jogot az Akadémia belügyeibe.

Ezt követte az Akadémia 1949. évi átalakítása. A mi értelmezésünk szerint az állam ekkor elismerte a tudomány hasznát – ezért *átvállalta a tudományos szervezet mûködtetésének* összes költségét –, viszont államosította a szervezet magánvagyonát és *államosította* az intézmény egészét: átalakította a szervezetét, megmondta, melyik tudományágnak mekkora legyen a súlya. Sõt, *végrehajtó hatalmi jogosítványokkal* is felruházta: elvette az egyetemektõl a helyi minõsítést, és helyette országos minõsítéssel az Akadémiát bízta meg, és rábízta a frissen létrehozott, egyetemektõl független kutatóintézet-hálózatot is. Akadémiánk reformja része lett a Szovjetunióban kialakított tudományszervezet magyarországi másolásának. Tudjuk, hogy az Akadémia átalakítása mögött a tudomány állami irányításának szándéka húzódott meg. De paradox módon az Akadémia és a tudomány közhasznát – amolyan proletárdiktatúrás alapon – az állam elismerte.

A történeti visszatekintés végén mi úgy látjuk: Akadémiánk közcélú alapításától kezdve eleve eltért a nyugat-európai modelltõl, ezt az eltérést erõsítette az 1922. évi kényszer-reform, amikor a szervezet folyamatos mûködését biztosító részét (az adminisztrációt) állami státusba vették, s 1949-tõl a szovjet modell ezt az állandó állami támogatást teljesítette ki, de – a proletárdiktatúra államrendszerének megfelelõen

– elvonva az addigi autonómiát. Viszont – és ez még kutatás és végiggondolás tárgya lesz – a proletárdiktatúra leépítésének folyamatában, az 1970-80-as években az Akadémia a rendszeren belül relatív önállóságot élvez, amely relatív önállóság jórészt a kádári politikának köszönhetõ. (Ez a szovjet megszállás korában állami szinten is relatív önállóságot szerzett a szovjet zónán belül Magyarországnak.) Vagyis az MTA az 1980-as évekre már nyertese a 20. századi történelemnek.

A rendszerváltás során, 1988-1994 között, az Akadémia meg tudott õrizni minden elõnyt, amit a szovjetrendszer 1949-tõl biztosított számára: a teljes állami támogatást, a független kutatóhálózatot, az akadémikusi réteg kiemelt állami javadalmazását. És hozzá még törvényben rögzített autonómiát kapott! (Igaz, voltak olyan javaslatok az akadémiai törvény munkálatainak megindulásakor, 1988-ban, amelyek a Magyar Tudományos Akadémiát a British Academy mintájára tudós társasággá szerették volna alakítani.) 1994-ben kompromisszum született. Kompromisszum, amely megõrizte Akadémiánk történelmileg kialakult nemzeti tudományos helyét, és lehetõséget adott az új viszonyokhoz való igazodásra.

Az új viszonyokhoz igazítani Akadémiánkat – ez a mi nemzedékünk feladata. Igazítani a tudomány új világfejlõdési irányához és Magyarország új világpolitikai elhelyezkedéséhez. Az új piacgazdasági és többpártrendszeri viszonyokban mûködõképes szervezetet kiépíteni. Most ezen dolgozunk mi, az akadémiai törvényt megalkotók utódai. Igaz, hogy Akadémiánknak nincs ma már végrehajtó hatalmi jogosítványa, de megmaradt egy – ahogy én szeretem nevezni, így beszéltem róla legutóbbi közgyûlésünkön is – *„minõségbiztosító” funkciója*. És megmaradt Akadémiánk felügyelete alatt az 1949 után odarendelt kutatóhálózat, amely Akadémiánk tudományos mûhely-jellegét igazán súlyossá teszi. Itthon és külföldön egyaránt. Mint ahogy megmaradt az 1920-as években kialakított alapelv: a költségvetés elismeri közhasznunkat, és megtartotta az 1949-ben kialakított anyagi juttatások rendszerét (különösen az akadémiai „minõségi pótlékokat” – ahogy én szeretem ezt nevezni). Akadémiánk tehát továbbra is *diametrálisan eltér a világ más tájain mûködõ akadémiáktól,* ahogy az egész magyar tudománypolitikai intézményrendszer is eltér a nyugat-európaitól.

Jogosak tehát a kérdések: megõrizhetõ-e az európai uniós tárgyalások megindulásának másnapján, azaz ma, Akadémiánknak ez a jellege? Válaszom: igen.

Ennek alátámasztására két érvem van. Az egyik: ha a magyar tudományszervezet így mûködõképes, és ha bizonyítani tudjuk Akadémiánk kiemelt közhasznát, akkor nincs ok arra, hogy a jelenlegi szervezetet felszámoljuk. E szerkezeten csak akkor kellene változtatni, ha bizonyítható lenne, hogy a nyugati vagy keleti kutatásszervezetek hatékonyabbak és eredményesebbek, mint a miénk. „A puding próbája az evés.” Így vagyok én a tudományos szervezetek megítélésével is. Másik érvem: nem igaz, hogy valaki is kívánja – hacsak nem hiszünk valamiféle mindenek felett lebegõ „korszerûségi szellemben” –, hogy kutatásszervezetünket a külföldiekhez igazítsuk.

A következõ kérdés ezért: európai kompatibilitásunk megköveteli-e nálunk is a nyugat-európai rendszerek bevezetését?

Az Európai Unió tudománypolitikája

A magyar tudománypolitikai szervezetének kompatibilisnek kell lennie az európai kontinensével, de semmiképpen nem kell másolnia azt. A kompatibilitáshoz szükséges, hogy a magyar *tudományszervezetnek*

legyen tudománypolitikai vezérhajója, amelyen az állami szintû uniós egyeztetések lezajlanak. És a kompatibilitáshoz szükséges, hogy a magyarországi kutatásszervezetnek olyannak kell lennie, amely összekapcsolható a nyugat-európaival. Nézzük, mi szükséges e kompatibilitáshoz?

Az Európai Unió tudománypolitikája két célt követ: 1. ösztönözni a kontinens tudományosságát a világverseny-képességre; 2. biztosítani a határokon átlépõ természeti és társadalmi folyamatok tudományos elemzését.

Az Unió ennek érdekében úgynevezett *keretprogramokat* hirdet meg, ezek 1984 óta folynak. Jelenleg a 4. keretprogram fejezõdik be, és már készen állnak az 1999. január 1-jén induló 5. program kiírásai. A keretprogramok kontinentális vagy regionális érvényû témák kutatására kiírt pályázatok. De az Európai Uniónak jelenleg nincsen szándékában e pályázati rendszert meghaladó kutatásszervezet- vagy tudományszervezet-fenntartó funkciókat ellátni. Az Európai Uniónak hagyományos értelemben tehát nincs kultúr- és tudománypolitikája. Mind a kultúrpolitikát, mind a tudománypolitikát – és ezen belül a kutatásszervezet mûködését is – nemzetállami keretekben hagyja. Nekünk arra kell felkészülnünk, hogy *kutatásszervezetünk egységei pályázat- és versenyképesek legyenek.* E keretprogramok pályázatait ugyanis nem államok, hanem intézmények nyerhetik el. Mégpedig nagy teljesítményekre képes társulások, ami azt jelenti, hogy az erõs infrastruktúrával, nemzetközi együttmûködési készséggel, apparátussal rendelkezõ nagy kutatóbázisok – amilyenek a független kutatóintézetek – jelentõs elõnnyel indulnak az Unióban. Ugyanakkor a kis tanszéki, csoportszintû egységeknek szinte semmi esélyük arra, hogy a kontinentális méretû témák kidolgozásában részt vegyenek. Elvben tehát az elmúlt években annyit szidalmazott, szovjet típusúnak nevezett intézethálózat sokkal modernebbnek fog minõsülni, mint az egyedül „európainak" nevezett és egyoldalúan fejlesztett sok apró, tanszéki kutatóegység. Országos érdekünk, hogy megõrizzük a tanszékek mellett ezeket a független nagy intézeteket.

Az európai államok kutatás- és tudományszervezete

Az európai államokban igen sokféle – az államfejlõdés hagyományától is meghatározott – kutatás- és tudományszervezet létezik.

Elõször a tudományszervezetrõl. Vannak államok, ahol *állami szinten* a *végrehajtó hatalom egyedül mûködteti a tudománypolitikát* és ezen belül a kutatásszervezetet is. Vannak államok, ahol *dualizmus* alakult ki: *tudományügyi minisztériumok* döntenek a költségvetési pénzek felett és a finanszírozás rendszerérõl, de az állami-nemzeti tudományos preferenciákat már tudományos programbizottságok vagy az állam által létrehívott, de a végrehajtó hatalomtól független nagy *„alapok"* határozzák meg. Különbözõ a kutatásszervezet szerkezete is. Sok államban a kutatás állami forrásból csak az egyetemeken folyik.

Néhány országban azonban – így például Német-, Francia- és Olaszországban, Ausztriában – Magyarországhoz hasonlóan nagy, egyetemektõl független kutatóintézet-hálózatok mûködnek. Ez utóbbiak – a magyar modellhez hasonlóan – költségvetési támogatást kapnak, diszciplínánként eltérõ arányban, aszerint, hogy az adott diszciplína mennyire piacfüggõ, vagy mennyire „közhasznú". (Csak zárójelben jegyzem meg, erre már korábbi közgyûlési elõadásomban utaltam: az 1949 utáni magyar akadémiai intézethálózathoz hasonló szervezetet tart fenn 1911 óta a német állam, 1939 óta Franciaország és Olaszország.) Alaptalan tehát az érvelés, mely sze-

rint szovjet találmány az oktatástól független intézethálózat.

Vagyis a tudományszervezet, és ezen belül a kutatásszervezet is, különbözõ hierarchia szerint tagolódik az európai nemzetállamokban. Két közös sajátossága van mindegyiknek. Az elsõ: a teljeskörû kutatásszervezeti autonómia. Mind az egyetem, mind a kutatóintézet esetében. (Noha azon viták folynak, hogyan lehet valóban autonóm egy állam által finanszírozott egyetem vagy intézet). A második sajátosság: az állami tudománypolitika letéteményese a végrehajtó hatalom egyik tárcája. Általában a felsõoktatással összevont vagy egy önálló tudományügyi minisztérium. (Amelynek hatáskörébe vonják még az úgynevezett elitkultúra vagy az ipari-innovációs fejlesztés intézményeit.)

Magyarországon azonban hagyománya van annak, hogy a tudománypolitika vezérhajója ne a tárca, hanem az Akadémia, illetve az autonómiák legyenek. Az 1920-as években ilyen funkciót töltött be az 1922-ben létrehívott autonóm tudománypolitikai csúcsszervezet, az *Országos Magyar Gyûjteményegyetem* (OMGYE). A gyûjteményegyetem a magyarországi múzeumokból, könyvtárakból, levéltárakból létrehozott, tudományos intézményeket is magába foglaló adminisztratív csúcsszerv volt, amelyet az állam finanszírozott, de amelyet a tagszervezetek vezetõibõl választott tanács és a tanács által választott elnök irányított. A szervezet az 1930-as években elhalt, illetve 1934-ben átalakult.

1949-tõl a proletárdiktatúra szerencsétlen módon kettéválasztotta az oktatást és a tudományt, noha az egyetemek úgynevezett kutatóegyetem funkciója soha nem halt el, illetve az 1980-as években kimondottan tudománypolitikai program lett. 1949-ben az új politikai rendszer az Akadémiát jelölte meg országos tudományirányító szervként, és – a korszak tudománypolitikai történetét is kutató történészként – megkockáztatom az értékelést: a szovjet megszállás idején *a tudomány még mindig jobban meg tudta õrizni a maga részautonómiáját az Akadémián belül* (például az akadémiai kutatóintézetek), mint azok az intézmények (így például az egyetemek), amelyek közvetlen végrehajtó hatalmi igazgatás alá kerültek.

Nem látok tehát aggodalomra okot akkor, amikor elnökként Magyarországon az autonomista tudománypolitikai szervezet megtartását és továbbépítését javaslom, mondván, az új tudománypolitikai reformnak ne a végrehajtó hatalom tisztviselõi, hanem a kutatók testülete, az Akadémia legyen a *kidolgozója, a javaslattevõje.* A Tudománypolitikai Kollégium (TPK) döntsön az elvekrõl, a végrehajtó hatalom illetve a kutatásban érdekelt minisztériumok – mindenekelõtt a mûvelõdési tárca – legyenek az elfogadott elvek végrehajtói. És az elvek – ha már az Akadémia javasolta – legyenek kötelezõek magára az Akadémiára, továbbá az OTKA-ra, OMFB-re is, amelyek szintén tagjai a kollégiumnak. A Tudománypolitikai Kollégium – ahogy errõl a 1996. decemberi közgyûlésen is beszéltem – hozzon határozatokat, sõt készítse el a négyéves tudománypolitikai cselekvési programot. (Ahogyan ezt 1996 õszén a TPK az MTA elnökének elõterjesztésében, az általa elvégzett tárcaközi egyeztetések után elfogadta.) És õszintén örültem mint kutató, amikor a politikai rendszerváltás idején elõdeim harciasan megvédték az akadémiai kutatóhálózatot, és nem engedték annak állományát az egyetemekre szétszóródni. (Ahogy az történt néhány szomszédos volt szovjetrendszerû államban.) Nem látom értelmét, hogy az európai példákra hivatkozva, Magyarországon *egy erõsebben végrehajtóhatalom-központú tudománypolitikát építsünk ki.* Noha erre tagtársaim közül is többen törekszenek. Mások – szin-

tén tagtársaim közül – arra ösztönöznek a négyszemközti beszélgetéseken, hogy az Akadémia, illetve az OMFB kerüljön közelebb a végrehajtó hatalomhoz, sõt az elnök legyen akár a kormány tagja is. És ezeket a javaslatokat egyáltalán nem a régi pártállam volt tisztviselõi fogalmazzák meg. Hadd tegyem hozzá: tapasztalataim szerint leginkább az élettelen természet- és a mûszaki tudományok képviselõi gondolkoznak így, akiknek a kutatásaihoz nagy mûszerek, erõs, nagy létszámú intézetek szükségesek, s ilyen feltételeket Kelet-Európában csak a költségvetéstõl lehet remélni. (Ezért is mindig könnyen mozdultak – 1989 elõtt is – a végrehajtó hatalom felé.) Az én alapelvem azonban: a tudományszervezetnek nincs szüksége végrehajtó hatalmi irányításra. Kell hogy legyen a kormánynak *preferenciarendszere*, ami igazodik az illetõ kormány országképéhez és világképéhez, de ezen túlmenõen a kormánynak csak *szolgáltató-alapellátó funkciókat* kell betöltenie. Ez utóbbiak ellátásával, ahogy arról késõbb még szólni kívánok, autonómiákat is megbízhat.

Összefoglalva az Európa és Akadémiánk viszonyáról mondottakat: az *Európai Unió nem fogja megkövetelni azt, hogy hazai kutatásszervezetünket vagy tudományszervezetünket alapjaiban átalakítsuk.* Sõt! Azt hiszem, hogy a keretprogramokban majd éppen azok a kutatóintézetek tudnak eredményesen pályázni, amelyeknek *erõs hazai autonómiájuk* és részben állami, részben piaci, tehát kettõs finanszírozási forrásaik vannak. Vagyis az akadémiai intézetek.

Az Európai Unió keretprogramjai, így a most alakuló 5. keretprogram, nem kis pénzalappal rendelkeznek. A vitákban 14-15 milliárd ecu van tervbe véve három esztendõre. Ám még ezek az összegek is alig haladják meg az európai kutatóbázisokban felhasznált pénzösszegek 5 %-át. És tudomásom szerint – az Unió egyik csúcsbizottságában hét éve közremûködõként van errõl információm – az Unió jelenlegi vezetõi nem is tartanák egészségesnek azt, ha a K+F keretprogramok a kontinens tudományos bázisának költségeiben elérnék vagy meghaladnák a 10 %-os részesedést. Vagyis unióképességünket *nem a tudományszervezet átalakításával* kell biztosítani, hanem a *kutatásszervezet konszolidálásának folytatásával:* az alapellátás, a mûszerellátás erõsítésével, a kutatói bérek emelésével, a költségvetési pénzek szétforgácsolásának megszüntetésével, a bátrabb preferenciakijelöléssel. (Mindenekelõtt a minõségorientáltság határozottabb érvényesítésével.)

Akadémiánk országos-nemzeti autonómiája tehát nem ellenkezik az európai tudománypolitikai normákkal, és meggyõzõdésem, hogy a kis nemzet kulturális erõkifejtéséhez egy ilyen autonóm csúcsszervezet igenis eredményesen járulhat hozzá.

II. Akadémiánk a magyarországi intézményrendszerben – akadémiánk: civil szervezet

Legyen az MTA országos hatókörû autonómia, korszerû civil szervezet. A magyar tudomány elit szervezete. A 21. század a különbözõ szintû autonómiák és szakigazgatási szervek kifejlõdésének százada lesz. Ahol a polgárok ügyeinek (közös dolgainak) intézésére közhasznú intézményeket fognak mûködtetni. A közügyek intézése részben a kontinentális-állami illetve a területi-igazgatási (szakigazgatási) szervezetek dolga lesz, részben pedig autonómiák, önszervezõdésû intézmények dolga. Az adófizetõk pénzébõl gazdálkodó állami (vagy kontinentális, regionális) szakigazgatás bizonyos közérdekek képviseletével, közcélok ellátásával megbíz autonóm szer-

vezeteket, és a feladatokhoz pénzeszközöket, valamint jogosítványokat rendel. Az autonómiák „autonómia”-jellegét az adja, hogy a polgárok szabadon szervezõdnek, és a célrendszerbe beépített, vállalt feladatokat önállóan hajtják végre. A megbízó – aki lehet az állam vagy magánszemély – az autonómiákat a feladat teljesítése közben nem ellenõrzi, a feladatteljesítés módjába, kutatásszervezeti kérdésekbe nem szól bele, de elszámoltatja a feladat teljesítettségérõl. Elszámoltatja, mert az adófizetõknek õ felel a rábízott összegekért és a feladatok ellátásáért.

Mi így képzeljük el *a 20. századi európai igazgatásrendszert*. A világversenyben olyan Európára van szükségünk, ahol a polgárok sokkal aktívabb résztvevõi a közügyeknek. Nem egyszerûen igazgatott egyének, hanem cselekvõ kidolgozói a maguk és közösségük életstratégiájának. Én ilyennek képzelem el a magyarországi igazgatási szervezetet is. Olyan rendszernek, ahol polgárok közösségei civil szervezõdéseket hoznak létre, s jogi személyiségeik (autonómiáik) a mainál sokkal nagyobb közéleti szereppel bírnak. Jelenleg az európai, de mindenekelõtt a kelet-európai igazgatási rendszer végrehajtóhatalomtúlsúlyos. Az autonómiákat – pestiesen szólva – „sóhivatalok” szintjére süllyesztették le. Még a köz- és szakigazgatási autonómiák (pl. a községek) is kevés jogosítványt és az adókból kis hányadot kapnak. A végrehajtó hatalom politikai hatalommá vált, ahol az adók újraelosztását politikai-hatalmi eszközként kezelik. Így az autonómiák kiürülnek.

Vannak *bizonyos területei a közösségi életnek,* ahol a szakigazgatást nem lehet felváltani civil szervezetekkel. (Ilyenek az ellátási rendszerek: a víz, a csatorna, a közterület-fenntartás, részben az egészségügy és részben az iskolaügy, valamint a védelmi rendszerek.) De a tudományszervezetet, a kutatásszervezetet mindenképpen azon életkeretek közé sorolom, amelyeken belül az autonómiák súlya növelhetõ.

Mind az egyetemi, mind a független kutatóhelyek, mind a tudományszervezetek, autonómiák súlya növelhetõ. Így érveltem az elmúlt másfél esztendõben kollégáimnak, újságíróknak, amikor hitetlenkedve kérdezték 1996. decemberi közgyûlési beszédem után: *lehetséges államilag dotált elit szervezetet valódi autonómiaként elképzelni?* Hiszen nyugati és amerikai barátaink is mondják: az állami egyetemek sem igazi autonóm szervezetek, mert az állami adminisztráció, a fenntartó jogán, állandóan beleszól az autonómia belsõ dolgaiba. Feledve azt az alapvetõ európai hagyományt, hogy az alapító meghatározza a célt, leteszi a pénzt, meghatározza a szervezeti formát, de utána elválik az általa létrehozott autonómiától. Az állam a tudományos kutatást közfeladatnak ismeri el, irányítását és felügyeletét nem végrehajtó hatalmi szervezetre, hanem autonómiára, az MTA-ra bízza. E közfeladat ellátására törvényben meghatározott pénzeszközöket bocsát az Akadémia rendelkezésére.

Akadémia és állam

Azt, hogy magyar Akadémiának ilyen jellegû autonómia-hagyományai igen erõsek – igyekeztem az eddig elmondottakkal bizonyítani. Egyszersmind igyekszem az *állam és Akadémia* viszonyát is leírni.

Szerintem az *állam* nem elsõsorban hatalmi szervezet. És az Unión belüli nemzetállam nem is lesz az: jogosítványai közül a hadügyet, pénzügyet, külügyet kontinentális szervezeteknek adja át. Ezeréves felségjogoktól fosztják meg a következõ évtizedekben az európai államot. Sõt! Kényszeríteni fogják arra, hogy a regionális igazgatási szervezeteknek is adjon át jogosítványokat. Egyre ismétlem ezeket a mondatokat, bár még csak kevesen fogad-

ják el. Az állam mindinkább az adófizetõk forintjai felett (az eddigieknél kisebb hányad felett) rendelkezõ, közszolgáltatásokat ellátó szolgáltató állam lesz.

Az autonómiák, így *Akadémiánk jellege* is változásra kényszerül. Az autonómia akkor hatékony, ha hozzászokott, hogy az autonómia nemcsak *tanácskozásra* való, hanem *ügyintézésre* is. Én a mainál kevésbé bürokratizált, kevesebb bizottságosdi szinten építkezõ szervezetként képzelem el. Ahol a mûködõképességet a mainál szilárdabb rendszeresség, a tagtársak fokozottabb önfegyelme biztosítja. (Ezt szolgálják 1997 januárja óta a székfoglalók, emlékbeszédek, konferenciák rendjének erõsítésére tett intézkedéseink, és errõl szólt az az akadémiai törvény módosítására irányuló kísérletünk: részben a Kincstárral szembeni önállóságunk erõsítésérõl, tehát az állammal szembeni autonómiánk erõsítésérõl, részben a belsõ bizottságok és az osztályok szervezetének racionalizálásáról.)

Én olyan autonóm Akadémiát képzelek el, amely aktív gazdálkodást fog folytatni meglévõ, nem csekély vagyonával, kiépítendõ piaci kapcsolataival, nem pedig puszta pénzelosztást mûvel. (A törvénymódosítás e téren is segítené a meglévõ autonómiákat: a kétfejû sas – a testületi és a szakigazgatás szétválasztásának – megsemmisítését.) Olyan új típusú autonómiaként képzelem el az Akadémiát, ami nem egyszerûen a kialakult preferenciák és értékrendek megõrzésére rendezkedik be – ahogy berendezkedtek a középkori céhek –, hanem komoly civil szervezetként mûködõ autonómiaként, ahol a tagok felismerik a kor új kihívásait és belátják, ha változtatásra van szükség – akár a saját szûkebb érdekeik rovására is.

Sokan vitatják, természetesen – különösen a gazdaságban, a termelésben, a politikában dolgozó barátaim –, hogy létezik *önmegújító autonómia.* Én viszont azt mondom: a feudális autonómiákat épp az különbözteti meg a polgári autonómiától, hogy ez utóbbi civil szervezet. Ahol a polgár többek között épp attól polgár, hogy a közös érdekeket képes a maga egyéni érdeke elé helyezni, mert tudja, hogy ha ezt nem teszi, az egész közösség összeomlik. Ami õt magát is eltemetheti. Még azt is mondom: nem hiszek a felvilágosult abszolutizmusban, az autonómiaellenes politika sikerében. Úgy látom: a polgároknak – a tagoknak – maguknak is be kell látniuk a reformok szükségét. Mert az „egyes", az individuumok, a résztvevõk aktív együttmûködése nélkül a legjobb reformokat sem lehet kivitelezni.

Autonómia és politika

Mi minden politikai párttól *egyforma távolságra és egyforma közelségre vagyunk* – ismétlem elnökségem elsõ napjaitól e mondatokat. És válaszoltam azon kollégáimnak is, akik kételkedtek abban, hogy a politikai döntésektõl függõ pénzeket úgy is meg tudjuk szerezni, hogy közben egyik vagy másik politikai tábor – vagy a kormánypárt vagy az ellenzék – csapdájába sem esünk bele. Ismeretesek törekvéseink, hogy megállítsuk az *állami költségvetési ráfordítás* zuhanását. Ez megtörtént. Egyesek nem hitték, hogy az elnök *mind a kormány, mind az ellenzéki pártoknál* képes lesz *ugyanazt mondani, ugyanúgy érvelni.* Pedig ez történt! Éppen az elsõ, tudományról szóló beszámoló országgyûlési bizottsági és pártfrakció-vitái igazolták 1996. október-decemberben e felfogásunk megvalósíthatóságát. Sajnos Magyarországon a „függetlenség" hangoztatásából azonnal „ellenzékiséget" hallanak ki. Mert e térségben, Kelet-Európában, a kormányra jutott politikai erõk hetven év óta azt hiszik, hogy övék az állam, és azt csinálnak vele, az állami intézményekkel, amit akarnak. Azonosítják a végrehajtó hatalmat az állammal.

Hál' istennek, ma már ez nem így van. Az ellenzék legalább olyan õszintén javasolta például most, 1998 tavaszán, a politikai választások kampányának kezdetekor, hogy az akadémiai törvény vitáját vegyük le a napirendrõl, mint a kormánypárt. Hogy ugyanis a tudomány, az Akadémia ne legyen a választási kampány áldozata. Úgy látszik, elfogadták: a tudományszervezet, a tudománypolitika nem igazodhat a négyéves pártpolitikai választás ciklusához. A tudomány hosszú távon kíván nyugalmat, biztonságot, kiszámíthatóságot.

Akadémiánknak mint a magyar kutatók köztestületének tárgyalnia kell a *politikai pártokkal*, hiszen e pártok döntenek az ország jövõjérõl, a célokról, amelyek szolgálatában áll részben a tudomány is. És õk döntenek az adófizetõk pénzének hovafordításáról is. Ezért is törekvéseink arra irányulnak, hogy az Akadémia az Országgyûléssel legyen szorosabb kapcsolatban, amely minden parlamentáris politikai erõ közös intézménye.

III. Akadémiánk minõségbiztosító szerepe – a meritokráciáról

A tudásalapú értékrendet valló és erre épülõ közösségben kiemelt befolyást és súlyt kell biztosítani a *meritokráciának.* A tudás alapján, minõsítõ vizsgák révén kiválogatott elit csoportnak. Így érveltem azoknak, akik éppen a Széchenyi-professzúra bevezetése kapcsán vitatták, hogy van-e értelme egy szûk elitet állami pénzbõl élethosszíglan, külön méltánylásban részesíteni. Vagyis támadták az akadémiai minõsítés alapján odaítélt „minõségi pótlékot" (ahogy én nevezem a doktori és az akadémiai külön juttatást). A korábbi évezredben a társadalom eltartotta a születés alapján kiválasztott csoportokat, az *arisztokráciát* – szólt érvelésem –, amely arisztokrácia a kapott járadékokból úgy nevelte gyermekeit, osztálya tagjait, hogy azok a közösség dolgainak intézésére (állami, gazdasági és hitéleti igazgatásra) alkalmasak legyenek. (Vagyis õk, úgymond, ellenszolgáltatást is végeztek az eltartásért cserébe.) Ugyanígy az ókortól napjainkig a gazdaság kitermelte az *oligarchiát*, amelyik a gazdálkodási hozzáértése alapján volt kiemelt réteg, és a kapitalizmusban ma is az. Miért ne bírna el a *tudásalapú társadalom* egy szûk réteget, amelyet teljesítménye alapján kiemelten finanszíroz, vagyis biztosítja számára, hogy eddigi eredményei alapján élete végéig független kutatással foglalkozzék? Hogyha néki úgy tetszik, a finanszírozók preferenciáitól függetlenül, saját „rögeszméinek" áldozhasson. Szükséges, hogy a szürkeállomány egy bizonyos hányada megengedhesse magának, hogy mindent másként képzeljen el.

Mondják beszélgetõpartnereim, hogy az egyetemi tanári illetve intézeti tanácsadói fizetések rendezése esetén el kell törölni a jelenleg 2500 fõ – akadémikusok, doktorok – minõségi pótlékát. Válaszom erre az: a fizetésnek semmi köze a minõségi pótlékhoz. (Noha elismerem, hogy a kelet-európai átmeneti gazdasági viszonyok közepette az életszínvonal minimumának biztosításában pótlékainknak is szerepe van. Decemberi közgyûlésünkön igyekeztem felfogásomat megvilágítani a magyarországi bér, pótlék és ösztöndíj keveredésének okairól, a különbségtétel szükségességérõl.)

A kis nemzeti kultúráknak fokozottan szükségük van a minõségbiztosításra. Magyarországnak – kis nyelvû nemzetek hazájának, ásványokban szegény országnak – csakis a polgárok nagyobb szellemi teljesítménye alapján lehet jövõje az újabb világversenyben. A Magyar Tudományos Akadémia minõségbiztosító intézmény! Itt minõsítést szerezni – akadémiai doktori, akadémikusi minõsítést – külön teljesítményt jelent. Igenis, az *országos autonómia* (Akadémia) egyelõre magasabb köve-

telményt állít bármelyik *lokális* (egyetemi) autonómiánál. A mi doktori védéseink szintje – nyilván szakmánként ez is különböző – meghaladja az európai egyetemek habilitációs szintjét – mondják tagtársaim. A nemzeti elitet felfelé kell kényszeríteni, nem pedig ellustítani. És ilyen szempontból – függetlenül a valamikori politikai szándékoktól – a szovjetrendszer akadémiai minősítési rendszerének voltak előnyei az 1949 előtti rendszerhez képest.

A tömegesség kultúrpolitikáját hirdettem meg – akkor még művelődési miniszterként – 1989-ben. Szükségszerűen: sokkal több felsőszintű képzettséggel rendelkező emberre van szükség a tudományos-technikai forradalom újabb szakaszában. De: nálunk ugyanazon kultúrpolitikai rendszeren belül kell működnie az elitképzésnek és a tömeges képzésnek. Nekünk nincsenek külön elit egyetemeink, mint Angliának vagy az USA-nak. (Ezért is tartom értelmetlennek, hogy mai kultúrpolitikai rendszereinket az USA alapján próbálják másolni.) A minőségnek az egyetemi képzésben is sokkal nagyobb szerepet kellene biztosítani. Ebbe nem szólhatunk bele. De az országos ügyekbe igen!

Az MTA-t mi olyan nemzeti autonómiának képzeljük, amely nem a szakmai érdekképviseletnek, hanem a *minőségbiztosításnak* és az *elitszemlélet biztosításának* intézménye. Ezért kérjük, mint a meritokrácia intézménye, e nemzeti funkciók ellátására szervezetünk és tagjaink kiemelt támogatását. A *szervezet intézményi autonómiájáról* és a *személyek kutatói autonómiájáról* beszélünk. És ezen autonómiáknak nemcsak politikai, hanem anyagi biztosítékai is vannak.

Minőség és köztestület

Akadémiánk köztestület. Ezért is lehet a magyarországi kutatók érdekképviseleti szervezete. De hogy fér össze elit jellege azzal a ténnyel, hogy minden magyar állampolgár beléphet a köztestületbe, aki a tudományos kutatást megfelelő szinten űzi? Sőt, még a közgyűlésbe és az osztályokra is képviselőket küldhetnek!

Megítélésem szerint a köztestületiség – amit egyébként az Országgyűlés „erőltetett" ránk a törvény vitái során – jó intézmény. Lehetőségeket ad arra, hogy a tudomány közhasznát a társadalommal elfogadtassuk. Megnyugtató a szétválasztás az akadémikusok gyűlése – mint a jelen gyűlés – és a közgyűlés között. Az viszont már kétségtelenül ellentmondás, hogy olyanok is választanak a közgyűlésen (a köztestületi küldöttek), akik nem választhatóak. (A vezető tisztségviselők ugyanis csak akadémikusok lehetnek.)

De a legnagyobb nehézséget abban látom, hogy a tegnap még 6 ezer, ma már lassan 8 ezer köztestületi tag mozgatását nem tudjuk megoldani. Erre később még kénytelen leszek visszatérni, itt csak annyit jegyzek meg: én a köztestületiség két gyűrűjét tudom elképzelni. A *tágabb gyűrűben* van a törvény szerint felvehető sokezres kutatói társadalom. Ezek kapjanak tájékoztatást a hazai tudomány és tudományszervezet aktuális kérdéseiről. (Ezért indítottuk az *Akadémia* című folyóiratot.) Vehessenek részt a helyi rendezvényeken. Mint említettem, ez a kör jelenleg 8 ezer fő, előreláthatóan 10 ezer főig emelkedhet a létszám a PhD-fokozatot megszerzők számának gyarapodásával. Mi csak laza kapcsolódást tudunk ennek a kutatói tömegnek biztosítani. És megbecsülést, mert ne feledjük: ők az egyetemek, a kórházak, az ipar, a mezőgazdaság stb. napi üzemeltetői. Tehát a tudásalapú társadalom személyi alapjai. A *szűkebb körnek* 2500 tagja van: a 300 akadémikus és a 2200 akadémiai doktor. Őket kell szorosabban az Akadémiához kapcsolni: mindenekelőtt a tudományos osztályok, a bizottságok, a külön-

bözõ nagyobb vállalkozások – például a stratégiai kutatások – révén. Az, hogy a 10 ezer fõnyi köztestület akadémiájának milyen a színvonala, az lényegében az egyetemektõl függ. De a szûkebb gyûrûnek a színvonala már csakis rajtunk múlik. Ezért is vizsgáltuk felül tavaly a Doktori Tanács mûködését, készíttettünk felméréseket: egy-egy diszciplínában mekkora doktori utánpótlás várható. Sajnálattal állapítottuk meg: egyes szakmákban (pl. a jogászoknál) szinte megállt a doktori címszerzés, mivel a gyakorlati életben nem kívánják meg az akadémiai doktori fokozatot.

Ahogy azt is napirendre kell tûzni – több kollégám rendre szóba hozza –, vajon milyen módon lehetne elérni, hogy az egyetemi tanári kinevezéshez az akadémiai doktori fokozat elõfeltétel legyen? Mi ezt nem tartjuk rossz kérdésfeltevésnek, de egyelõre irreális a javaslat. S nem titkolom: a javaslat ellen politikai érvek is elhangoznának, de valójában más megfontolások lennének a mozgatók. Mi természetesen a minõséget hangoztatjuk, s csak arra szorítkozhatunk, hogy meritokrácia-jellegünket az akadémiai minõsítés szigorúságának megõrzésével biztosítsuk.

És itt kell szólnom az utánpótlásról is. Azért javasoltuk 1996 õszén a Bolyai-ösztöndíj indítását, mert a Bolyai-ösztöndíjasokat szántuk a teljesítményközpontú meritokrácia utánpótlásának. A meritokrácia teljesítmény alapú. Ezért az utánpótlásnak is hozzá kell szoknia: ne csak követelmény nélküli posztgraduális munkahelyeket keressen, hanem a megméretést, elszámolást követelõ ösztöndíjakat is. A Bolyai-ösztöndíjat ilyennek szántuk: a 35–45 év közötti generáció részére, az akadémiai doktori fokozat elõkészítéséhez. Meglátjuk, sikerül-e, mert egyelõre – most, 1998 elején – inkább a PhD meghosszabbítási lehetõségét keresik a 26–35 éves fiatalok és professzoraik.

Meritokrácia és életkor

A tudomány mûvelése nem életkor kérdése. Még a természettudományoknál sem. De fontos, hogy akadémikusaink a kutatásszervezet aktív tagjai legyenek. Aktívak pedig tanszéki, kutatóintézeti vezetõként a 65 éven aluliak lehetnek. Márpedig az akadémikusok korfája hamarosan eléri a 70 évet! Ezért is javasoltuk, hogy a törvénymódosítást és a mai választást használjuk ki arra: a 70 éves korhatárt szállítsuk le 65 évre. Az a bizonyos, törvényben rögzített 200 fõ úgy kerüljön ki a 65 év alattiakból, hogy a jelenlegi tagok természetesen mind maradjanak. Számításaink szerint az akadémikusok összlétszáma így hirtelen 41 fõvel emelkedhetne. (Ennyi ma a 65 és 70 év közötti akadémikusok száma, és ennyivel több új tagot választhattunk volna meg ma itt.) A kormány kész is lett volna megfinanszírozni a mintegy 150 millió forintos többletkiadást. Végül levettük a napirendrõl a kérdést, mert az osztályelnökök közül többen a „felhígulástól" féltek, mások pedig azt mondották: az elnök belebukna, ha az így létrejött 41 fõ szétosztásába valami preferenciát – amit a kormány is kívánt az elnökkel együtt – érvényesítene, és a mostani osztályok nem egyenlõen részesednének az új tagi helyekbõl. Akárhogy is gondolkodunk a jövõ években preferenciákról, osztályszerkezetekrõl, azon mindenképpen gondolkodnunk kell: hogyan lehetne a fiatalabb kutatógenerációkat Akadémiánk mûködésébe jobban bevonni?

IV. Akadémiánk nemzeti jellege

A tudományos kutató számos olyan természeti jelenséget, ember által létrehívott intézményt ismer, amit nem tud egyetlen fogalommal, egyetlen jelzõs szerkezetben leírni. Így vagyunk, amikor Akadémiánk és a nemzet viszonyáról, illetve „nemzeti

Akadémiá"-ról beszélünk. Ismételjük több éve: a tudomány mûvelése egyetemes megismerési szabályokat követõ tevékenység, tehát *nincs nemzeti tudomány.* De ismételjük: minden tudománynak *van nemzeti, azaz lokális funkciója*.

Egyetemes tudomány – „Nemzeti Akadémia"

A tudományos kutatás a maga egyetemes szabályai alapján mûködteti a lokális technikai, társadalmi-ellátó, kulturális intézményeket. Az elsõ számú közjogi méltóság viselõje kérdezte tõlem egy baráti beszélgetésen, hogyan illeszthetõ az Akadémia nemzeti funkciói közé az, hogy akadémiai intézet látja el az atomerõmû szakmai felügyeletét? Vagy hogyan illeszthetõ a nemzeti tematikába az erõmû matematikai modellezhetõségének témája? Válaszom az volt – amit tagtársaim már az 1996. decemberi közgyûlésrõl ismerhetnek, s most csak emlékeztetek rá –: a tudomány általános nemzeti funkciója éppen abban áll, hogy karbantartja a lokális társadalomnak, a nemzet szállásterületének természeti, mûszaki színterét, a tudomány részt vesz az egészségügy, az oktatás, az igazgatás mûködtetésében. És karbantartja – többek között – a szakmai anyanyelvet, ami az anyanyelv egészének életképességéhez is nélkülözhetetlen. Ismétlem: mi nemcsak feltalálók vagyunk, hanem „karbantartók" és a világ élenjáró gondolkodásának, technikájának „idecsatornázói" is. Azzal, hogy ellátjuk a nemzeti kultúrán belül az elõbb említett „minõségbiztosító" szerepet, hogy a nemzet egész mûveltségének emelõi kívánunk lenni – ahogy azt alapítóink is gondolták a tudományról –, nos, ezzel töltjük be mindenekelõtt nemzeti funkcióinkat. Kétségtelen, vannak tudományágak, amelyek *a társadalom nemzeti ismérveivel kiemelt arányban foglalkoznak.* Mint amilyen a nyelvtudomány, a történelem, irodalom, néprajz. Ezek azokkal a specifikumokkal foglalkoznak, amelyek megkülönböztetnek bennünket más nemzetektõl. De egy nemzeti alapon megkülönböztetett közösség megmaradását – akár nemzeti megmaradását – *anyagi természetû tényezõk is szolgálják.* És ezen anyagi feltételek fennmaradása az ezekkel foglalkozó tudományok – elsõsorban a természettudományok – nélkül elképzelhetetlen. Mások mondják: a szállásterülettel – annak földjével, éghajlatával, növény- és állatvilágával illetve a biológiai mivoltunkkal – foglalkozó tudományoknak van csak nemzeti funkciójuk, de a kémiának, fizikának, matematikának már semmi köze mindehhez. Amire én kérdezem: elképzelhetõ a helyi társadalom egészségének vagy természeti környezetének karbantartása helyi, magas színvonalú fizika, kémia vagy matematika nélkül? Ezért tehát az MTA, mint a magyarországi kutatók köztestülete, igenis nemzeti funkciót tölt be. És mi mindnyájan a tudománymûvelõk egyetemes közösségének vagyunk tagjai, de egyben tagjai vagyunk lokális (állampolgári, nemzeti) közösségünknek is.

Az általam is használt „nemzeti Akadémia" fogalomról nem is ez közöttünk a vita tárgya. Hanem a „nemzeti" jelzõ értelmezése. Ahogy fentebb röviden ismertettem a mi államfogalmunkat, úgy röviden megkísérlem leírni „nemzet"-fogalmunk értelmezését. Én nemzet alatt emberek olyan csoportját értem, akik vállalják az õket összekötõ nyelvi, szokásrendi, kulturális közösséget. A nemzet tehát, szerintem, egyrészt *kulturális*, *másrészt önként vállalt közösség*, tehát vállalás dolga. A „nemzeti Akadémia" számunkra így azt is jelenti, hogy az *Akadémia felvállalja a nemzeti identitás erõsítését.* (Hiszen a nemzeti azonosság csak az egyik azonosság az ember életében egy idõben meglévõ sokféle identitása közül.) A nemzeti Akadémiának

fel kell vállalnia, hogy mindazon személyek intézménye, akik *magukat magyarként azonosítják.*

Azaz az Akadémia nemcsak a Magyarországon élõ, hanem a határokon túl élõ magyarok Akadémiája is. (Ez már bizony eltér az 1994. évi törvény szándékától.) Mi erre 1996 óta törekszünk, amióta szervezeti kereteket adunk a határokon túl élõ magyar akadémikusok itthoni mûködésének. De ha mi „nemzeti Akadémiáról" beszélünk, akkor ezt úgy is értjük, hogy az Akadémia nemcsak a *magyar nemzeti identitás* kifejlesztéséért, nemcsak a magyar nemzet szellemi-anyagi feltételeinek biztosításáért dolgozik, hanem a Magyarországon *létezõ valamennyi nemzeti identitás* megmaradásáért is. A magyarországi német, szlovák, román, délszláv és egyéb identitások szellemi és anyagi feltételeinek biztosításáért. (Ebbõl az értelmezésbõl vezetjük le, hogy Akadémiánknak védnökséget kell majd vállalnia a hazai nem magyar népek tudományos nyelvének segítése, publikációs rendszere, sõt önazonosságának megõrzéséhez szükséges kutatások felett.) Õket ugyanúgy össze kell kötnünk a – szomszédos országokban mûködõ – nemzeti akadémiájukkal, mint a határokon túli magyarokat a magyarországi Akadémiával.

Van azután a „nemzeti akadémia" értelmezésének egy, a beszélgetéseim során szintén vitatott értelmezése. Az ugyanis, ahogyan Széchenyi nemzedéke értelmezte az Akadémia és a tudomány „nemzeti funkcióját": az Akadémia, a tudomány a nemzet egészének érdekét szolgálja, tehát *nem egyik vagy másik társadalmi osztály,* nem egyik vagy másik felekezet, érdekszervezet, politikai erõ érdekeit. Vagyis az Akadémia felette áll a társadalmi-politikai konfliktusok erõ-mérkõzéseinek. Helyes volna, ha azt mondanánk modern kifejezéssel: *Akadémiánk össztársadalmi célokat követ.* Mindenesetre egy biztos: Akadémiánk a Széchenyi kora után kibontakozó politikai többpártrendszer erõi felett kell hogy álljon. Mert a tudomány – ahogy errõl a politika és Akadémia viszonyáról szólva beszéltem – nem igazítható a négyévenkénti párt- és hatalompolitikai ciklusokhoz. (Zárójelben jegyzem meg, de nem titkolom: vannak tagtársaim, akik vitatják e felfogást, mert szerintük a modern társadalom minden közérdekû problémáját a pártpolitikák fogalmazzák meg, így hát nem hisznek abban, hogy létezik olyan, a közösséget érintõ álláspont, amely el tudna szakadni e pártpolitika-rendszertõl. De hát errõl feltehetõen még tovább fogunk vitatkozni.)

Akadémiánk kultúrnemzeti alapjáról

Határozott véleményünk van viszont az Akadémia kutatásszervezeti alapjairól. Szerintünk a *kultúrpolitikának* és a *tudománypolitikának kultúrnemzeti alapon kell állnia* – vallom ezt 1989 óta, amióta az állami adminisztrációban egy évet eltöltöttem, de vallom mint kutató, 1976 óta, amióta disszertációmat a nemzeti kérdés és történetírás, kultúrpolitika témaköréből elkészítettem. A nemzeti identitás a 21. században a sok identitás közül az egyik, de a szociális, az általános emberi, vallási, korosztályi, állampolgári identitás között erõsödõ identitás lesz. Éppen a modern információhordozó eszközök teszik lehetõvé az identitások közötti individuális választást, és teszik lehetõvé, hogy az ember a maga szûkebb, lokális környezetének szokásrendjét, nyelvi, érintkezési kultúráját megtarthassa. És hogy kiszakadjon az *egyoldalú állampolgári identitás bilincseibõl.* Ezért is mondjuk: a kultúrnemzet tovább fog élni, mint az államnemzet, a nemzeti (kulturális) identitás erõsebb lesz, mint az államnemzeti (állampolgári) identitás.

Ezért is személyes, azaz kutatói tapasztalatomból származó ambícióm, hogy az

államhatárokon kívül magukat magyarnak valló kutatókat a hazai tudományos nagyüzem mûködésébe vonjam. A következõ években tovább kell szabályoznunk az 1996 júniusában kialakított szervezetet és az 1996 decemberétõl élõ gyakorlatot. Külsõ tagjaink kapnak itthoni elhelyezést, támogatást a magyarországi kutatásokhoz. De joggal vetik fel kritikusaink: miért nem állapítunk meg a külsõ tagokra érvényes kontingenst, ahogy megállapítjuk a belföldi tagok 200 fõs létszámát? Ha e kontingenst megállapítjuk, az osztályok között egyenlõen osszuk-e szét a létszámkeretet, vagy lehet-e az osztályok között differenciálni? Lehet-e azt mondani, hogy például az úgynevezett erõsebben nemzeti tematikájú osztályoknak nagyobb keretszám jár, mint az elméleti, illetve természettudományoknak? Nem hiszem, hogy helyes volna, de a kérdést felteszik.

A célunk az, hogy ne csak a határokon túli akadémikusokat integráljuk, hanem a határokon túl élõ kutatók összességét. Az 1997-ben indult Domus programnak például éppen az a célja, hogy a fiatalok magyarországi utóképzését és kapcsolatteremtését segítse. A minisztériummal kötött megállapodásunkkor már határozott elképzeléseink voltak a Magyarországra meghívandók számáról is. Az úgynevezett PhD-korban lévõ fiatalok közül egyszerre mintegy 150 fõt próbálunk Magyarországra hozni, a Bolyai-rendszerbe évenként 25 fõt.

Vita tárgya természetesen, hogy a Magyarországra jött fiatalok nem mindig akarnak hazatérni. A minisztériumban dolgozó köztestületi tagok tették fel a kérdést: ha kimozdulunk a külsõ tag intézményes keretébõl, és nem akadémikusokat is bevonunk a kultúrnemzeti Akadémia mûködésébe, hány fõ és hol – itthon vagy otthon – finanszírozható a magyar adófizetõk pénzébõl? Pedig mi épp azért támogatjuk õket, hogy otthon és ne Magyarországon legyenek majd gyakorlott kutatók, orvosok, tanárok. S mi legyen azokkal, akik nem tudnak átjönni ösztöndíjjal Magyarországra, s éppen õk nem kapnak tõlünk szülõföldjükön felhasználható segítséget?

Tehát: Akadémiánkat kultúrnemzeti alapokra kívánjuk helyezni, amit a törvénymódosítás sem zár ki. A következõ években kell kiépítenünk ezen kultúrnemzeti alapokat. Természetesen amennyiben ezzel a közgyûlés egyetért.

V. Akadémiánk hármas funkciójáról

Akadémiánk legyen *tudományos mûhely, a magyar kutatók érdekképviselõje és a nemzet tanácsadója* – ezt tûztük ki célul az 1996. december 12-i közgyûlésen. A hármas célkitûzés meghirdetése az Akadémia régi és új céljainak szintézise. Mivel az elmúlt év közgyûlési elõadásain az elnöki beszámolókat e hármas alapelv szerint csoportosított szerkezetben adtam elõ, most csak az összefoglalás és a problémajelzés szándékával tárok a közgyûlés elé néhány, további vitatásra igényt tartó megfontolást.

A tudományos mûhelyrõl

Akadémiánk elsõ évtizedeiben, 1825–1867 között kialakult a tudományos mûhely intézményes kerete: a hazai tudomány fóruma, amelyik tudományos vitákat szervez, publikációs rendszert mûködtet, díjakat ítél oda. Vagyis a tudományos nyilvánosságról, a tudományos ismeretszerzésrõl gondoskodik. Ezt a mûhelyfunkcióit – ahogy arra szintén utaltunk – 1949-ben megerõsítette az állam: felügyelete alá utalta az új, hazai kutatóbázist, az egyetemektõl független kutatóintézet-hálózatot.

A jövõ század Akadémiájának is meg kell õriznie ezt a jellegét – állítjuk. E mûhelyben az elmúlt években szétesett rendet helyre kell állítani, illetve újra kell szervezni. A tudományszervezetnek egyetlen ér-

telme van: a kutatói gondolkodás és a teljesítmény segítése. Azaz a kutatói hatékonyság növelése.

Az Akadémia *osztályszerkezete* állandó vita tárgya. A vitát az elnök kezdte 1996 decemberében, az osztályelnökök ülésén. Vajon van-e értelme olyan osztálykeretnek, amelyen belül 3-4 diszciplína képviselõi ülnek? Akiknek kutatási területük oly távol áll egymástól, hogy együttes ülésükön nem is lehet elvárni az értõ szakmai vitákat. A természettudományok kivívták maguknak a diszciplináris keretet: kémikus érti a kémikust, fizikus a fizikust, matematikus a matematikust. De a II. osztályon a filozófus, a pszichológus hogyan érthetné a régészt vagy a történészt? A három társadalomtudományi osztály esetében az osztályok elsõsorban adminisztratív fórumok – ezt úgy is mondom, mint volt osztályelnök. És irigykedve nézem a természettudományok osztályainak üléseit. Szétdarabolni további osztályokra az Akadémiát? Ez feltehetõen – legalábbis ezt mondják beszélgetõtársaim – az interdiszciplinaritás annyira óhajtott elvének további gyengülésével járna. Vajon az osztrák példát kellene választani: két (természet- és társadalomtudomány), netán három osztályt létrehozni (természet-, élet- és társadalomtudomány)?

Egyáltalán: fenntarthatóak a mi diszciplínafogalmaink és a diszciplináris kutatásszervezet? Hiszen a világ kihívásai – ismételjük szüntelenül – problémaközpontúak, intézményeink pedig – mind minõsítési rendszerünk, mind tanszéki, intézeti rendszerünk – diszciplína-tagozódásúak. Most az új, a szintetizáló látásmód erõsítésén fáradozunk. A történettudománytól például már nemcsak a társadalomtudományok – a szociológia, filozófia, lélektan – ismeretét várjuk el, mert ezek ismerete nélkül képtelenek vagyunk az emberi cselekvés mozgatórugóit megérteni, hanem már ezen is túl akarunk lépni: a technika, a természettudományok ismeretét is megköveteljük kollégáinktól. Nos, éppen most daraboljuk szét még további részegységekre a kutatásszervezetet?

Mi legyen a *szakmai bizottságok* sorsa? Emlékezhetnek tagtársaim, legutóbbi közgyûlésünkön szóltam a feloldhatatlannak látszó ellentmondásról: a bizottságok érdemi mûködéséhez az adminisztrációs és finanszírozási hátteret kellene biztosítani. Ennek tervezhetõsége megkívánná a bizottságok számának meghatározását. Ez azonban lehetetlen, mert a bizottságoknak éppen a szabad átalakulás, megszûnés, újjáalakulás a lényege. Így követi Akadémiánk a tudományfejlõdés egyetemes és a személyi feltételek hazai mozgását. Meg kell mondani: a valóságban vannak feloldhatatlan ellentétek. Ezt mi, kutatók tudjuk, és optimistán hozzátesszük: jelenleg még…

És mi történjék a *tagválasztások* rendjével? Helyes, hogy mereven, osztályok szerint osztjuk-e el a felvehetõ új tagok létszámkeretét? Az ilyen elosztás gyakorlatilag tizenegy kis Akadémiát teremt. Lehetetlenné is teszi a diszciplína és személy szerinti értékeléseket. Nem is szólva arról, hogy egyes osztályokon több diszciplína van jelen, és így ezen diszciplínákra nem is minden választáson kerülhet sor (ökológia, közgazdaságtudomány stb.).

A mostani választások elõcsatározásai közben merült fel a gondolat: a tagválasztások elõkészítésébe kapcsoljuk be a „tudományterületet” mint szervezeti egységet. Nem volna jobb a kereteket osztályok helyett a három tudományterület között elosztani? (Valójában minden kérdés megválaszolása mögött ott bujkál a csak nehezen bevallott, õszinte kívánság: nehogy az én szakmám kevesebb helyhez jusson a választásokon!) Közgazdász barátaim közül vannak, akik a választási rendszer egészét opponálják, mondván: évenként kellene – mint Ausztriában – választani. Ez nyugod-

tabb légkört és alaposabb, rendezettebb vitákat eredményezne. Remélem, hogy a következõ választásokig lesz még alkalmunk e kérdésekrõl vitatkozni.

Mint ahogy, remélem, arról is tudunk majd szót váltani: *megfelelõ arányban* vannak-e jelen a *tudományok* Akadémiánkon. Töprengek, hogy a közgyûlés elé tárhatom-e azokat a belsõ vitákat, amelyek a szûkebb vezetésen belül az elmúlt másfél esztendõben az egyes tudományterületek vagy diszciplínák akadémiai reprezentációjáról folytak és folynak. Az elnök ugyanis 1996 decemberében, majd 1997 novemberében ismételten felvetette az osztályelnökök fórumán: tarthatatlan, hogy a társadalomtudományok aránya az akadémikusok körében 20 % alatt van, a nyugat-európai 40-50 %-kal szemben! (Az 1949 elõtti 70:30 %-os arányt a társadalomtudományok javára ugyanilyen konzervatívnak és tarthatatlannak mondottuk.)

És tarthatatlan a szovjetrendszertõl örökölt osztálybeosztás: a 3 társadalomtudományi osztályban össze vannak zsúfolva az annak idején politikai-ideológiai okokból összezárt diszciplínák. De tarthatatlan az is, hogy nincs az ökológiának vagy az informatikának önálló osztálya. Sajnos, a kérdések megválaszolásában keveredik két szempont: az új beosztás az adminisztráció felülvizsgálatát, az osztályvezetések megbontását is jelentené; ugyanakkor megváltoztathatná a tagutánpótlás arányait is. Hiszen ha új diszciplínák kapnának új osztályokat, akkor ez az akadémiai szokások szerint az osztályok közötti tagkeretelosztásban azt jelentené: a jelenlegi önálló osztállyal bíró diszciplínák kevesebb keretet kapnának.

Viták folynak a *kutatóhálózatról*, és állandóan elõbújik a félelem: az intézethálózatot elcsatolják az Akadémiától. Kétségtelen az, hogy a törvény a fõtitkárt, a titkárságot és az intézethálózatot szinte külön egységként kezeli a „köztestületi", az úgynevezett elnöki Akadémiától, és azt a gyanút keltheti, hogy egy gyors, parlamenti indítványra történõ törvénymódosítással lenyeshetik az intézeteket az Akadémia testérõl. Mégis én, mint kutatóintézetben felnõtt, ott legutóbb igazgatói funkciót betöltött kutató akadémikus, nem látom komolynak azokat a törekvéseket, amelyekrõl egyesek beszéltek. Nem láttam eddig komoly jelét annak, hogy az Akadémiát meg akarták volna fosztani kutatóhálózatától. Rossz és gyenge õrségváltó hangok voltak csak ezek 1989-94 között. Talán inkább belsõ ijesztgetések, önijesztgetések voltak ezek. Így láttam a miniszteri székbõl is 1989-ben, és ilyennek késõbb, intézetigazgatóként is. Felesleges volt erre ilyen sok szót vesztegetni. De ez nem jelenti azt, hogy nincsenek meggondolásra érdemes kritikák. Kérdezik: megoldott-e a feladatállítás és beszámoltatás? Elhiszik, mondják a minisztériumban vagy egyetemeken dolgozó kollégáim, hogy az Akadémián van a legjobb helyen a kutatóhálózat. Elfogadják, hogy a kutatást nem irányítani kell, hanem menedzselni! De milyen az osztályok részérõl a *szakmai felügyelet* az autonómián belül?

Természetesen azonnal feltehetném a gonosz ellenkérdést – úgy is mint egyetemi tanár –, vajon az egyetemi tanszéki kutatásokról ki *számoltat be*? Ki szól bele, a nyers piacon kívül, hogy ki mivel foglalkozik az adófizetõk pénzén? Az Akadémián legalább 1994 óta mûködik az AKT, és a fõtitkári szervezetben mûködnek a tudományági fõosztályok beszámoltatásai. De mégsem ezt válaszolom, hanem azt: az intézetkonszolidációs folyamatban sort kell keríteni az intézethálózat belsõ gondjainak felülvizsgálatára.

Fel kell számolni az „intézet" és a „tanszék" közötti feszültségeket. Kiszámoltuk: a hasonló minõsítésû egyetemi oktatók

fizetése 40 %-kal magasabb, mint a kutatóhálózati dolgozóké. Ez látensen azt jelenti, hogy a kutatást az állam nem ismeri el olyan fontosságú tevékenységnek, mint az oktatást. Helytelen. De meg kell határozni: milyen kutatások kívánnak olyan kutatóintézeti keretet, amely feltétlenül független az oktatástól. Errõl már egy évvel ezelõtt, az akadémiai intézetkonszolidáció alapelvei során szóltunk.

Veszély: megmerevedés

Összefoglalva: vegyük komolyan, hogy a szervezet csak a szakmagyakorlás hatékonyságának növelésére van, mert az autonómiákat mindig fenyegetõ *megmerevedés,* a kutatói gondolkodás *fejlõdésének akadálya is lehet.*

A kutatói érdekképviselet

A kutatói érdekképviselet Akadémiánk egyik új funkciója. Ez is az 1994. évi törvényhez kötõdik. Azáltal, hogy az Akadémia a magyarországi kutatók köztestülete lett, jogalap létesült arra, hogy az Akadémia elnöke beszámoljon az Országgyûlésnek a magyar tudomány helyzetérõl. Mi ezt az új intézményt, a beszámolást igen fontosnak tartjuk: ennek révén a tudomány témája kétévente a parlamentben szerepel, a képviselõknek foglalkozniuk kell a tudománypolitikával, odafigyelnek a tudományra. Nem is annyira a plenáris ülést, mintsem a bizottságokban, a frakciókban való szereplést – ez utóbbit külön kértem – tartom fontosnak. No és a média: arra figyel, ami az Országgyûlésben zajlik. (Az elõzõ akadémiai vezetés elkészítette az elsõ jelentést, ami nagy teljesítmény volt. Nekünk a viták módjának kitalálása és az út kitaposása jutott feladatul. De errõl már beszámoltam egy korábbi közgyûlésen.)

Arról is szóltam: szerintünk az 1994-ben megalkotott köztestületiségbõl következik a mi *érdekképviseleti* funkciónk, és az érdekképviseleti funkcióból következik szükségszerû *kimozdulásunk a politika* irányába. Érdekképviseletet ugyanis nem itt a székházban, az osztályokon belül kell kifejteni, hanem a politikusok, a vállalkozók, a társadalom körében. Ez az érdekképviseleti kötelezettség rója ránk a Magyar Tudomány Napja szervezését, a vállalkozói társadalommal való szövetkezést, szövetkezést a médiával. És ezért hozunk létre új szervezeti egységeket: PR-irodát, akadémiai társaskört. Elõzõ közgyûlési beszámolóinkban számot adtam idevonatkozó elképzeléseinkrõl és lépéseinkrõl.

A *társaskörrõl* röviden. Szándékunk az, hogy az Akadémia palotájában olyan éttermet, klubot üzemeltessünk, amely találkozópontja a köztestületi tagoknak, mindenekelõtt az akadémikusoknak, a közgyûlési tagoknak. És amely találkozópontja lehet a hazai vállalkozói, valamint a tudományos és a politikai elitnek. Az intézményes viszony mindig – így tudományban, a gazdaságban, a politikában is – emberek révén szervezõdik. Az emberi viszonyoknak pedig keretek kellenek. Az akadémiai társaskör klubjellegû zárt intézmény, amely a tudomány érdekképviseletének lehet egyik legmozgalmasabb fóruma.

Röviden kell szólni a *regionalitás elvérõl*, vagyis az Akadémia területi bizottságainak jövõjérõl. Az elnököt idézik, hogy ugyanis „nincs vidéki és fõvárosi kutató", amikor azt kérjük: egyenlõ minõség esetén a támogatott kutatóhelyi pályázatokon részesítsék elõnyben a vidéki kutatókat. Vagyis nem értenek egyet az elnökkel, nem akarják a vidék preferálását elfogadni. Mire mi visszaszólunk: a tudomány mai modern – karbantartó és minõségbiztosító – szerepét akkor tudja eredményesen betölteni, ha az ország egész területén jelen vannak az erõs intézmények és a jelentõs számú kutatói személyzet. Igenis költségvetési és személyi eszközökkel preferálni kell a területi központokat. (A személyi ellátottság mellett javí-

tani kell az infrastruktúrát. Vidéken kevésbé ellátottak a könyvtárak, jelenleg még lassúbb az internet stb.) De nem hallgathatom el baráti munkatársaim ellenérvét sem: ha az elnök így folytatja a vidéki központok preferálását, maholnap az Akadémia szétesik öt vidéki területi központra.

Érvek az egyik, érvek a másik oldalon. Mi hiszünk az okos egyensúlyban. A *köztestületiség kimondásából* a mi következtetésünk: a magyar kutatói társadalom *szellemi és anyagi érdekképviseletére* kell vállalkoznunk. Erre pedig csak akkor vállalkozhatunk, ha erõsítjük *területi szervezetünket.* Jelen kell lennünk az ország egész területén.

És még valamit jelent e következtetés. A 6-8000 köztestületi tagot innen Budapestrõl mozgatni, szervezni, aktivizálni nem lehet. Ahhoz, hogy érezzék Akadémiához tartozásukat, meg kell õket hívni rendezvényekre, fel kell kérni bizottsági tagságra, közremûködésre. Ezt pedig Akadémiánk területi központjai tehetik meg. A köztestületi Akadémia, a kutatói érdekvédelem Akadémiája, elsõsorban a területi központokban valósulhat meg.

A „nemzet tanácsadója”

Akadémiánk legyen a nemzet tanácsadója. Vállalkozzék a magyar *állampolgári és nemzeti közösség elõtt nyíló alternatívák feltárására,* fogalmazza meg azokat, és tegye közzé az álláspontokat közérthetõ formában. Ugyanakkor vállalkozzék Akadémiánk a hozzá, mint a magyar kutatók köztestületéhez intézett kérdések megválaszolására.

Sokan vitatják tagtársaim közül az elnök álláspontját. És nem is alaptalanok a félelmek, sõt a kritikák sem. Tagtársaim félnek attól, ahogy erre korábban is utaltam: belesodródunk a politikába, és ott megperzselõdünk. Mások kritikája az Akadémia jövõjérõl alakuló ellentétes elképzelésbe ereszti gyökereit: az új Akadémiát a nyugati, befelé forduló tudós társaságok mintájára képzelik el. Az 1996. decemberi közgyûlésen kifejtett álláspontunkhoz most három kiegészítõ – az elmúlt másfél év vitáira is reflektáló – megjegyzést szeretnék tenni.

Az elsõ megjegyzésem a *politizálás fogalmát* érinti. (Úgy látszik, ma mind az „állam”, „nemzet”, mind a „politika” tárgykörben fogalommagyarázatra is kényszerülök.) Én *politika* alatt az adott közösség dolgainak intézésében való aktív részvételt értem.

Széchenyi és kortársai, amikor Akadémiánkra javaslatot tettek, akkor e felfogás szerint „politizáltak”. Egy olyan intézményt akartak létrehozni, amelyben a tudomány kifejlõdik, méghozzá olyan tudomány, amely a közösség értelmének, érzelmének csiszolásával foglalkozik, az iparosodás, gazdálkodás tudományos – azaz hatékony – alapjait veti meg. Õk a *közösség egészérõl* gondolkoztak, és olyan intézményeket akartak létrehívni, amelyek az emberi-természeti viszonyok modernizációját segítik. Ugyanígy politizált Széchenyi akkor is, amikor egyleteket (ma azt mondanánk: civil szervezeteket) alakított, amikor az Al-Duna-programot szervezte, híd érdekében agitált; vagy amikor korholta a magyar köznemest szalmaláng lelkesedése miatt, vagy korholta a magyar bortermelõt, mert nem ápolja hordóját, és így nem tud versenyképes bort termelni. Mi ezt *közéleti politizálásnak nevezzük:* a közösség sorsát hosszú távon meghatározó tényezõkre – a természeti környezet átalakítására, a tömegkulturális jelenségekre, a képzettségre, az életformákra stb. – figyel ez a politizálás, és szervez ennek érdekében akciókat.

A 19. században – éppen Széchenyi korában – megindult a politika átalakulása. Politikai pártok, társadalmi érdekszervezetek az emberek napi életkörülményeinek alakulását is „közüggyé” emelték. Ugyanakkor kialakultak a modern demokrácia intézményei, a választott politikai pártok hozták létre az adminisztrációt. Az új demokrácia poli-

tikai vezetõi az adott választási periódusban gondolkoznak, hiszen sorsuk a választók számára látható akcióktól függ. Ez a pártokban és rövid távon gondolkodni kényszerült politika a mi életünkben, az elmúlt fél évszázadban érte el fejlõdésének csúcsát. Mindent – gazdaságot, kultúrát, napi állásfoglalást – pártpolitika tárgyává tett. Teljesen kiszorította a politika másik klasszikus szintjét: a közéleti politizálást, amelyet éppen a mi Széchenyink képviselt és fejlesztett ki klasszikus formájában. Eltûntek, illetve meggyengültek a civil szervezeteknek a közélet görög-római demokráciákból táplálkozó hagyományai, amelyeknek éppen a múlt század elsõ felében még olyan fontos szerepük volt a modern európai társadalom kialakításában. Amelyek a kor nagy kérdéseinek megválaszolására mûveltek ki értelmiségit, tisztviselõt, politikust. Az elmúlt ötven esztendõben a pártpolitika rátelepedett a közéletre Nyugat-Európában, Kelet-Európában pedig a diktatúra gyûrte maga alá a polgárok önkéntes szervezõdését.

Elképzelésünk szerint Európa az új ipari-technikai forradalom, a globális gazdasági-katonai kihívások korában legalább olyan nagy kihívások elõtt áll, mint állott 150 évvel ezelõtt. Ahhoz, hogy jó válaszok fogalmazódjanak meg e kihívásokra, mozgósítani kell az európai szintû szürkeállományt. Amelyik viszont bezárkózott egyetemi-értelmiségi-kutatóintézeti autonómiájába, mert a közéletben jelenleg csak a hangos és mindenre elszánt megélhetés-politikusokat látja. A pártpolitikát. És – felfogásunk szerint – ez a polarizálódás árt a közösség egészének. Árt Magyarországon is, ahol a korkihívások sokkírozó módon jelentkeznek, hiszen a szovjet rendszer keretei között nem voltunk felkészülve a kínálkozó alternatívák észlelésére sem.

Ezért azt mondjuk: vissza kell állítani a politika másik szintjének, a *közéleti politizálásnak a becsületét.* Vissza kell állítani, sõt a korábbinál is erõsebbé kell tenni a civil politizálást, a civil szervezeteket. Amelyek – ahogy ezt elõadásom elején is mondottam – közhasznú funkciókat töltenek, tölthetnek be. Ez a széchenyista politizálás független a pártpolitikától, noha nem tagadja annak fontosságát…

Hát így képzeljük mi el az Akadémia nemzeti tanácsadó szerepét.

A második megjegyzésünk: az Akadémia nem pecsétrakó intézmény. Azt ugyanis mindnyájan tudják, hogy a tudomány álláspontja legitimálhat politikai álláspontokat éppúgy, mint termékek elfogadását. Akár élelmiszer, akár gyógyszer, akár írószerszám vagy fogpaszta kelendõségét fokozza, ha a termelõ (vagy politikus) azt mondhatta: valamelyik tudós testület ajánlja a terméket. Nekünk az a véleményünk, hogy a magyar Akadémiának ne legyen kollektív álláspontja. Mi ne legyünk pecsétrakók. Az Akadémia *egyes tudósainak* lehet álláspontja, azt szabadon kifejtheti, vagy lehet *tudósaink egy csoportjának* a konkrét kérdésekben „kinyilatkoztatott" véleménye, de *ez nem úgynevezett akadémiai vélemény.* Két érvünk van ezen álláspontunk mellett. Az egyik: a tudományos megismerés mindig *lezáratlan folyamat.* Egy intézmény, amilyen az Akadémia is, keltse a megbízhatóság benyomását. Az Akadémia álljon ki amellett, hogy a tudomány álláspontja minden kérdésben elhangozhasson. De ne kényszerüljön, mint intézmény, kollektív álláspontok állandó korrigálására. Nincs tehát „hivatalos" akadémiai álláspont. Különben komolytalanná leszünk mi és a tudomány is.

A másik érvem: *a tudományos gondolkodás szabadsága.* Ugyanarról a konkrét kérdésrõl két akadémikusnak diametrálisan eltérõ véleménye lehet. És akkor melyik „az" akadémiai álláspont? Egyik akadémikusé vagy a másiké? Bármiféle „hivatalos tudományos" álláspont bénítója a tudományos gondolkodásnak.

Harmadik megjegyzésem: kutatóink merjék személyükben, nevükben vállalni, amit írnak, nyilatkoznak, és ne azzal erõsítsék egyéni álláspontjukat, tekintélyüket, hogy úton-útfélen nevük mellé odabigygyesztik: *akadémikus.* Gondoljunk mindig arra, hogy mindannyiunk érdeke: Akadémiánk neve, tekintélye ne devalválódjék. És gondoljanak arra: e büszke civil szervezet tagjai a véleménykülönbség szabadságának alapján állnak. Nem az teszi a *véleményt súlyossá, hogy mi egy szervezet tagjai vagyunk,* hanem azért vagyunk e szervezet tagjai, mert álláspontunk önmagában, címünk nélkül is súlyos!

Diagnózisokat, illetve diagnózis elõtti látleleteket kívántam a közgyûlés elé tárni. Keressük a piacgazdaságban, a többpártrendszerben, az átalakuló Magyarországon, az átalakuló Európában Akadémiánk és általában a tudományszervezet, a tudománymûvelés helyét. Ez ösztönözte az elnököt, hogy a választás szünetében vállalkozzék az új arcú Akadémiáról alakuló elképzeléseinek elõadására.

A ROMA KISEBBSÉG SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI

Póczik Szilveszter
a történelemtudomány kandidátusa, tudományos fõmunkatárs, Országos Kriminológiai Intézet
poczik@okri.hu

A romák integrációs problémái Európában

A romák a 15. század elejére érkeznek Közép-Európába. Periférikus, a természeti és társadalmi környezet kiélésére irányuló peripatetikus megélhetési módjuk gyorsan magára vonta a gyarapodó paraszti és városi népesség haragját. A 18. század felvilágosult abszolutizmusai centralizált, voluntarista módon, a 19. század jogállamai humanista eszméktõl vezérelve tettek kísérletet tömeges beillesztésükre. A korabeli társadalmak és intézményeik az elõítéletté kövesedett negatív hagyomány és a mindennapi negatív tapasztalatok mentén fõként közbiztonsági fenyegetésként észlelték a romák jelenlétét, a velük kapcsolatos intézkedések közvetve-közvetlenül a kriminálprevenciót szolgálták. Problémáikat Európában máig nem sikerült megnyugtatóan megoldani. Az európai romák messze alacsonyabb szociális és egészségügyi mutatókkal rendelkeznek, mint a többségi népesség átlaga. Az iskoláztatást alulértékelõ és a többségi társadalmak intézményeivel való együttmûködést elutasító hagyományrendszerük hátrányos helyzetbe hozza õket az oktatásban, igen magas körükben a visszamaradott, magatartási zavarokkal küszködõ gyermekek aránya. Egy vizsgálat tanúsága szerint a cigány gyermekek tanulási motivációja a nem cigány hajléktalanok gyermekeinél tapasztalt igen alacsony szintet is alig éri el (Hundsalz, 1980). Jelentõs körükben a vagyon elleni cselekmények száma, német rendõri források szerint egyes csoportjaik napközbeni lakásbetörésekre specializálódtak, évente a gyanúsítottak mintegy 6 %-a kerül ki ebbõl a körbõl (Feuerhelm, 1987).

A roma-kérdés Magyarországon

A cigányság problémája ma hazai társadalompolitikánk legneuralgikusabb pontja. A 17. század végére a cigányok egyre problematikusabb helyzete cigánykérdéssé sûrûsödött, amely a cigányoktól életmódjuk megváltoztatását, a politikától tervszerû intézkedéseket követelt. A cigányság integrációjának alapjait a felvilágosult abszolutizmus erõszakos jóindulata vetette meg (Mezey-Tauber, 1980). A cigányság a 19. század folyamán elindult egyfajta integráció felé, eközben újabb vándorló oláh és beás cigány csoportok telepedtek a román fejedelemségek területérõl Erdélybe, majd a királyi Magyarországra. 1848-ig több helytartótanácsi rendelet próbált gátat vetni beáramlásuknak, kóborlásuknak, az azzal járó közbiztonsági veszélyek fokozódásának (Nagy, 1998). Az 1893. évi népszámlálás mintegy 275 000 cigányt talált. 40 %-uk Erdélyben, 60 %-uk az ország belsõ vármegyéiben, Hajdú, Bihar, Szabolcs, Heves, Baranya, Nógrád területén élt. 88 %-uk már letelepedett, a többség háznak nevezett alkalmatosságban, 34 % putriban lakott, csak

8-12 %-uk nomadizált. 10 %-uk muzsikus volt, a többi napszámos, vándoriparos, kereskedõ vagy – polgári értelemben – foglalkozás nélküli. Gyermekeik 70 %-a nem járt iskolába. Bizonyos fokig, de rövid ideig a cigányok is haszonélvezõi voltak a kiegyezést követõ gazdasági fellendülésnek, a század végére azonban a gyári tömegcikkipar feleslegessé tette háziipari foglalkozásaikat. E zsidók, oláhok, tótok, rácok uralta piaci szegmensben a cigányok amúgy is csak kis hányadot mondhattak magukénak. A második világháború utáni tervgazdaság kizárta a munkaerõpiacról a minimális iskolázottsággal, az ipari munkaritmushoz szükséges fegyelmezettséggel, szakmai ismeretekkel nem rendelkezõket. Az 1956 utáni Kádár-rendszerben a megtorló közbiztonsági szemlélet mellé felzárkóztak a munkaerõgazdálkodási, demográfiai, szociális, kulturális megfontolások. Az MSZMP PB 1961. évi tavaszi határozata a cigányság helyzetének megjavításáról, munkába állításáról, átnevelésérõl intézkedett. Megkezdõdött a cigányság vonulása az ipari centrumok felé, a férfiak döntõ többségének munkába állásával meglódult a cigányok fiatalabb nemzedékeinek városiasodása, javult az egészségügyi és oktatási helyzet, megindult az etnikai alcsoportok egységesülése (Póczik, 1999b).

A romákkal kapcsolatos társadalomtudományi kutatás eredményei a rendszerváltás időszakáig

Az MTA Szociológiai Intézetében a Kemény István vezette kutatócsoport 1971-ben folytatott országos reprezentatív felmérést, majd elindultak más kutatások is (Kemény, 1974; Kemény és mtsai, 1976; Tomka, 1970). A 71-es kutatás a magyarországi cigány népességet 2 %-os mintából kiindulva 300 000-re, az akkori összlakosság 3 %-ára becsülte, képet nyújtott területi megoszlásáról, nyelvhasználatáról, iskolázottságáról, lakásviszonyairól, jövedelmi, foglalkoztatási viszonyairól. Legnagyobb része az ország északkeleti régióiban, különösen Szabolcs-Szatmár és Borsod, a Dunántúlon Baranya és Somogy megyékben helyezkedett el. Közel 80 %-a kisközségi lakos volt, miközben többségi társadalom lakhelyei fele-fele arányban oszlottak meg város és falu között. Mintegy 60 %-a az akkor körülbelül 2000 cigánytelepen lakott, 80 %-a magyar, 8 %-a román anyanyelvû volt. A cigánysághoz tartozók átlagos 5 fõs családnagysága messze meghaladta a magyar átlagot, rossz egészségi állapot jellemezte õket. Átlagéletkoruk mintegy 10 évvel maradt el a többségi népességétõl, igen magas volt az alkoholisták, rokkantak, állami gondozottak, és szociális segélyre szorulók száma, aránya. Egy fõre esõ jövedelmük az országos átlag alig harmada körül mozgott. Kiugrónak mutatkozott a koraszülött, sérült gyermekek aránya, a gyermekek többsége rendszertelenül járt iskolába, széleskörû volt az analfabetizmus.

A 80-as évek jelentõs forrásfelhalmozást lehetõvé tevõ második gazdaságába kevesen tudtak bekapcsolódni. A kultúráltabb lakókörnyezetbe telepítés a helybeliek és betelepülõk közti civilizációs szakadék miatt nem váltotta be a reményeket. A legképzetlenebb munkavállalókként elsõ áldozatává váltak a 80-as évek végén bekövetkezõ gazdasági hanyatlásnak. Közben lassan változott értékrendszerük, amely pauperizált változatban leképezte a többségi társadalom fogyasztói igényeit. A városokban megindult a romák által sûrûn lakott részek gettósodása, Budapest belsõ kerületeiben a cigány lakosság aránya a 80-as évek közepe óta megháromszorozódott (Ladányi, 1993).

A cigányság esetében egy középhosszú, felületes integrációs periódusra rövid és mélyreható remarginalizáció következett be (Kemény, 1997). Az iskolázottsági

adatok az általános iskolai és szakmunkás végzettség jelentékeny emelkedésérõl tanúskodnak, de a befejezett gimnáziumi és felsõfokú végzettségûek – egyébként is elenyészõ – aránya a mai fiatal korosztályok körében stagnál vagy relatíve csökken. Az általános iskolát befejezõk alig 3 %-a kerül középiskolába, amibõl 40 % hamarosan lemorzsolódik. Újra tömegesen fordul elõ, hogy a roma gyermekek a kötelezõ alapiskoláztatás elõírása ellenére sem járnak iskolába. A cigányság átlagos képzettségi színvonala 1984-1985 óta összességében távolodni látszik a magyar átlagtól. A szakmunkás-végzettségek rendszerint kevéssé keresett szakmákban születnek, a végzõsök rögtön munkanélkülivé válnak. A romák átlagos munkanélkülisége meghaladja a 60 %-ot, egyes alrégiókban eléri a 80 %-ot, a romák által lakott kisközségekben akár a 100 %-ot is (Nemes, 1998). A cigány munkanélküliek nagy hányada kikerült a munkanélküli-ellátásból és a jövedelempótló támogatás rendszerébõl is. Az átképzési projektek gyakran nem jutnak el a potenciális roma munkavállalókhoz, vagy hatástalanok maradnak, a közmunka keretében történõ foglalkoztatásukkal kapcsolatos elképzelések sem váltak be.

A cigányság pozitív demográfiai jellegzetességei, a sok gyermek és a fiatal átlagéletkor a halmozott hátrányok mennyiségileg és minõségileg bõvített újratermelését jelentik. Ez hamarosan a társadalom összmutatóit is kedvezõtlenül fogja befolyásolni. Becslések szerint 2015-ben a romák 750 000-es tömege a magyarországi lakosság 8 %-át fogja adni. Az utóbbi években született gyermekek 12 %-a roma. Ladányi János becslése szerint az elsõ 4 általános iskolai osztályba járó cigány gyermekek aránya országosan 1971-ben 1,2 %, 1986-ban 2,4 %, 1992-ben 3,6 %, Budapesten 1992-ben 4,9 %, a fõváros VIII. kerületében 24,3 % volt (Ladányi, 1993).

A cigánysággal kapcsolatos koncepciók és politikák 1990-2000

A kisebbségi törvénynek köszönhetõen a cigányság mára *politikai tényezõvé* vált, mind belpolitikai, mind külpolitikai értelemben. Kitermelõdött *saját vezetõrétege*, amely megteremtette szervezeteit és nyilvánosságát. E politikai és médiaelitek igen kiforratlan állapotban vannak, a választott képviseleti szervezetek legitimitását is kétségbe vonó harcaik nehezítik a kisebbség eredményes képviseletét, pozitív megjelenítését, a hosszú távú reális helyzet- és esélyfelmérést, koncepciókészítést, a többségi társadalomhoz fûzõdõ partneri viszony kialakítását. Hiányoznak az elit eszmei, politikai és személyi kristályosodási pontjai, politikai magatartását súlyosabb politikai erõk függvényeként vagy alkalmi – sokszor anyagi – érdekektõl vezéreltetve alakítja, változtatja. Egyes tagjai radikális polgárjogi harcosként lépnek fel, a differenciálatlan „másság" fogalmával és kettõs mércékkel operálva, önmagukat szellemi gettóba zárva ellenségként utasítják el a többségi társadalom egészét (Póczik, 1997).

A konfliktuskeresõ hozzáállást mára felelõsségteljesebb hangütés látszik felváltani. Mivel a cigányság helyzete az ország külsõ megítélésének és befolyásolásának fontos tényezõjévé vált, külpolitikai tekintetben súlyt kell helyezni a romakérdés összeurópai dimenzióira, a nemzetközi szervezetek hatékonyabb bevonására, az EU-támogatások hatékony felhasználására, ill Magyarország nemzetközi és regionális összehasonlításban kiemelkedõ „esélyegyenlõsítõ" kisebbségpolitikájának népszerûsítésére, a hiányok tárgyilagos bemutatására. A cigányság elitjének, civil szervezeteinek érését – az idõtényezõ fokozott figyelembevétele mellett – támogatni kell, hisz jelentõs részt vállalnak a cigányság kulturális-társadalmi-gazdasági aktivitásának szervezésében.

A koncepciózus kisebbségi elit, pozitív kisebbségi azonosságtudat és többségi megítélés kialakulását akadályozza, hogy az országos politika két nagy *ideológiai erõterében* a cigánysággal kapcsolatban kontroverz áramlatok vannak jelen.

A nemzeteszme meghaladására törekvõ, azzal a kisebbségi közösségeket, tudatokat taktikailag szembehelyezõ *emancipatórikus* ideológiák a cigányságot a nemzeti-faji diszkrimináció, az elmaradott társadalmi berendezkedés áldozataként jelenítik meg. Az amerikai polgárjogi mozgalmak tapasztalatain nevelõdött vonulat a cigányság támogatását a pozitív diszkrimináció fogalmi bázisán, a társadalmi és egyéni teljesítményétõl független „rászorultság" alapján, nemritkán a többségi társadalom és a törvényesség rovására (pl. lakásfoglalók támogatása) látja megvalósíthatónak. Logikai rendjében elsõdleges szempont, hogy a kisebbség egészének felemelését követheti a kisebbségi középosztály megteremtõdése. A többségi társadalommal szembeforduló, az elõítéletes magatartás látszatát is büntetõ törvénykezés idõlegesen rejtõzködõvé teheti ugyan a diszkriminatív megnyilvánulásokat, de nem változtatja meg a mögöttük húzódó attitûdöket. A magyarországi kisebbségek és a határon túli magyar kisebbségek problematikáinak szembefordítása semmiképpen sem szolgálja a nemzeti konszenzuson alapuló kisebbségkoncepció ügyét.

A keresztény-szociális indíttatású *nemzeti ideológiák* a kisebbség csoportos és főleg egyéni felelõsségét hangsúlyozzák a felemelkedés lehetõségeinek kihasználásáért vagy elmulasztásáért. A támogatást az egyén teljesítményétõl, alkalmazkodásától teszik függõvé. Koncepciójukban elsõbbséget élvez a kisebbségi középosztály kialakítása, amely maga után húzhatja az alacsonyabb rétegeket. Míg az emancipatórikus álláspont a kisebbséget a maga elkülönülõ sajátosságaival együtt *elfogadtatni* igyekszik a többséggel, addig a nemzeti ideológiák a kisebbség alkalmazkodását feltételezve a nemzetbe való *befogadásra* törekszenek, a nem alkalmazkodók esetében a szociális kirekesztõdést helyezik kilátásba. Látni kell, hogy egy teljesítményelvû társadalomban a szociális igazságosság nem szakítható el az egyéni és teljesítmények mérlegelésétõl, ugyanakkor a szociálisan leszakadók jóléti, oktatási, munkaerõ-politikai szinten tartása, és ezzel a mobilizáció kapuinak nyitva tartása elengedhetetlen.

Bár a kisebbségi *önkormányzatiság* megteremtése kétségtelen siker, a törvény hiátusai, az identitásválasztás parttalansága és manipulálhatósága, a választások rendszere – a többséghez tartozók is választják a kisebbségi önkormányzatot – miatt mégis számos sebbõl vérzik. A kisebbségpolitika gyakorlati végrehajtása a cigányság esetében összekeveredik a szociálpolitikával, jóllehet utóbbinak „színvaknak" kellene lennie. A cigány önkormányzatok pénzügyi okokból szembekerülnek a cigány civil szervezetekkel, az OCÖ tevékenysége külsõ-belsõ harcokban, válságkezelésekben aprózódik. Sajnos az önkormányzatoknak és a civil szervezeteknek nem sikerült szakmai tevékenységükhöz megfelelõ szakemberekbõl álló helyi és országos hátteret teremteniük, viszont kicsiben leképezték az országos politika csatározásait és botrányait. A többségi társadalom indokoltan teszi fel a kérdést, hogy a cigány politikai és médiaelit valóban az általa megjeleníteni kívánt kisebbséget képviseli-e vagy csupán önmagát. A *magyar társadalompolitika* az elmúlt három kormányzati periódusban, különösen ágazati és helyi szinten adós maradt a konzisztens, tisztázott, és nemzeti konszenzusra alkalmas cigányságpolitika kidolgozásával, jóllehet a következõkben bemutatott néhány rész-

terület kutatásai megteremtették ennek feltételeit (Szarka, 2000).

A romák *demográfiai* mutatóinak prognosztikus értelmezésében nincs egyetértés a kutatók között. Egyes becslések szerint a népszámlálásban rögzített roma népesség csupán 30 %-a a tényleges lélekszámnak, a kutatások azonban nem számolnak az identitásváltás jelenségével. Az utóbbi évtizedekben a romák körében népességrobbanás zajlott le. Mára a termékenységi arányszám fokozatosan csökkenésével a kisebbség természetes szaporulata évente mintegy 10 000 fõre állt be. 2050 körül arányszámuk a 900 000 fõt is elérheti, ennek mintegy 40 %-a várhatóan gyermek lesz. A roma népesség területi megoszlása kiegyensúlyozatlan, egyes megyékben meghaladja a 4 %-ot, ezek egyes falvaiban a 20 %-ot. A falvakban élõ romák aránya országosan még ma is 60 % körül mozog. A roma népességrobbanás egy több évtizedes országos népességcsökkenési hullámmal esett egybe, etnikai feszültségek, regionális és kistérségi válságjelenségek forrásává vált. Ezért elengedhetetlen a roma kisebbség politikailag korrekt számbavétele, az identitás alakulásának vizsgálata, a felelõsségteljes családtervezés támogatása. Alig vannak ismereteink a roma társadalom rétegzõdésérõl, a kiemelkedõk integrációs mintáiról, az asszimilációs folyamatokról, miközben tapasztaljuk, hogy a cigányság körében jelentõs szociális differenciálódás és asszimiláció zajlik (Póczik, 1999a.).

A cigányok jelentékeny *munkanélküliségének* enyhítése érdekében Kemény István a roma fiatalok 18 éves korig történõ kötelezõ középfokú oktatását, a 18 év alatti munkanélküli fiatalok kötelezõ nyilvántartását, a közhasznú munka és a képzési programok összehangolását, a minimálbérnél alacsonyabb fizetések átmeneti engedélyezését, a bérjárulékok elengedését, a támogató intézkedéseknek a regionális fejlesztési programokkal és országos projektekkel (útépítés, katasztrófavédelem) való összekapcsolását javasolja. E tartalmas javaslatok hiányossága, hogy alkalmazásukat az adott etnikai csoporthoz, nem pedig szociális mutatókhoz köti. A regisztrált és nem regisztrált munkanélküliség együttesen 43 %-os aránya nem csak a cigányokat érinti, ezért nehéz külön „cigány szociál- és munkaerõ-politikát" elképzelni.

Az *oktatásban* a roma tanulók szocializációs problémái sok helyütt nehezítik az iskolai munkát. Amikor az iskolai kirekesztést ostorozzuk, figyelembe kell venni, hogy az iskola és a többségi szülõ általában nem a romák etnikai minõségét, hanem az iskolai munkát hátráltató magatartását utasítja el. Az oktatásügy két évtizedes infrastrukturális eróziója miatt valószínûsíthetõ, hogy a problémás gyermekek „lepasszolásának" törekvése erõsödött, technikája finomodott a többségi társadalom irányában is (például diszlexiás, diszgráfiás, hiperaktív gyerekek átirányítása speciális, gyakran magánintézményekbe). Ez a strukturális deficit mindaddig fennmarad, amíg nem tudjuk (vagy akarjuk) egyénenként definiálni a különösségek minõségét, és megteremteni a megfelelõ képzési alrendszereket. Célszerû volna lokális programok kidolgozása, amelyek az adott speciális, területi hátrányok leküzdésére, felzárkózásra, egyéni és csoportos, fõként gazdasági motivációra és az alkalmazható szakképzésre helyezik a hangsúlyt. Az általánosan elterjedt deficitelméletek az „ingerszegény környezet" mozzanatával operálva szociálisan visszamaradott cigány gyermekek tömegével számolnak, miközben a mindennapi pedagógiai tapasztalat arra enged következtetni, hogy a roma gyermekek beilleszkedési zavarait inkább az etnokulturális viselkedésmintákban rejlõ tényezõkben kell keresnünk. Egy másik

vélekedés az iskolarendszert diszfunkcionálisként kritizálja. Az átlagos képességû-neveltetésû gyermekek tömegoktatására hivatott iskola, amelyben a kiemelkedõen tehetséges tanulók is hátrányt szenvednek, inkább monofunkcionálisnak nevezhetõ. Ezért szükséges a speciális igényeket kielégítõ párhuzamos intézmények kiépítése. Az elkülönülõ *versus* vegyes oktatás kérdését differenciáltan kell vizsgálni, hiszen az elõbbi nem jár feltétlenül a hátrányok tartósításával. A megfelelõ pedagógiai hátterû, nyelvileg-kulturálisan önkéntesen elkülönülõ nemzetiségi oktatás sikereit országos tendencia jelzi (Boér, 1999). A kisebbségi oktatásra az önkormányzatoknak juttatott állami pénzek pontos célba juttatása pusztán szabályozási kérdés.

A gyökeres reformra és rekapitalizálásra váró *egészségügy* – kommunikációs értelemben is – felkészületlen a rossz testi és mentális állapotú cigánysággal való foglalkozásra, az orvoslás piacosodása további hátrányokat eredményez. Meg kellene erõsíteni a családtámogatási, -tervezési illetve felvilágosítási rendszert, szervezeti és emberi tartalékok feltárásával cigány fiatalok széles körét lehetne egészségügyi pályára terelni. A cigányság *lakhatással összefüggõ problémái* nem oldhatóak meg országos és helyi telepítés-, település- és lakáskoncepciók nélkül. Ezeknek számolnia kell azzal is, hogy a zártabb vidéki lakóközösségek etnikai hovatartozástól függetlenül elutasítják a számukra elfogadhatatlan társadalmi elemeket, hiszen nem felelõsek devianciáiért. Mindazonáltal a vagyon- és jogbiztonságnak elsõbbséget kell élveznie az önkényes cselekvésekkel szemben: etnikai minõség nem generálhat informális privilégiumokat, de diszkriminációt sem.

Szorosan ide kapcsolódik a *nyilvános térbe való beengedés* problémája. A politikai, földrajzi vagy egyéb közösség nyilvános terei – országos és helyi piacok, mûvelõdési és szórakozóhelyek, egyesületek, fórumok, kegyhelyek, bizonyos tekintetben az iskolák is – azok számára nyitottak, akik ezek szabályainak, szokványainak eleget tesznek. A diszkrimináció tilalmának elve nem védi azokat, akik e követelményeket nem tudják, nem akarják betartani, mivel ezzel az adott közösségi tér mûködését veszélyeztetik.

A helyi *önkormányzatok* mai rendszerében az erõs érdekérvényesítési képességû csoportok szembekerülnek a gondoskodásra szorulókkal. Az állam a gondoskodás terheit mindinkább rájuk hárítja, de költségeit nem biztosítja, ezért szabadulni igyekeznek szaporodó szegényeiktõl. A szegény romák és más deklasszálódott csoportok a romló helyzetû, fogyó népességû aprófalvakba kényszerülnek, majd ennek hátrányait felismerve kezdenek visszaáramlani a városokba. A területi etnikai koncentrációnak ugyanakkor jól kihasználható elõnye lenne, hogy koncentrált és komplex problémakezelésre nyújt lehetõséget az ágazati területeken.

Mint jeleztem, egyes véleményformálók a romák hátrányainak fõ okaként a *diszkriminációt,* elõítéletességet jelölik meg. Álláspontom szerint a romák halmozott hátrányai inkább közösségeik történelmi elmaradottságából, megélhetési kultúrájuk „különutas", perifériku jellegébõl adódnak. Az elõítéletesség és szegregálódás (!) esetükben nem primer, hanem szekunder, okozati jelenség. Ezért külön kell választani a strukturális okokból való hátrányba kerülést a szándékos hátrányos megkülönböztetéstõl. A többségi népesség tudatformálása (elõítéletesség elleni harc, egyéni minõségek elõtérbe helyezése, stb.) csak akkor eredményes, ha együtt halad a cigányság társadalompedagógiájával, a modern viszonyokhoz való alkalmazkodásával.

Mivel a strukturális hátrányok adott körülmények között intencionális hátrányba

hozóvá válhatnak, a kisebbségi *jogvédelemrõl* nem mondhatunk le. Jogvédelemnek azonban ott van megalapozottsága, ahol valódi jogsérelem történt, és az adott cselekmény kiváltó oka bizonyíthatóan az egyén vagy közösség etnikai minõsége volt, vagy a cselekmény az ellen irányult, ezt bíróság vagy igazgatási szerv (például egy ombudsman) megállapította. A diszkrimináció észlelése akkor megalapozott, ha a jogsértések aránya országos vagy helyi szinten a kisebbségi és többségi társadalom esetében összehasonlítható. Ennek elõfeltétele, hogy a jogsérelem elszenvedõjérõl annak identitása megállapítható legyen, de a korlátlan identitásválasztás és -változtatás lehetõsége miatt gyakran nem tudható, valóban kisebbségi jogsérelemrõl van-e szó vagy manipulációról. A jogvédelem és pótlólagos esélyteremtés nem jelentheti a többségi társadalom jogainak, esélyeinek csorbítását, ha e jogok gyakorlása a kisebbség jogait nem korlátozza. A jogvédelem nem alacsonyodhat le a vérvádak mintájára rasszizmus-vádakat koholó politikai manipuláció szintjére, ezért meg kellene teremteni a kisebbségi jogvédelemmel foglalkozók etikai kódexét. Magyarországon a nemzettudat súlyos sérülései ellenére jóval ritkábban találkozunk kisebbségellenes magatartással, mint a mintának tekintett nyugat-európai társadalmakban. Az etnikai konfliktusok tovább enyhítése érdekében szükséges volna egy, a minimális konszenzusokat elfogadó – határokon átlépõ –, összнemzeti kisebbségpolitikai célrendszer kialakítása. Ehhez mindenekelõtt tisztázott, célracionális fogalmi rendszer szükséges.

A *pozitív diszkrimináció* angolszász ihletésû fogalmát fel kellene cserélni más formákat és tartalmakat hordozó fogalommal, mint „*esélykiegyenlítés*" vagy „*pótlólagos esélyteremtés*", ugyanis elõbbi a többségi társadalom esélybeli és jogbeli háttérbe szorításának üzenetét hordozza. A „pozitív diszkrimináció" lényeges hátránya, hogy nem a kisebbség egészét, hanem annak már többé-kevésbé szaturált rétegeit támogatja, így a kisebbség hátrányos részének helyzete stagnál vagy akár romolhat. Ezen a ponton konzekvenciájában összeér a liberális és konzervatív cigánypolitika.

A tisztázatlan fogalmiság jellemzõ példája a *jogegyenlõség* és *esélyegyenlõség* terminusainak összekeveredése, jóllehet ezek hierarchikus viszonyban állnak. Hátrányos megkülönböztetés, ha egy jogalany mások magánautonómiáját korlátozva mesterséges esélyegyenlõtlenséget teremt. Az esélyegyenlõtlenség nem szükségképpen jogegyenlõtlenség, viszont a jogegyenlõtlenség szükségszerûen esélyegyenlõtlenséget eredményez. Az esélyegyenlõség megteremtése nem történhet a jogegyenlõség terhére, hiszen utóbbi az esélyegyenlõség elvét megelõzi. A kisebbségi társadalom problémája a hátrányos esélyhelyzetbõl esetlegesen eredõ joghátrány, ezért az államnak elsõsorban a kisebbségi polgár alapvetõ és járulékos jogainak érvényesíthetõségét kell biztosítania.

A fentiekbõl következõen az *antidiszkriminációs törvény* számos problémát vet fel. Nem mondhat ellent a társadalom legitim értékképzeteinek, az alkotmány és nemzetközi jog elõírásainak, nem korlátozhat alapjogokat, jogkövetkezmények szempontjából egyéni szándékra, magatartásra, esetre kell vonatkoznia. Meg kell határoznia a hatálya alá esõ ügykört, összhangban kell állni az állampolgári és a kisebbségi jogok országgyûlési biztosára vonatkozó szabályokkal. Tisztázni kell a törvény végrehajtására hivatott szerv helyét az államszervezetben, intézkedési jogkörét, szakmai összetételét, a jogérvényesülés releváns és irreleváns körülményeinek elhatárolását. Ha a törvény – a deklaráción túl – konstitutív elemeket is tartalmaz, szabályozásra vár a diszkriminációt tiltó nor-

mák közjogi természetének megfelelõ szankcióik meghatározása, alkalmazásuk eljárásrendje. Tisztázni kell, a jogérvényesítés eszközei közül melyek igényelnek államigazgatási hatósági eljárást, mikor indokolt büntetõjogi eszközök alkalmazása vagy a jogsértés polgári úton történõ reparációja; akárcsak az, lesz-e a jogalkalmazónak a sértett nevében keresetindítási joga, érdekegyeztetési lehetõsége, a jogalkalmazóhoz fordulás érintettségétõl függ-e vagy adott lesz a közérdekû ügyben való eljárás lehetõsége. Kérdéses mozzanat a közvetett és közvetlen diszkrimináció definiálhatósága, akárcsak az, hogy egyenlõtlen helyzetû felek szembekerülésének esetében megfordítható-e a bizonyítási teher. Álláspontom szerint az antidiszkriminációs szabályozás semmiképpen sem korlátozódhat etnikai vonatkozásokra, hiszen a többségi társadalom más hátrányos csoportjainak hatékony védelme, támogatása sem megoldott. Számos törvény és alacsonyabb szintû jogszabály, alkotmánybírósági határozat tiltja a diszkriminációt, bíróságok és sértettek egyaránt apellálhatnak ezek normatív vagy precedens értékére (Tóth, 1998). Mindezt figyelembe véve mérlegelni kellene a diszkriminációt tiltó jogszabályi helyek kódexbe foglalását, és egy minden érintett területet lefedõ és összehangoló szociális törvénycsomag megalkotását, amely – fõként az elsõ esély elvének (!) szem elõtt tartásával – mindenki számára biztosítja az állampolgári jogon járó szociális minimumot (emberhez méltó lakhatás, megélhetést biztosító ellátás, stb.).

A romák és a bûnüldözés

A kommunista rendszer tisztában volt a peremhelyzet és a bûnözés közötti összefüggéssel, ezért a cigány bûnelkövetõkrõl 1971-tõl 1988-ig külön statisztika készült, amely nem volt tekintettel emberi, kisebbségi jogokra, adatvédelmére: kizárólag *etnikai* alapon folyt. A bûnüldözésben használt „cigánybûnözés" fogalma durván túlhangsúlyozta az etnikai tartalmakat. A cigány bûnügyi statisztikát a demokratikus átalakulás elsõ kormánya kisebbségi jogi megfontolásokból megszüntette. A rendõri statisztikák a többségi és a roma társadalomban jelentkezõ bûnelkövetés makroszintû összehasonlítására diffúz módszertani bázisuk miatt készítésük idején sem voltak alkalmasak, a regisztráció szempontjainak változásán túl fõként a roma kisebbségre irányuló rendõri aktivitás mindenkori intenzitását, az intenzitás változásának okait szemléltették, nem a roma elkövetõknek és cselekményeiknek az összeshez való viszonyát és arányváltozását (Póczik, 2001).

A statisztikai regisztrációval párhuzamosan születtek kriminológiai és kriminalisztikai elemzések is. A 60-as évek közepétõl a kutatás elõterében a romák cselekményei álltak. A kriminalisztikában már korábban ismert volt, hogy a cigányok elkövetési módjainak vannak bizonyos minõségi és mennyiségi jellegzetességei (Lipovszki, 1973). Rövid idõsorokat vizsgálva nem mutatkozott jelentõs változás sem az összes roma elkövetõ, sem a nemek és korcsoportok szerinti, sem a cselekmények szerinti összegzésben. Ez arra utalt, hogy a cigány bûnelkövetõk többnyire (70-80 %) egy kriminális szubkultúrából kerülnek ki, ezt támasztotta alá a visszaesõk rendkívül magas aránya is. A szakirodalom utalt a családi szervezettségre, a nõi, gyermek- és fiatalkorú elkövetõk emelkedõ arányára (Szabó, 1987). Egyes becslések a börtönnépességben a romák arányát 40-60 %-ra, a fiatalkorú szabadságvesztésre elítéltek arányát 60-70 %-a tették. Tapasztalat szerint a romák fõleg vagyon elleni és erõszakos bûncselekményeket – zsebtolvajlás, besurranásos lopás, kisstílû rablások, lakás- és üzletbetörések, autófeltörés, gyermekek kifosztása, markecolás – követtek el (Mol-

nár, 1988). Látszott, hogy e szubkultúra a családi körülmények miatt vagy alkalmi elkövetõként az állami gondozásba, a zárt, félig zárt intézetekbe kerülõk közül kapja utánpótlását: az intézeti környezet, a pályakezdési esélyek hiánya kézenfekvõvé teszi a normaszegést és a hasonló sorsúakhoz való csatlakozást. Egyes elemzõk igen magasra taksálták a cigányság körében a szemérem elleni vétségek arányát, amelyekben az áldozatok nagyobb része szintén cigány nõ.

A 70-es, majd a 80-as évek erõteljes kritikai tendenciái a halmozottan hátrányos helyzet, majd a társadalmi beilleszkedési zavarok kutatásaiban összegzõdtek. Regionális kutatások kimutatták, hogy a cigány elkövetõk aránya Budapest és Pest megye mellett, Borsodban, Nógrádban, Szabolcsban, Hajdú-Biharban, Somogyban és Baranyában feltûnõen magas. Úgy tûnt, a cigányok bûnözése elsõsorban szociális helyzetük kiegyensúlyozatlan változásaiból, fõként az integrációs és normakonfliktusokból fakad. A téma egyik ismerõje kimutatta, hogy a cigányság bûnözése arányaiban nem tér el lényegesen a velük azonos nívón élõ nem cigány rétegekétõl (Tauber, 1984). A 90-es évek kutatásaiban elõtérbe kerültek az etnikai félelmek és elõítéletek. Ezek figyelembevételével indultak vizsgálódások a rendõrségi modellek kapcsán (Finszter, 1996), és kísérletek a cigányság és rendõrség viszonyának újradefiniálására. A hivatalos adatgyûjtés tilalmának kimondásával a kutatás empirikus irányba fordult, ma egyre erõsebben a romák áldozattá válására koncentrál (Póczik, 2002a).

A kisebbségek integrációs nehézségeinek, normasértõ magatartásainak magyarázatára több elmélet is született, azonban önmagában egyik sem ad kielégítõ magyarázatot a cigánysággal kapcsolatban felmerült kérdésekre.

A *historikus* elmélet, összefonódva más szociológiai magyarázatokkal, az alacsony társadalmi származással összefüggõ, kultúrgenetikusan öröklõdõ viselkedésformák és atavizmusok hosszú, történelmi idõben változatlan fennmaradásából, történelmi megkésettségbõl, megrekedésbõl, a kulturális kompatibilitás, a civilizációs integrábilitás hiányának és a társadalom hiányos integrációs kapacitásainak fogalmaiból indul ki. Megoldási javaslatai a történelmi zsákutcák felszámolására alkalmas politikai szerkezetek kialakítására irányulnak (önkormányzatiság, autonómia stb.). Elõnye, hogy a modern történettudomány egészére jellemzõen, erõsen strukturalista beállítottságú, képes hosszú idõtávlatokban gondolkodni.

A historikus magyarázatokkal alkalmanként összefonódó *intencionalista szociológiai* elméletek az amerikai négerkérdés tapasztalatait generalizálva a többségi társadalom részérõl tudatos kirekesztést, apartheidet, diszkriminációt, szélsõséges változataiban kisebbségellenes, fajgyûlölõ összeesküvést feltételez. Központi kérdése a kirekesztés érdekösszefüggéseire irányul, a megoldást a (gyakran militáns) polgárjogi munkában, a kirekesztés felmutatásában, megakadályozásában, a kirekesztõk megbüntetésében látja. Erõsen perszonalizál, a strukturális hátrányokat diszkriminációnak láttatja, a konfliktusokat a konszenzusos megoldások felõl inkább a konfrontáció irányába tereli. Az aktív polgárjogi munkával való összefonódása miatt túlságosan politika- és médiaérzékeny, ennek következtében hajlik a leegyszerûsítésekre. Az intencionalista magyarázatok ma egyre kevésbé látszanak plauzibilisnek.

A *strukturalista* magyarázatok a kirekesztõdés okait, egyes kisebbségi csoportok örökletes és strukturális társadalmi hátrányait, ezek újratermelõdését, a többségi társadalom szocializációjában rögzült,

asszociációs sorokban elõprogramozott elõítéletesség és elforduló magatartás, szelektív észlelés keletkezését, fennmaradását vizsgálja. Megoldási javaslataik a diszkriminatív minták társadalompedagógiával, intézményi reformmal történõ leépítésére, a társadalom nyitottabbá tételére, a kisebbségek önszervezõdésére építenek. Elõnyük, hogy széles értelmezési keretük számos részelmélet beépítését teszi lehetõvé. Lényeges hozadékkal bírnak a *modernizáció-, mobilizáció-* és *migrációelméletek*, valamint az USA-ba irányuló sokévtizedes immigráció tapasztalatainak generalizálására épülõ *kulturális-konfliktus-elméletek*, amikor rámutatnak az alulprivilegizált rétegek hiányos integrációjára, szocializációjára, alulképzettségére és alulfoglalkoztatottságára. E rétegek tagjai a törvény áthágásával igyekeznek áthidalni a saját szegényes létmódjuk és a többség viszonyai között húzódó szakadékot, birtokba venni a középosztály szimbolikus és anyagi javait. A gyorsuló modernizáció és – vertikális és horizontális – mobilizáció folyamán a kétfajta civilizáció között elterülõ mezsgyére csúszva saját etnikai kultúrájukat, társadalomszervezetüket elveszítik, de új helyzetükhöz való hiányos alkalmazkodásuk következtében idõlegesen sem képesek azonosulni a többséggel, stabil társadalmi státust és orientációs mintákat találni, ami súlyos identitás- és magatartászavarok forrásává válhat. A komplex és differenciált társadalmi és kulturális közegbõl érkezõ kisebbségi csoportok néhány nemzedéken belül kiegyenlítik hátrányaikat, (ha nem fûzõdik ezek fenntartásához többségi politikai érdek), azonban az ilyen háttérrel nem rendelkezõ közösségek sok nemzedékre megrekednek hátrányos helyzetükben. (Korinek, 2001). A historikus és a modernizáció-, mobilizáció- és konfliktuselméleti mozzanatok összekapcsolása bizonyos sikerrel kecsegtet a romakutatásban.

Az empirikus kutatás jegyében az utóbbi években – összehangzó eredményekkel – három nagyobb kutatás született a fegyintézetekben fogvatartottak körében (Huszár, 1999; Póczik, 1999a). Itt a legutolsó (4 mutató figyelembevételével) reprezentatív kutatás legfontosabb eredményeit ismertetjük (Póczik, 2002b).

A kutatásban három jól összehasonlítható, etnikailag elkülönülõ – magyar, asszimilálódóban lévõ transzetnikai (TE) és cigány – börtönbüntetésre ítélt férfi csoportot vizsgáltunk. A három csoport a szociális és kriminológiai mutató tekintetében is elkülönül egymástól, ez azonban elsõsorban fokozati különbségeket jelent. A mintegy 1500 megkérdezett 50 %-a magyarnak, a másik 50 % cigány származásúnak (!) bizonyult. Utóbbiak között 60-40 %-ban oszlanak meg a magukat cigánynak vallók és az identitásváltásra törekvõk. A TE és a roma elkövetõk fiatalabbak a magyar elítélteknél, legtöbbjük 20-30 év közötti.

A szociális mutatók tekintetében a magyarok felõl a cigányok felé süllyedõ lejtõ képe bontakozik ki. A TE csoport köztes mutatókat vonultat fel, amelyek egyik esetben a magyarok, más esetben a cigányok értékeihez esnek közelebb. A cigány csoportban a legjellemzõbb a kisegítõ iskola, és az éppen csak elvégzett 8 elemi osztály, a szakmai végzettség aránya a magyar mutató felét sem éri el. A magyar és TE csoportban a szülõkhöz viszonyítva az iskolai végzettség csökkenése látszik, a cigány csoportban javulás tapasztalható az általános iskola befejezésében, tehát iskolai végzettség terén mindhárom csoportban abszolút vagy relatív csökkenés tapasztalható.

A cigányok lakhelyei közük BAZ, Baranya, Somogy megye emelkedik ki. Összehasonlításában a magyarok mutatják a legintenzívebb – jobb megélhetési lehetõségek keresésével összefüggõ – migrációt: a legfontosabb célállomás Budapest. A település-

típusok megoszlása tekintetében a három csoport már a szülõk nemzedékében erõsen urbánus jellegû volt. A falvakból, nagyközségekbõl különösen a TE és cigány csoportban erõs elvándorlás mutatkozik a nagyobb városok, különösen a fõváros felé. A magyar megkérdezettek döntõ hányada, a cigányok fele városias környezetben él. A szülõkkel való összehasonlításban mindhárom csoport javított lakásviszonyain. Mindhárom csoport mintegy 40 %-a javított életszínvonalán az elmúlt 10 évben.

Az elkövetõk mindhárom csoportja nagycsaládokból származik, de az elkövetõk háztartásaiban nevelt gyermekek száma jelentõsen csökken, jellemzõ az 1-3 gyermekes család. Az elkövetõk jelentõs része családi-neveltetési tekintetben hátrányos helyzetûnek mondható, ennek mutatói a cigány csoport felé jelentõsen emelkednek. A magyaroktól a cigányok felé haladva egyre jelentõsebb arányban jelentkeznek bûnözésre hajlamosító tényezõk: bûnözõ családi minták, állami gondozás, javítóintézet, fiatalkorúak börtöne. Mindhárom csoport válaszadóinak legnagyobb része dolgozott a büntetés megkezdése elõtt.

A roma származásúak a magyaroknál korábban kezdik bûnözõi karrierjüket, az elsõ cselekmény elkövetését rendszerint aktívan támogatja a baráti kör. Mindhárom csoport – legfõképpen a cigány származásúak – leginkább a haszonszerzést jelöli meg a bûnelkövetés céljaként, de a magyarok közt nagyobb szerepet játszik a hirtelen felindulás. Az elkövetõk által megvalósított cselekmények összetétele is ennek megfelelõ. Dominálnak a primitív és erõszakos vagyon elleni cselekmények, a kifinomultabb cselekmények aránya a cigányok felé haladva erõsen csökken. Mindhárom csoportban jellemzõ az elkövetési alkalmak folyamatos figyelése és céltudatos kihasználása, de rendszerint hiányzik a gondos tervezés. A cigányokra a magyaroknál jellemzõbb a csoportos elkövetés. A három csoportban a legális és illegális munka, valamint szociális juttatások és a vagyon elleni bûnözés – rendszerré szervezõdve – képezi a megélhetés fõ forrásait, ezek együttes alkalmazása jelentõs hányadban vagyoni elõrelépést is lehetõvé tesz. Különösen igaz ez a TE és cigány csoportra. A többszörösen büntettek aránya a cigány és a TE csoportban meghaladja a magyar mutató kétszeresét. Ennek megfelelõen a cigányok felé haladva egyenletesen emelkedik a szabadságvesztében töltött idõ is.

A TE és a cigány csoporthoz tartozók a magyarokkal összevetve szembetûnõen súlyosabb hátrányokat szenvednek el az elõzetes letartóztatásban, jóval nagyobb arányban fordul elõ bántalmazás, kényszervallatás, az ügyvéddel való kapcsolatteremtés akadályozása, a kirendelt védõ nemtörõdömsége. Az etnikai származásúak hátrányba kerülésének tendenciája a megkérdezettek állításai alapján a börtönben is tetten érthetõ, ennek értékelésében azonban figyelembe kell venni a szubjektív tényezõk rendkívüli súlyát. Az elítéltek között széles körû a mértéktelen alkoholélvezet, jelen van a kábítószer is. A cigány csoport felé haladva egyre romlik az elítéltek testi és mentális állapota.

Korábbi vizsgálatainkban (Póczik, 1999b) is megállapítottuk, hogy a többségi etnikumhoz tartozó fogvatartottak mintegy fele viszonylag szoros kapcsolatot ápol cigányokkal, másik fele azonban inkább elzárkózást mutat. A cigányok döntõ hányada jobbára saját etnikumához tartozókkal barátkozik, elzárkózóbbnak mutatkozik a többségi népesség irányában, mint a többség vele szemben. A TE csoport baráti kapcsolatai is elsõsorban a cigány etnikumhoz kötõdnek. A cigányok erõsen hárítják saját identitásukat, egyfajta öngyûlöletet éreznek, és igen erõs asszimilációs hajlandóság munkál bennük.

Végelemzésben megállapítottuk, hogy a magyar fogvatartottak csoportja vegyes társadalmi képlet, amelyben egyaránt megtalálhatóak a felemelkedõ, stagnáló és süllyedõ alcsoportok, összességüket mégis leginkább a stagnálás, süllyedés jellemzi. Az alacsony társadalmi helyükrõl való feljebblépés a többség számára kilátástalan. Szociális mutatóik ellenére a három etnikai csoport élén állnak, energiáikat az anyagi színvonal megtartása, a süllyedés elleni küzdelem köti le. A cigányok esetében a szokásos modernizációs problematikák mellé társul a tradicionalitás felbomlása, az asszimiláció, az integráció. Körükben a hagyományos cigány minta a megélhetés kultúrájában ma is jelen van vagy újra megjelenik. A cigányság egészébõl az utóbbi 2-3 generációban kiemelkedett egy gyorsan modernizálódó, mobilizálódó csoport. Életmódjában, értékeiben, anyagi javaiban egyre csökkenõ elmaradással követi a magyar átlag alsó szegmenseit, bizonyos tekintetben már el is érte azokat. Helyváltoztatásuk, felemelkedésük nem egyenletes és fokozatos, hanem sok tekintetben féloldalas, kiegyensúlyozatlan társadalmi változás volt, amelynek egyes alrendszerei fejlettségüket tekintve elszaladtak egymástól. Integrációjukat akadályozza az is, hogy nem rendelkeznek a megfelelõ kommunikációs mechanizmussal a befogadásért való folyamodáshoz. Ez fokozottan hív életre deviáns magatartásokat, erõsíti a bûnelkövetésre, különösen annak erõszakos formáira irányuló hajlandóságot, súlyosan rombolja a közösség egészségét, önképét. A jövõben várhatóan újabb és újabb cigány csoportok fognak nekirugaszkodni a modernizációs ugrásnak, vállalják annak megrázkódtatásait. Speciális csoportot képeznek az asszimilálódóban lévõ cigányok. Szociális tekintetben inkább a magyarokhoz állnak közel, devianciák, bûnözési jellegzetességek tekintetében inkább a cigányokhoz, de mindkét csoporttól markánsan különböznek. Intenzíven keresik az utat a többségi társadalommal való azonosulás irányába, de minõségében ugyanazokkal a szociális kiegyensúlyozatlanságokkal és konfliktusokkal küzdenek, mint a cigányok. Anyagi javakban megközelítõleg a magyarok szintjére jutottak, megjelent körükben a stagnálás, a visszacsúszástól való félelem. Mégis eséllyel kísérelhetik meg elért eredményeik stabilizálását, utódnemzedékük számára olyan sanszokat nyújtva, amelyek csökkenthetik a bûnözésnek a megélhetésben játszott szerepét.

A reintegráció legfontosabb kitörési pontja a szabadságvesztésre ítéltek esetében – etnikumtól függetlenül – az oktatás lehet. Ezért ki kell terjeszteni oktatási lehetõségeit, és ahol szükséges, újra kell indítani az elítéltek oktatását, különös tekintettel a szakmai (betanított ipari) képesítésekre, valamint a távoktatásban megszerezhetõ ismeretekre. Modernizálni kellene a börtönök belsõ oktatási bázisait, belsõ kedvezményekkel, valamint a szabadon bocsátás feltételrendszerében külön kellene honorálni az oktatásban való részvételt, a megszerzett szakképesítést. A szakképzést ki kell bõvíteni a megfelelõ családgazdálkodási és munkaerõ-stratégiai, valamint kommunikációs programokkal, személyiségfejlesztõ tréningekkel. Át kellene gondolni, nem volna-e célravezetõ egyes könnyebb bûncselekmények elkövetõi esetében a szabadságvesztést, más mediációs és elterelési stratégiák alkalmazása mellett, kötelezõ oktatási programokon való részvétellel kiváltani. Ebben a keretben szakpszichológusok bevonásával kísérlet tehetõ a kriminális beállítódások korrekciójára is. Az ügyvédi elhanyagolás problémáját enyhíthetné a civil kezdeményezésen alapuló ingyenes jogsegélyszolgálatok megteremtése, kirendelés helyett a közvédõ intézményének bevezetése (Loss-Szilágyi, 2001).

Kulcsszavak: *cigányság, antidiszkriminációs jog, demográfia, emberi és kisebbségi jogvédelem, etnikai szegregáció és diszkrimináció, integráció, munkanélküliség, önkormányzat, pozitív diszkrimináció, roma történelem*

IRODALOM

Boér Enikõ Zsuzsánna (1999) *A romakérdés aktualitásai a '98-as hajdúhadházi események tükrében. Szakdolgozat.* Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképzõ Fõiskola, Budapest, Kézirat

Feuerhelm, Wolfgang (1987) *Polizei und Zigeuner. Strategien, Handlungsmuster und Alltagstheorien im polizeilichen Umgang mit Sinti und Roma*. Enke, Stuttgart

Finszter Géza (1996) A kisebbségi probléma a rendõrségi modellek tükrében. Fõiskolai Figyelõ. **1**. 46-52.

Hundsalz, Andreas (1980) *Zigeunerkinder. Eine sozialpsychologische Untersuchung schulrelevanter Verhaltensmerkmale*. Frankfurt am Main

Kemény István (1974) A magyarországi cigánylakosság. Valóság. **1**. 93-72.

Kemény István és mtsi (1976) B*eszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Intézet. Bp.

Kemény István (1997) A magyarországi roma (cigány) népességrõl – Két felmérés tükrében. Magyar Tudomány **6**. 644-655.

Korinek László (2001) *Irányzatok a kriminológiai gondolkodás fejlõdésében.* BM Kiadó. Budapest

Ladányi János (1993) Szegregáció és gettósodás Budapesten. In: Nagy Gábor Tamás (szerk.): *Félünk. Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetõségei. A Fõvárosi Önkormányzat Kisebbségi, Emberi Jogi és Vallásügyi Bizottságának konferenciája. 1993.01.29*. Humanitas Civitatis Alapítvány. Bp

Lipovszki J. (1973) A cigánybûnözés néhány jellemzõ sajátossága. In: Vígh József (szerk.): *Szakkriminológia. Jegyzet a Rendõrtiszti Fõiskola részére*. XII. fejezet, 153-178. Budapest

Loss Sándor – H. Szilágyi István (2001) A cigány per. Beszélõ. **4**. http://beszelo.c3.hu/01/04/26loss.htm

Mezey Barna - Tauber István (1980) A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdéseirõl. Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitas Scientiarium Budapestiensis de L. Eötvös Nominatae. Tomus XXIII. Redigit: Com. Scient. Stud. Facult. ELTE ÁJK, Bp., 1980. 211-233.

Molnár J. (1988) A vagyon elleni bûnözés alakulásáról. Belügyi Szemle **1**. 21-26.

Nagy Pál (1998) *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképzõ Fõiskola Társadalomtudományi Tanszék. Kaposvár.

Nemes Nagy József (1988) Vesztesek-nyertesek-stagnálók. A társadalmi-gazdasági változások regionális dimenziói. Társadalmi Szemle. **8-9**. 5-18.

Póczik, Szilveszter (1997) Navigare necesse est. Válasz kritikusaimnak. Belügyi Szemle. **12**. 106-119.

Póczik Szilveszter (1999a) *Magyar és cigány bûnelkövetõk a börtönben. Egy kutatás tapasztalatai*. OKRI. Budapest

Póczik Szilveszter (1999b) *Cigányok és idegenek*. Felsõmagyarország Könyvkiadó. Miskolc.

Póczik Szilveszter (2001) *Roma bûnelkövetõk a statisztikák tükrében. A romákkal kapcsolatos kriminológiai kutatás mai állása*. Kriminológiai Tanulmányok. XXXVIII. 266-293. OKRI. Budapest

Póczik Szilveszter (2002a) A cigányság a magyar kriminológiai kutatásban 1970-2001. Kriminológiai Tanulmányok XXXIX. 336-359. OKRI. Budapest

Póczik Szilveszter (2002b) A *roma kisebbséggel összefüggõ problémák szociológiai és kriminológiai vizsgálata 1996–2002. Kutatási zárójelentés*. OKRI, Budapest

Szarka László (2000) A magyarországi cigányság helyzete az elmúlt tíz év kutatásainak tükrében. In: uõ. (szerk.): *A magyarországi cigányság az elmúlt tíz év kutatásainak tükrében. A hosszú távú kormányzati cigánystratégia elõkészületi anyaga*. 144–165. MTA Kisebbségkutató Mûhely. Budapest.

Szabó A. (1987) Az ifjúkori bûnözésrõl. Belügyi Szemle. **7**. 9-13.

Tauber István (1984) *Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bûnözés*. Kandidátusi értekezés.

Tomka Miklós (1970) Die Zigeuner in der Ungarischen Gesellschaft. The East European Quarterly. **1**. 2-24.

Tóth B. (1998) Hozzászólás az antidiszkriminációs törvény problémájához. Fundamentum. **3**. 14-19.

Tudós fórum

A TUDOMÁNY JÓ BEFEKTETÉS

Ünnepi ülés az Akadémián a Magyar Tudomány Napja alkalmából

A Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett központi ünnepséget 2002. november 4-én tartották. A rendezvényt *Kroó Norbert*, az MTA fõtitkára nyitotta meg, aki üdvözölte az ünnepség két szónokát, *Vizi E. Szilveszter* rendes tagot, az MTA elnökét és *Medgyessy Pétert*, a Magyar Köztársaság miniszterelnökét, továbbá az ünnepi ülést megtisztelõ minisztereket és közéletünk több kiemelkedõ személyiségét, államtitkárokat, képviselõket, társadalmi szervezetek képviselõit.

Rövid megnyitójában a fõtitkár arról szólt, hogy európai uniós tagságunk kapujában és az európai kutatási, innovációs és felsõoktatási térség építésének idõszakában a tudás alapú társadalom létrehozásán fáradozva fontos hangsúlyozni, hogy a tudomány jó befektetés. Ugyancsak megemlítette, hogy november 10-ét az UNESCO a tudomány világnapjává nyilvánította, és talán a Magyar Tudomány Napja is ötletadója volt ennek a döntésnek.

Az ünnepség elsõ szónoka, Vizi E. Szilveszter akadémikus, az MTA elnöke utalt arra, hogy a 21. századdal új korszak köszöntött ránk, a tudás társadalma, amelyre a szellemi tõke felértékelõdése a jellemzõ. Napjainkban új képlet kezdi uralni a világot: tudás + információ = hatalom. Azaz, aki tud és képes hozzájutni az információs forradalom adta lehetõségekhez, abból sikeres ember lesz. Manapság a nemzetek rangsorát egyre inkább szellemi nagyságuk szerint állapítják meg, nem katonapolitikai erejük vagy gazdasági potenciáljuk alapján. Magyarország ilyen szempontból elõnyös helyzetben van, mert mindig gazdag volt szürkeállományban, alkotásra képes kutatókban, ötletes fejlesztõkben. Nem véletlen, hogy a legelõkelõbb tudományos lap, a Nature is egy egész cikket szentelt a magyar tudomány múlt századi eredményeinek, melynek alcíme az volt: „A 20. századot Budapesten *csinálták*". A magyar tudósok mindig fontos szerepet játszottak – egyebek között – az atomenergia békés célú felszabadításában, az információs forradalom megteremtésében, az orvostudomány fejlõdésében. Hatalmas öröm számunkra, hogy 12 Nobel-díjas tudósunk után egy újabbat is köszönthetünk: az irodalmi Nobel-díjat elnyert *Kertész Imrét*. Lényeges az is, hogy az EU 5. keretprogramja keretében a magyar tudósok többet nyertek vissza, mint amennyit az állam befizetett. A brüsszeli tudományügyi fõbiztos szerint Magyarország az elmúlt években az egyik legsikeresebb ország volt.

A Magyar Tudományos Akadémiát törvény hatalmazza fel a magyar tudományosság érdekeinek képviseletére. 38 kutatóin-

tézetével, 12 egyetemen mûködõ 138 kutatási egységével az MTA jelentõs részt vállal a magyar kutatásokban. A közel tizenegyezres létszámú köztestületben egyre nagyobb számban vannak más országokban élõ magyar tudósok is.

A magyar tudományosság képviselõi nemcsak a természet titkainak és a társadalom jelenségeinek feltárásával, a magyar nyelv ápolásával, a rendszerváltás sajátosságainak kutatásával, a külföldi eredmények honosításával segítik az ország gazdaságát, a társadalom életét, hanem a nemzetközi tudományos társaságok vezetõiként is eredményesen alakítják a világnak Magyarországról alkotott képét – az országimázst. Két példa a közelmúltból: *Mosonyi Emil* rendes tag megkapta a negyedik alkalommal kiosztott „vízügyi Oscar-díjat", *Kornai János* rendes tagot pedig a Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnökévé választották.

A tudományban nem léteznek jobb- és baloldali irányzatok Az igazi tudós, az alkotó értelmiségi tevékenységére, a világ természeti és társadalmi törvényszerûségeinek megismerésére a széles nemzetközi munkamegosztás jellemzõ. A tudomány a 20. század második felében globalizálódott, elvesztette nemzeti, politikai, etnikai és vallási jellegét. A tudomány eredményeinek felhasználása viszont már a politikától függ. Magyar tudósokként abban vagyunk érdekeltek, hogy segítsük saját kormányunkat, segítsük a gazdaság és társadalom céljait a hazai és külföldi tudományos eredmények itthoni hasznosításában, hogy a Magyarországon gyártott termékek versenyképesek legyenek, és az itthon gyártott áru piaci értékében minél nagyobb legyen a hozzáadott magyar szellemi érték.

Az is a feladataink közé tartozik, hogy felhívjuk a döntéshozók figyelmét az innovációs lánc lerövidülése miatti esetleges gyors trendváltozásokra. Erre példa az Akadémia részvétele a kormány Nemzeti Fejlesztési Programjának elõkészítésében. Mindezt úgy tesszük, hogy az európai szakmai és erkölcsi értékrendet vesszük alapul, a politikától teljesen függetlenül. Az Európai Unió saját versenyképességének érdekében felszólította minden egyes tagországát, hogy kiemelten támogassa saját kutatás-fejlesztését. Az ország gazdasági érdeke, hogy minél többet fordítson a kutatásra, fejlesztésre. Az elmúlt két év során tapasztalt jelentõs emelkedés ellenére azonban még mindig elmaradunk az Európai Unió átlagától.

Az ünnepi ülés nyilvánosságát felhasználva az MTA elnöke bejelentette, hogy az elõzõ és a mostani kormány támogatásával az Akadémia 2003 novemberében nemzetközi tudományos fórumot rendez, amelynek résztvevõi megvizsgálják a tudomány rendkívül gyors fejlõdésének hatását a társadalomra, a gazdaságra, az egyénre, a kis és nagy közösségekre.

Az Akadémia társadalmi szerepvállalásának teljesen új formáját jelenti a Matávval közösen indított *Mindentudás egyeteme* címû elõadás-sorozat. Ebben világhírû tudósok, vezetõ kutatók tartanak közérthetõ elõadásokat tudományterületük legizgalmasabb, legérdekesebb kérdéseirõl. A közszolgálati televízió és rádió, a négy országos napilap, több folyóirat mellett a legnézettebb internetes portálon is hozzáférhetõk az elõadások. A kezdeményezés sikere minden várakozást felülmúlt. Köszönet illeti a Matávot ezért a segítségért.

A magyar alkotó értelmiség színe-java segíteni akar a nemzet érdekét szolgáló európai csatlakozásban. A tudomány, a kutatás-fejlesztés támogatása jó befektetés az országnak, a nemzetnek, és jó befektetés a gazdaság szereplõi számára is. De a sikerhez az is kell, hogy érvényesüljenek a 200 éve születetett zseni, Bolyai János gondolatai: „emelkedjünk fel lehúzó gondjaink közül, nyújtsuk egymásnak jobbunkat, fogjunk össze, hogy egyszerre gazdagítsuk a

magyarságot, s az emberiséget, hogy kreatív együttmûködéssel teremtsünk világraszóló alkotásokat."

Az ünnepi ülés Medgyessy Péter miniszterelnök beszédével folytatódott.

A kormányfõ megtiszteltetésnek tartja, hogy a tudomány ünnepén a tudomány templomában szólhat. Történelmünkre, múltbéli teljesítményünkre joggal vagyunk büszkék, s ebben nagy szerepe van a magyar szellemi élet teljesítményének. A magyar Nobel-díjasok számára utalva is tetten érhetõ, hogy mit produkált ez a kis nemzet az elmúlt században. A magyar nép kreativitása megbecsült dolog a világon, a kormány erre a kreativitásra építi programját. Az ország fejlõdése hamarosan új szakaszba lép, amelyben a tudás, a fejlesztés, szellemi befektetés lesz a fejlõdés motorja. Csak a tudásra épülõ társadalom képes jobb válaszokat adni az élet kérdéseire. A tudatlanság félelemhez vezet, a félelem pedig gyûlölethez.

Most dõl el, milyen országban élünk holnap és holnapután. Tudunk olyan Magyarországot teremteni, amely a tehetségeseknek versenypálya, a rászorulóknak menedék. A kormány a feltételeket teremtheti meg ahhoz, hogy a tudóstársadalom és azon keresztül sokak számára az ország valóban versenypálya lehessen, s a fiatal tehetségek világszínvonalú oktatást, tudást kapjanak.

A tudomány csak akkor él, akkor és úgy fejlõdik, ha szabad, ha mentes az állami beavatkozásoktól, felesleges elõírásoktól. Ha a tudomány, a tudomány emberei határozzák meg a tudomány fejlõdését. A tudomány által elért eredményekbõl merít-het a politika és a kormányzat is. Az államnak persze van feladata, mégpedig biztosítani a feltételeket a tudományos élet mûködéséhez. Ezért is a 2003. évi állami költségvetésbõl az MTA számára a 2002-es elõirányzathoz képest 8,2 milliárd forinttal több jut, ami 28 %-os növekedés. Természetesen ebben nem kis szerepet játszik a bérek növekedése. Az államnak érdeke, hogy megbecsülje azokat az embereket, akik a jövõ kérdéseire keresik a jó válaszokat. A kormány a legutóbbi ülésén döntött arról is, hogy a pénzmaradvány terhére egymilliárd forintot biztosít a kutatóintézeti mûszerpark fejlesztésére.

A tudásalapú társadalom korát éljük, ám nézeteink, szokásaink, de a társadalmi mechanizmusaink is még sokszor a régiek. Változnunk kell, mert változik körülöttünk a világ. Az informatika, az internet világa számunkra kihívás, és persze esély. Most dõl el, hogy azokkal tartunk-e, akik meghatározzák, hogy milyen lesz a jövõ, vagy azokkal, akik csak elviselik a változást. A modern Európa magasra tette a mércét . A választás számunkra így szól: vagy megteremtjük Magyarországon a tudásalapú társadalom feltételeit, vagy kihagyunk, elmulasztunk egy nagy lehetõséget, és ezzel kockáztatjuk gyermekeink jövõjét. Minden késlekedés, beváltatlan ígéret az esélyeinket csökkenti. Az Európai Unióval való tudományos, kutatási, mûszaki együttmûködés jó példával szolgál arra, hogyan kell kihasználni az Unió keretprogramjai kínálta lehetõségeket.

Célunk, hogy a kutatás-fejlesztés tekintetében elérjük vagy legalább megközelítsük az Európai Unió tagállamainak ráfordítási szintet. Javítani kell a fiatalok tudomány iránti érdeklõdését, ezért növelni fogjuk a fiatal kutatók esélyeit. Jelentõsen bõvítjük a posztdoktori foglalkoztatás lehetõségét.

Lényegesen egyszerûsítjük a külföldi állampolgárok kutatási-fejlesztési célú magyarországi munkavállalásának adminisztratív eljárásait. Erõfeszítéseket teszünk a hazánkba érkezõ európai Marie Curie-ösztöndíjasok számának növelésére. Ösztöndíjakat alapítunk a Kárpát-medence fiatal magyar és nem magyar nemzetiségû kutatóinak a hazai kutatási programokba való bekapcsolódásra. Továbbfejlesztjük a Szent-Györgyi Albert-ösztöndíjat.

Elengedhetetlen, hogy a hazai és külföldi mûködõ tõke érdeklõdését felkeltsük a magyar tudományos bázis iránt. Látjuk, hogy Magyarország fokozatosan el fogja veszíteni azt az átmeneti elõnyét, ami az alacsony bérekbõl származott. Ez így van rendjén. Azt szeretnénk mindannyian, hogy a bérek tényleg az európai szint felé közeledjenek. Ugyanakkor szükségünk van azokra a fejlesztési forrásokra, amelyeket a befektetõk tudnak garantálni. Ehhez pedig az kell, hogy olyan termékek, szolgáltatások szülessenek Magyarországon, amelyek magas hozzáadott értéket tartalmaznak, építenek a kutatásra, a fejlesztésre. Az egyetemi centrumokban e folyamatok elõsegítése érdekében technológiai transzfer intézményeket, tudományos-technológiai ipari parkokat, innovációs üzleti centrumokat kell létrehozni illetve mûködtetni.

A Magyar Tudományos Akadémia kezében van a távlati jövõ. A kormány ezért határozottan támogatja, hogy az Akadémia minden erejével az alapkutatásokra összpontosítson. A jövõ megalapozása közös érdek, ha úgy tetszik, nemzeti cél, mert Magyarország akkor lesz sikeres, akkor lehet a gazdaságot, a felsõoktatást társul hívni a jövõ alakításához, ha ehhez az alapkutatások megfelelõ hátteret teremtenek.

Csak olyan országban fejlõdik a tudomány, ahol a társadalom elismeri azt, és megbecsüli a tudósokat. A kormány a tudomány rangjának, társadalmi megbecsülésének növelésére november 3-át, a Magyar Tudomány Napját törvényben is a magyar tudomány ünnepévé javasolja nyilvánítani. Programunkban az MTA köztestülete és a kormány által összehangolt kutatásokra külön figyelmet kívánunk fordítani. Az Európai Unióhoz egy büszke, felkészült nemzet fog csatlakozni, amely gazdagítani fogja az Uniót hagyományaival.

A kormányfõ beszéde után a külföldi magyar tudományosság nevében *Oláh György*, Nobel-díjas kémikus, az MTA külsõ tagja videóüzenetben köszöntötte a Magyar Tudomány Napját. Üzenetében a tudomány és az oktatás összefüggésével és a tudomány gazdasági jelentõségével foglalkozott.

Az ünnepi beszédeket kitüntetések átadása követte. Az MTA elnöksége és az Arany János Közalapítvány a Tudományért kuratóriuma kiemelkedõ tudományos életmûvük elismeréseként Eötvös József-koszorúval a következõket tüntette ki:

Alföldi László, a földtudomány doktora, a VITUKI nyugdíjas fõigazgatója, címzetes egyetemi tanár,

Barna B. Péter, az MTA doktora, az MTA Mûszaki Fizikai és Anyagtudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadója,

Bécsy Tamás, az irodalomtudomány doktora, a Veszprémi Egyetem Színháztudományi Tanszékének tudományos fõmunkatársa,

Eiben Ottó, a biológiai tudomány doktora, az ELTE Embertani Tanszéke nyugdíjas egyetemi tanára, tudományos tanácsadó,

Fried Ervin, a matematikai tudomány doktora, az ELTE TTK Algebra és Számelmélet Tanszék tudományos tanácsadója,

Jenser Gábor, a mezõgazdasági tudomány doktora, az MTA Növényvédelmi Kutatóintézet nyugdíjas tudományos tanácsadója,

Weiss Emilia, az állam- és jogtudomány doktora, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Polgári Jogi Tanszékének professor emeritusa.

Az Arany János Közalapítvány a Tudományért kuratóriuma kimagasló tudományos eredményeikért, valamint iskolateremtõ tevékenységükért és a tudományos utánpótlás nevelése terén végzett kiemelkedõ munkájukért közalapítványi nagydíjban részesítette:

Augusztinovics Máriát, a közgazdasági tudomány doktorát,

Nagy Károlyt, az MTA rendes tagját,

Prékopa Andrást, az MTA rendes tagját,
Ribári Ottót, az orvostudomány doktorát,

A *Peter Munk* úr felajánlásának felhasználásával alapított Steindl Imre-díjat az alapítvány kuratóriuma *Vadász György* Kossuth-díjas építésznek adományozta.

Az ugyancsak *Peter Munk* úr felajánlásának felhasználásával alapított Munkácsi Bernát-díjat az alapítvány kuratóriuma *Kiss Lajosnak,* az MTA rendes tagjának adományozta.

Az MTA és a Richter Gedeon Rt. által alapított Bruckner Győző-díjat a kuratórium *Stájer Gézának,* a kémiai tudomány doktorának, az SZTE Gyógyszerkémiai Intézete professzorának ítélte oda. A 40 évnél fiatalabb kutatóknak kiadható Bruckner Győző-díjjal a kuratórium *Bajza Istvánt* (PhD), a DE Biokémiai Tanszéke tudományos fõmunkatársát jutalmazta.

A Magyar Szabadalmi Hivatal elnöke 2002-ben a következõknek adományozott Akadémiai Szabadalmi Nívódíjat:

Fenyvesi László mûszaki doktor, az FVM Mûszaki Intézetének igazgatója,
Koller László villamosmérnök, a mûszaki tudomány kandidátusa, a BMGE docense,
Tungler Antal vegyészmérnök, a kémiai tudomány doktora, a BMGE professzora.

A Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett ünnepi ülés záró eseményeként a jelenlevõk *Prékopa András*, az MTA rendes tagjának *Bolyai, a forradalmár* címû elõadását hallgatták meg, amelynek aktualitása az, hogy éppen 200 éve született Bolyai János, a legnagyobb magyar matematikus, egyben a magyar tudomány legkiemelkedõbb alakja.

Szabados László

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 171. RENDES KÖZGYÛLÉSE

Az MTA 2002. évi második közgyûlését a Tudomány Napjához kapcsolódva november 4-én tartotta. *Vizi E. Szilveszter* rendes tag, az Akadémia elnöke köszöntötte a megjelenteket, köztük a határon túlról érkezett külsõ tagokat. Külön tisztelettel köszöntötte a közgyûlés vendégeit, valamint *Mádl Ferenc* köztársasági elnököt, aki egyben az MTA rendes tagja is. Az elnök javaslatára a közgyûlés *Keviczky László* rendes tagot, az MTA alelnökét bízta az ülés levezetésével.

Keviczky László megállapította a közgyûlés határozatképességét, viszont sajnálattal említette, hogy a jelenlevõk létszáma nem érte el a szavazásra jogosultak kétharmadát. Ezért felhívta a figyelmet arra, hogy az alapszabályt módosító javaslat vagy elképzelés megtárgyalására, és azzal kapcsolatos határozathozatalra nincs lehetõség. A Tudományetikai Bizottság ugyanis ismét kezdeményezte az alapszabály módosítását, ám javaslatukat ezért most sem érdemes napirendre tûzni. A tárgysorozat elfogadása után a közgyûlési alkalmi bizottságok kiküldésére került sor (a jegyzõkönyv hitelesítésére, a határozat megszövegezésére és a szavazatok hitelesítésére).

Ezután a doktori oklevelek átadása következett. Az ünnepélyes aktus elõtt *Dobozy Attila* levelezõ tag, a Doktori Tanács alelnöke elmondta, hogy a májusi közgyûlés óta harmincöten szerezték meg az MTA doktora címet. A legfiatalabb 33 éves, a leg idõsebb új doktor pedig 69 éves, míg az átlagos életkor 53 év.

A közgyûlés díjak átadásával folytatódott. Az Arany János Közalapítvány szakkuratóriumai kiemelkedõ tudományos kutatómunkájukért a következõ személyeket díjazták:

Ránki György szakkuratóriumi díjban részesült: *Fehér Márta*, a filozófiai tudomány doktora; *Rácz István*, a történettudomány doktora és *Gábler Dénes*, a történettudomány kandidátusa,

Bolyai Farkas szakkuratóriumi díjban részesült: *Garay Barnabás*, *Kérchy László* és *Márki László*, mindhárman a matematikai tudomány doktorai,

Darányi Ignác szakkuratóriumi díjban részesült: *Belea Adonisz*, a biológiai tudomány doktora, *Márk Gergely,* nyugdíjas tudományos munkatárs és *Szûcs István*, a közgazdaságtudomány doktora,

Szentágothai János szakkuratóriumi díjban részesült: *Lázár Gyula*, az orvostudomány doktora, *Gausz János*, a biológiai tudomány doktora és *Bodzsár Éva*, a biológiai tudomány doktora,

Simonyi Károly szakkuratóriumi díjban részesült: *Csurgay Árpád*, az MTA rendes tagja és *Németh Judit*, az MTA levelezõ tagja.

Az MTA és a MÁV Rt. által a magyar vasutak fejlesztését szolgáló, kiemelkedõ tudományos teljesítmények jutalmazására alapított Mikó Imre-díjat a kuratórium *Horváth Ferenc* címzetes egyetemi tanárnak, valamint *Kovács Vilmos* pályatervezési mûteremvezetõnek ítélte oda.

A MOL Rt. által alapított díj kuratóriuma a 2002. évi MOL Tudományos Díjat *Szalmásné Pécsvári Gabriellának, Valkai*

Istvánnak, Kalmár Brigittának és *Rabi Istvánnak,* a MOL Rt. kutatás-fejlesztés munkatársainak ítélte oda.

A Kapolyi László akadémikus által alapított díj kuratóriuma a 2002. évi Vitális István Tudományos Díjat *Kása István* okleveles mélyfúró- és bányaipari technikus részére posztumusz adományozta.

Az MTA Radiokémiai Bizottsága, a Magyar Kémikusok Egyesülete és a Paksi Atomerõmû Rt. által Hevesy György tiszteletére alapított Hevesy Ifjúsági Elõadói Díj kuratóriuma a díj elsõ fokozatát *Kárpáti Szilvia* és *Szentmiklósi László* vegyész doktoranduszoknak, második fokozatát *Németh Zoltán* vegyész doktoranduszsnak ítélte oda.

A díjátadások után a közgyûlés Vizi E. Szilveszter *elnöki expozéjával* folytatódott. Hosszú évekig a padsorokból nézve az elnökséget, fölöttük a freskó bal sarkában feltûnt a felirat: „Emlékezzünk a régiekre!" – mondta az MTA elnöke. Ennek szellemében emlékezett meg a közgyûlés az elmúlt hónapokban elhunyt akadémikustársakról. A rendes tagok közül eltávozott *Balogh Jánosról,* aki az élõ lelkiismeret volt, *Gyõrffy Béláról,* az Akadémia egyik motorjáról, *Mérei Gyuláról,* aki gazdaságtörténeti iskolát teremtett, *Szabó Ferencrõl,* a KFKI egykori igazgatójáról, *Hajdú Péterrõl,* a finnugor nyelvészet nemzetközileg is ismert nagy alakjáról és *Gyarmati Istvánról,* az Akadémia talán egyik utolsó reneszánsz egyéniségérõl. Az MTA külsõ tagjai közül *Rákos Péter* irodalmár, tiszteleti tagjai közül pedig *Scitovsky Tibor*, Amerikában élõ közgazdász hunyt el.

A kegyeletes aktus után az MTA mûködéséről számolt be az elnök, megállapítva, hogy a Magyar Tudományos Akadémia törvényi kötelezettségének eleget téve dolgozik. A tizenegy tudományos osztály a szabályoknak megfelelõen mûködött, rendszeresen megtartották üléseiket, s az osztályok tisztségviselõinek megválasztása is megtörtént. Négy osztályban új elnököt illetve elnökhelyettest választottak. Az elnökség is részben megújult összetételében. Az elnök itt mondott köszönetet azoknak, akik különbözõ bizottságokban, valamint az elnökségben, a vezetõi kollégiumban szolgálták az Akadémiát. Külön megköszönte *Glatz Ferenc* elnöki munkáját, aki az intézethálózat konszolidációját is megvalósította.

Az MTA elnökeként Vizi akadémikus azt tartotta szem elõtt, hogy az európai szakmai és erkölcsi értékrend honosítása, a hungarikumok ápolása és fejlesztése, általában a magyar tudomány elõsegítése a feladat. Az idõ rövidsége miatt ezt nem lehetett egyik napról a másikra megvalósítani.

Egy másik fontos szempont a regionalitás elõtérbe helyezése. Szeptemberben Pécsett meg is tartotta az elnökség az elsõ kihelyezett ülést, amely nagyon sikeres volt. Határozott az elnökség arról is, hogy a nagyon jól mûködõ regionális akadémiai központok mellett három további egyetemi városban – Gyõr, Kaposvár, Sopron – is központot vagy legalábbis alközpontot létesít az MTA. Gyõrött újonnan alakult egyetem van, Sopron tradicionális egyetemi város, Kaposvár új egyetemi város.

Támogatjuk azt az elképzelést, hogy kiemelkedõ tudósainknak örökre megmaradó emléket állítsunk. Arra is szükség van, hogy a társadalom részérõl nyilvánuljon meg ez a tiszteletadás. Pécs városában elõterjesztésünkre *Szentágothai János sétányt* avattunk fel, ezenkívül a tevékenységét méltató emlékmûvet. Azt akarjuk, hogy Budapesten Szilárd Leónak, Wigner Jenõnek, Bay Zoltánnak és további kiválóságainknak is méltó emlékeket állíthassunk.

Fontos feladataink közé tartozik a határon túli magyar tudományosság támogatása, a magyar tudósok összefogása. Ennek részeként novemberben Kolozsvárott együttmûködési szerzõdést írunk alá az

Erdélyi Múzeum Egyesülettel. Másfél évszázaddal ezelõtt ilyen névvel egyszerûbb volt tudományos társaságot alapítani. Ugyancsak az MTA feladatai közé tartozik, hogy elõsegítse a magyar egyetem létrejöttét a szlovákiai Komáromban. A nyugati országokban élõ magyar tudósok azt kérték: adjunk lehetõséget arra, hogy segítsenek. Az MTA elnöke itt mondott köszönetet *Berényi Dénes* akadémikusnak a Magyar Tudományosság Külföldön elnöki bizottságában végzett kiemelkedõ munkájáért.

A közgyûlés délelõttjén a miniszterelnök úr expozéjából örömmel hallottuk, hogy a 2003. évi költségvetés nagyon elõnyös a magyar tudományosságra és az MTA-ra nézve. A fõtitkári expozé részletesebben is foglalkozik ezzel. Az alapellátás nagyon jelentõs mértékû emelésével elérhetõ, hogy mindennapos tevékenységének biztosításáért az intézethálózatnak ne kelljen küszködnie. Nagyon sok energiát vettek el a költségvetési tárgyalások különbözõ politikusokkal, a miniszterelnök úron kívül több miniszterrel és államtitkárral tárgyaltak az Akadémia vezetõi, sõt, kérésünkre a Parlament Oktatási és Tudományos Bizottsága az MTA-n tartotta rendes ülését. A célunk az volt, hogy a Parlamentben mind a kormányzati, mind az ellenzéki képviselõk egyöntetûen támogassák magyar tudományosságot, mert az nemzet és a jövõ szempontjából fontos.

Beindítottuk a *Mindentudás egyetemét* a Matávval együtt. A sorozat sikere minden várakozást felülmúlt. Most már három elõadóterembe sem férnek be azok, akik élõben akarják hallgatni az elõadásokat. Ezenkívül még a hatalmas hallban is egy 6x8 méteres vetítõvásznon lehet követni az elõadásokat. A hall is zsúfolásig megtelik. Az elõadásokat három tévécsatorna négy alkalommal 1-1 órában közvetíti. Az internetrõl is letölthetõk az elõadások, sõt kérdéseket lehet feltenni az elõadóknak, vitatkozni lehet velük. Ez a siker arra is utal, hogy hatalmas szavazótáborunk van, amely a tudomány mellett teszi le a voksát.

Az MTA nemzetközi kapcsolataira áttérve az MTA elnöke a korábbi elnök, *Kosáry Domokos* szavaival élve a magyar tudományt a legfontosabb országimázsformáló erõnek nevezte. Az Akadémia vezetõi több akadémiával is felvették a kapcsolatot, és tárgyalásokat folytattak. Mindenhonnan az volt a visszajelzés, hogy büszkék lehetünk a magyar tudományra.

2003. november 10-én megrendezzük a *Budapest Science Forumot.* Az MTA célja ezzel a megjelenítése annak, hogy milyen hatással is van a különbözõ tudományterületek rendkívül gyors fejlõdése a gazdaságra, a jogrendre, az egészségügyre, milyen szociológiai hatások jelentkeznek. A 21. században a tudomány nagyon gyors fejlõdése, amelyet a nagyközönség szinte nem is tud követni, így bizonyos fokú érdektelenséget, félelemérzést vált ki a tudomány legújabb eredményeivel szemben. A Mindentudás egyetemének is egyik célja az általános mûveltség emelése mellett, a nagy titkok iránt érzett furcsa érzések eloszlatása. A Fórumra nemzetközileg elismert, világhírû egyéniségeket szeretnénk meghívni elõadónak, beleértve természetesen a legkiválóbb magyar tudósokat is.

Az elnöki expozé után a fõtitkár beszámolója és tájékoztatója következett. *Kroó Norbert* rendes tag bevezetõül elmondta, hogy a sopronkõhidai Páneurópai Piknik Park területén lévõ Széchenyi István Akadémiai Emlékerdõben néhány nappal ezelõtt elültették a 177. hársfát. Az Akadémia 177 évét szimbolizáló fa egészségesen fejlõdik, s a fõtitkár reményei szerint ugyanilyen ép, egészséges és fejlõdõ a Magyar Tudományos Akadémia is. Az utóbbi években az MTA szerepe erõsödött. A jövõre vonatkozó elképzeléseinket középtávú koncepcióban foglaltuk össze, elõkészü-

letben vannak a stratégiai kutatásokra vonatkozó szerzõdések a Miniszterelnöki Hivatallal és több minisztériummal is. Hangot adtunk a Nemzeti Fejlesztési Tervvel kapcsolatos szándékunknak. E terv nem formalitás, az Európai Unió elõírja a csatlakozni kívánó országoknak, hogy legyen ilyen tervük.

A fõtitkár számba vette azokat a tényezõket, amelyek az Akadémiát egyre erõsebbé teszik. Az egyik alapvetõ pillér, amelyre támaszkodni lehet, a kutatóintézetek hálózata. Az elmúlt közgyûléseken prioritásokat fogalmaztunk meg, hogy miként erõsíthetnénk ezt a hálózatot, hogyan javíthatnánk kutatásaink színvonalát, hatékonyságát. A három prioritás: a bérhelyzet javítása, az alapellátás biztosítása, a harmadik pedig az infrastruktúra javítása.

A közalkalmazotti szférában megvalósított 50 %-os béremelés az MTA-nál is megtörtént, a bérfejlesztést a központi költségvetés fedezte.

Az alapellátással kapcsolatos igényt a 2003-as költségvetési tervben a májusi közgyûlés által jóváhagyott dokumentumban szerepeltettük. Tudtuk, hogy ha ezt sikerül megkapni, az fokozott felelõsséget ró ránk az eredményességet illetõen. Ezért az Akadémia felkészült arra, hogy naprakészen mérni tudja a kutatóhálózat teljesítményét: létrehoztuk és elsõ verziójában el is készült az akadémiai publikációs adatbázist, így hamarosan hozzákezdhetünk ahhoz, hogy a kutatóhálózatunk értékelését újra elvégezzük.

A kutatóhálózattal kapcsolatban a fõtitkár még megemlítette, hogy tizenhat igazgató vezetõi megbízása 2002 végén lejár. A kiírt pályázatokra mind a tizenhat esetben volt pályázó, két esetben több is. Az igazgatói pályázatok elbírálása folyamatban van.

Egy e célra létrehozott bizottság áttekinti a kutatóközpontok mûködését. A kutatóközpontok ugyanis különbözõ sémák, elgondolások, szabályok szerint tevékenykednek, ami idõnként zavaróvá vált. A bizottság jelentése remélhetõleg néhány napon belül elkészül.

A támogatott kutatócsoportok az Akadémia erõsségének másik pillérei. 2002 végén a négyéves pályázati periódus lejár, ezért pályázatot írtunk ki, amelyet az osztályok szakmailag elbíráltak. Több mint háromszoros igény volt az összeget tekintve, és több mint kétszeres túljelentkezés a pályázók számát illetõen. A döntési folyamat eredményeként a jelenlegi 138 helyett 156 támogatott kutatócsoport nyert pályázatot, de ez a döntés több feszültséget okozott, mint örömöt. A létezõ csoportok igényüknél kevesebbet kaptak, rendkívül indokolt igények nem teljesültek, valamint egy sor álláshely megszûnt. E problémák kezelésére már eddig is több lépést tettünk.

A pályázatokról szólva a fõtitkárnak az a tapasztalata, hogy néhány intézet már nem is pályázik, mert kutatói kapacitásuk kimerült, s így sikeres pályázat esetén sem tudnák megvalósítani a vállalásokat. Ez egyben a kutatói létszám nem elegendõ nagyságát is tükrözi: nálunk jelenleg ezer munkavállalóra 3,1 kutató jut, 5,2-es európai átlag és 9-es finn szám mellett. Ha ezekkel az országokkal versenyezni akarunk, a kutatók számát növelni kell, nagyrészt a vállalati szférában, de a Magyar Tudományos Akadémián is.

Elõkészületeket tettünk a 6. keretprogramra, amely interdiszciplináris feladatokat tartalmaz. Az MTA kutatóhálózata képes alkalmazkodni ezekhez az interdiszciplináris feladatokhoz, amelyek egyébként a nemzeti kutatás-fejlesztési programban is szerepelnek. Üdvözlendõk azok a kezdeményezések is, amelyek virtuális hálózatok létrehozására irányulnak, és talán hamarosan elérkezik az az idõ, amikor e hálózatok mögé a jelenleginél nagyobb anyagi erõt is tehetünk.

Kiválósági központnak lenni rangot jelent. Megpróbáljuk a visegrádi országokban lévõ ilyen kiválósági központokat hálózatba szervezni. Ezért, de az európai uniós tevékenységünkkel kapcsolatos összehangolás miatt is, félévenként találkozunk a visegrádi országok akadémiáinak vezetõivel. Viszont a kiválósági központoknak likviditási problémái vannak, mert a brüsszeli bürokrácia nagyon lassan fizet. Nyilvánvalóan a 6. keretprogramban is így lesz, és erre is fel kell készülnünk.

A jövõ záloga a fiatalítás. Sikerült a fiatal kutatói álláshelyek számát 110-re emelni, az MTA központi költségvetése összesen 310 ilyen állást fizet. 2002-ben soha nem tapasztalt tülekedés volt ezekért az állásokért. Talán ez annak a jele, hogy a fiatalok újra jobban érdeklõdnek a tudomány iránt.

A *könyvtárról* is szólni kell. Évközi injekcióval sikerült a könyvtár cserealapját megfelelõképpen biztosítani. A miniszterelnök úr által említett egymilliárd forintos idei plusz infrastrukturális beruházásunkból 200 millió forintot fordítunk a könyvtárak helyzetének javítására. A jövõben a könyvtárakat az alapellátás részeként próbáljuk kezelni. Erõsödik az Akadémia befolyása a nemzeti információs és infrastrukturális hálózatban is, amelyben az Oktatási és az Informatikai Minisztériummal együttmûködve haladunk elõre.

Örvendetes, hogy a nem akadémikus köztestületi tagok száma tízezer fölé emelkedett. Ami a bizottságok munkáját illeti, az AKT, a Felügyelõbizottság, a Vagyonkezelõ Kuratórium, a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága, valamint a European Science Foundation, az Európai Tudományos Alap Nemzeti Bizottsága egyaránt az alapszabály és az akadémiai törvény által elõírt módon mûködött. Az AKT például az elmúlt periódusban megvitatta a 2003-as költségvetés tervezetét, a középtávú koncepciót, valamint az esedékes kormánybeszámolót.

A *nemzetközi kapcsolatokra* térve a fõtitkár kiemelte, hogy járt néhány kiemelkedõ személyiség az Akadémián, többek között a European Science Foundation fõtitkára és az NSF delegációja. Nagy feladatot jelent majd a Budapest Science Forum megfelelõ szintû és színvonalú megrendezése.

Az Állami Számvevõszék vizsgálata ugyan már az elõzõ közgyûlés elõtt befejezõdött, de a jelentésük utána készült el. Az MTA-ról megfogalmazott kép pozitív, az ÁSZ a kompetenciájába tartozó területeken semmiféle kritikával sem élt. Viszont nehezményezte az alapellátás alacsony szintjét, kifogásolta a mûszerállomány elavult állapotát és azt, hogy fiatal kutatóinkat nehezen tudjuk a hálózatban tartani. Mind a három pénzügyi kérdés, és tulajdonképpen az ÁSZ nem fogalmazott meg mást, mint azt, hogy a MTA jól gazdálkodik, és ezért megérdemli, hogy magasabb költségvetése legyen.

A területi akadémiai bizottságok eredeti formájukban változatlanul mûködnek. Mivel azonban egy bizottság jogi személyként nem szerepelhet, ezért az ott folyó tevékenység adminisztratív alátámasztása céljából ezeken a helyeken akadémiai központokat hoztunk létre, amelyek jogi személyek. Alapító okirataik elkészültek, és január 1-én hatályba is lépnek.

Az MTA fõtitkára tájékoztatta a közgyûlést, hogy a Titkárság két fõosztályvezetõje, *Csomó István* és *Teplán István* nyugdíjba vonultak, helyüket *Szamkó Józsefné* és *Szegõ Károly* vette át.

Bejelentette továbbá, hogy 3000 akadémiai számítógépre a Microsoft legújabb programjait telepítik. A telepítés költsége gépenként és évenként 11,3 USD, amit az Akadémia központi költségvetése áll.

A nyugdíjasházzal kapcsolatban most egy olyan tanulmány készült, amely azt vizsgálja, hogy az Akadémia hogyan tudná

önállóan megoldani ezt az ügyet. A jelentés a közgyûlés után kerül a Szociális Bizottság elé.

Végezetül *a 2003. évi költségvetés*re áttérve Kroó Norbert emlékeztette a közgyûlést a májusban megfogalmazott igényekre. Kemény tárgyalások vezettek a miniszterelnök úr által ma délelõtt bejelentett költségvetési fõösszegig. Ez a költségvetési javaslat tartalmazza az alapellátás 1,1 milliárdos növelését, 300 millió forinttal növelt összeget a támogatott kutatócsoportok számára, valamint a tiszteletdíj 12,5 %-os emeléséhez szükséges 450 millió forintot.

Az elnöki és a fõtitkári expozé fölötti *vita* fõbb gondolatai így összegezhetõk:

Zawadowski Alfréd rendes tag az Akadémiát és az egyetemeket egyaránt érintõ kérdéseket vetett fel. A fiatalítás alapvetõen fontos az akadémiai intézetekben, és ez nyilván az új igazgatók feladata. Az igazgatók kiválasztása elõtti véleményezésrõl azt javasolja, hogy azt a teljes állásúak, illetve a félállásúak és a nyugdíjasok külön tegyék, mert a két csoport a fiatalítás szempontjából ellenérdekelt. A kutatócsoportokkal kapcsolatos gond, hogy jelenleg valakinek több fõállása is lehet. Nem tisztázott, hogy jogosult-e az illetõ, hogy kutatócsoportra pályázzon. A hozzászóló nehezményezte azt is, hogy az egyetemi doktoranduszok ösztöndíja nem emelkedett. Az MTA doktora címmel kapcsolatban pedig helytelenítette, hogy az intézetekben a doktorokat szinte automatikusan tudományos tanácsadóvá nevezik ki, míg az egyetemek alkalmazottai sorban állnak a docensi helyért, a docensek pedig sorban állnak az egyetemi tanári kinevezésért.

Romics László rendes tag az Orvosi Tudományok Osztálya nevében sérelmezte, hogy az orvostudományokra aránytalanul kis összeg jut a költségvetési támogatásból. A jövõben többet szeretnének kapni.

Dudits Dénes rendes tag utalt arra, hogy az Akadémia számos alkalommal úttörõ szerepet vállalt az új kutatási irányok hazai bevezetésében. Most a genomika mint új gondolkodási rendszer és technológia elterjedése indokol hasonló lépést. A 6. keretprogram a genomikát kiemelt jelentõségû prioritásként kezeli. Javaslata szerint az Akadémia vezetése vállaljon kezdeményezõ szerepet a genomikai kutatás és fejlesztés hazai kapacitásának kibõvítésében, és ennek érdekében tegyen javaslatot a most alakulóban lévõ tudománypolitikai innovációs bizottság számára, az MTA biztosítson szakmai hátteret a leghatékonyabb szervezeti és mûködési formák kidolgozásához, és a genomikai megközelítés jelenjen meg a Nemzeti Fejlesztési Tervben az életminõség javításával kapcsolatosan megfogalmazott célok megvalósításának eszközeként.

Fésüs László levelezõ tag arról szólt, hogy az oktatás és a kutatás egysége egyetemeinken komoly veszélyben van a tömegképzés miatt. A kutatási kapacitás hiánya az oktatói túlterhelés, a képzési követelmények miatt az egyetemi világban is jelen van. Hozzászólásában kitért a tudományos támogatási rendszer fragmentáltságára is: a magyar rendszerben sokszor kell pályázni kevés pénzért. Nem tûnik túl jónak az egyes finanszírozási rendszerek, az OTKA, az MTA, az OM különbözõ rendszerei közötti koordináció. Nagy szükség van interdiszciplináris, közös programokra, amelyeket különbözõ tárcák és finanszírozási szegmensek erõsítenek. A fiatalok kutatási lehetõségeirõl szólva felvetette, hogy a fiatal korból kikerült kollégák, akik már bizonyították alkalmasságukat arra, hogy önálló kutatócsoportot alakítsanak, a jelenlegi finanszírozási struktúrában nem válthatják valóra ilyen terveiket. A 35 év körüliek közül sokan visszakészülnek külföldre, mert hazai forrás nélkül, csak nem-

zetközi erejükre támaszkodva nem tudnak tartósan hatékonyan mûködni.

Márta Ferenc rendes tag javasolta, hogy a költségvetési tárgyalások sikerre viteléért a közgyûlés fejezze ki köszönetét az Akadémia vezetésének, különösen az elnöknek és a fõtitkárnak, és kérte, hogy folytassák ezt a tevékenységüket a elkövetkezõ idõkben is.

A vitában elhangzottakra elsõként a fõtitkár válaszolt.

• Arról, hogy az egyes kutatóhelyek munkatársainak véleménynyilvánítása miképpen történjen az igazgatói megbízásokkal kapcsolatban, az alapszabály nem foglal egyértelmûen állást, de az nem választás. Az eddigi eljárással is megfelelõképpen lehet ezt a folyamatot kezelni, hiszen a véleménynyilvánítás fényében mérlegelhet a fõtitkár.

• Aki akadémiai kutatóhelyen fõállásban van, az természetesen nem pályázhat támogatott kutatócsoportért. Egyébként az bizonyos zavarokat okoz, ha valakinek több helyen is fõállása van, s ezzel foglalkozni kell, valamint azzal is, hogy milyen lehetõségeket kapjanak azok a 70 évnél idõsebb életerõs akadémikusok, akik dolgozni akarnak és ennek lehetõségei nem mindig biztosítottak.

• A doktori cím megszerzése nem jelenti automatikusan a tudományos tanácsadóvá való átsorolást. A fõtitkár azt tartaná ideálisnak, hogy az akadémiai kutatóhelyen dolgozó kollégák csak akkor legyenek átminõsíthetõk tudományos tanácsadókká, ha doktori címük mellé habilitálnak is, vagy a habilitációval ekvivalens valamilyen tevékenységet végeznek, és fordítva, hogyha az egyetemi tanári kinevezés egyik feltétele a doktori cím lenne.

• A mûködési költségek felosztása a tudományterületek illetve a tudományos osztályok illetékességébe tartozó diszciplínák között történelmi fejlõdés alapján alakult így, és ezt nyilvánvalóan nem lehet egy lépésben korrigálni.

• A Bolyai-ösztöndíj rendszere a jövõben kb. minden tizedik nyertes számára lehetõvé teszi, hogy kétszer három évig is élvezhesse az ösztöndíjat.

• A finanszírozásban nem lenne jó megoldás a fragmentáltság megszüntetése, inkább az kell, hogy minden forrás több pénzzel gazdálkodjon. Az Egyesült Államok tudományának egyik nagy ereje éppen az, hogy a tudomány finanszírozása sokcsatornás.

• A költségvetési tárgyalások sorozatának minden eredmény ellenére áldozatai is vannak: a nemzetközi együttmûködésre fordítható kereteket nem sikerült emelnünk, és az OTKA költségvetése is szinten maradt.

A fõtitkári válasz után *Vizi E. Szilveszter* elnök reagált a hozzászólásokra.

• A fõtitkár úr tapintatosan nem beszélt arról, hogy milyen pontról indult el az MTA a költségvetési tárgyalásokon. Az elsõ változat a 2002-es költségvetés összegét 2,5 milliárd forinttal csökkentette. A végeredmény pedig: 2003-ban az MTA költségvetése 8,2 milliárddal több, mint a 2002-es, és a bérnek egyetlen fillérjét sem kell kigazdálkodni.

• Az egyetemi kutatásokat az Akadémia kiemelten támogatja, a jövõben még fokozottabban akarja támogatni.

• Az Akadémia támogatja a magyar genomikai központ létesítését. Javaslatunk az, hogy mivel más tárcák (Egészségügyi, Oktatási, Földmûvelésügyi Minisztérium) is érdekeltek benne, ezért az Akadémia egyeztessen a három másik tárcával, hogy közös támogatással hozzuk létre ezt a központot.

• Az egész magyar tudományosság szempontjából kulcsszerepet játszó OTKA jövõje nagyon fontos valamennyiünk szá-

mára. Még azért is meg kellett küzdeni, hogy az OTKA kerete ne csökkenjen.

• Az Akadémia igyekszik lobbizni, hogy az egyetemi kutatási normatíva rendszere javuljon. De ez elsősorban az oktatási tárca kompetenciájába tartozik.

• A doktoranduszok ösztöndíját az oktatási tárca vezetőinek ígéretei ellenére nem emelték meg. Kötelességünk ezt szóvá tenni minden lehetséges fórumon.

• A Nemzeti Fejlesztési Tervvel kapcsolatban egy akadémiai bizottság hatalmas kritikai anyagot készített a Miniszterelnöki Hivatal számára, amelyet köszönettel elfogadtak. Ígéretet tettek, hogy az MTA és a magyar tudományosság valamennyi szereplője részesedni fog az NFT számára allokálandó összegből, és itt sok százmilliárd forintról van szó.

A közgyűlés az elnöki expozét, a főtitkári beszámolót, tájékoztatót és a vitában elhangzottakra adott elnöki és főtitkári választ nyílt szavazással, egyhangúlag elfogadta.

A közgyűlés folytatásában *Dobozy Attila* levelező tag, a Doktori Tanács alelnöke terjesztette elő *az MTA Doktori Szabályzatának módosítására* tett javaslatot, az írásban is közreadott javaslathoz néhány szóbeli kiegészítést fűzve. Már néhány éve kiderült, hogy a szabályzat nem mindenben felel meg a kor elvárásainak, és a működésben számos helyen akadályt jelent, ahelyett, hogy azt segítené. Ezért a Doktori Tanács 2000-ben elkezdte kidolgozni a szabályzat módosítását. Az elnökség a végleges kidolgozásra egy bizottságot küldött ki, amelyben az elnökség és a Doktori Tanács képviselői, valamint minden osztály egy-egy képviselője vett részt. A bizottság által kidolgozott, véglegesnek szánt tervezetből a gépelés során sajnálatos módon egy mondat kimaradt.

Ezt a tervezetet az elnökség két hete megtárgyalta és néhány észrevételt fűzött hozzá, amelyeket szintén nem tartalmaz az előterjesztés. Egyrészt azt, hogy az eljárással kapcsolatosan betartható, ésszerű, és a kérelmező számára is elfogadható határidők legyenek rögzítve. A határidőkre vonatkozó kérést, amely természetesen a Doktori Tanács működésére is vonatkozik, az új ügyrendnek kell tartalmaznia. Egyetértés alakult ki a tekintetben is, hogy az internetet fel kell használni a doktori értekezésekkel kapcsolatos ismeretek nyilvánosságra hozatalánál is, a pályázók személyére, esetleg a benyújtott doktori mű nyilvánosságra hozatalára és az arról készült kritika, opponensi vélemény ismertetésére is. A Titkárság ügyrendjében lesz erre vonatkozóan előterjesztés. Érdemi módosítást az eseti bizottságokkal kapcsolatban javasolt az elnökség, hangsúlyozva az új tudományterületek és az interdiszciplináris munkák fontosságát.

Az utolsó kiegészítést már az elnökség sem tudta tárgyalni, mert az az elnökség ülése után érkezett meg. A BMGE akadémikusainak közössége fontos érdemi módosítást terjesztett elő, amelyben a közgyűlésnek kell állást foglalnia. A javaslat szerint: „a Doktori Tanács határozatképes ülésén a doktori címet akkor ítéli oda, ha a jelenlévők által leadott igen szavazatok a jelenlévők számának kétharmadát elérik. Ellenkező esetben a Doktori Tanács a doktori cím odaítélését elutasítja." Ennek elfogadása a szabályzat szigorítását jelenti.

A Doktori Szabályzat módosításának vitájában hozzászólók közül *Vajna Zoltán* rendes tag azt javasolta, hogy a habitusvizsgálatot a doktori munka beadása nélkül is el lehessen indítani, és amikor a jelölt értesül arról, hogy a habitusát megfelelőnek tartották, akkor egy adott határidőn belül kelljen benyújtania a művet.

Horvai György közgyűlési doktor a szövegtervezet egyik új elemének módosítását kéri. Az eredeti javaslat szerint a bírálónak

a mûrõl készült írásos véleményében a mû elfogadásáról vagy elutasításáról egyértelmûen és véglegesen kell nyilatkoznia. A felszólaló szerint ezt a nyilatkozatot csak a kérelmezõ írásos válaszának ismeretében kelljen a bírálónak megtennie, hiszen a válasz tisztázhat esetleges félreértéseket. Tisztázandó és szabályozandó továbbá, hogy a már folyamatban lévõ ügyekben mi a pontos teendõ, a régi vagy az új szabályzatot kell-e alkalmazni.

Németh György közgyûlési doktor saját tapasztalatai alapján kérdezi, hogy mire jó a tudományos bizottság abban az esetben, ha annak állásfoglalása egyszerûen súlytalan.

Az elhangzottakra *Dobozy Attila* reagált. A doktori eljáráshoz szükséges dokumentumok egyidejû beadásával a pályázók többsége jelentõs idõt takarít meg, a doktori munkának az elõzetes habitusvizsgálatot követõ beadása lassítaná a cím megszerzését. Az osztályok doktori bizottságai tanácsadó szerepet töltenek be, a hierarchikus rendszeren belül nem méltánytalan, ha az osztály véleménye a döntõ. Az életbe léptetés határidejével kapcsolatban. A visszamenõlegesség kizárt, a Titkársággal egyeztetve, a 2003 nyarán történõ hatályba lépés az optimális.

Az újonnan felvetett módosításokkal kapcsolatos hosszas vita után a közgyûlés elfogadta a Doktori Szabályzatot. Az elõzetes habitusvizsgálat lehetõsége ebbe a változatba nem került bele, a problémakört a Doktori Tanács az összes osztály véleményét figyelembe véve megvizsgálja, és a következõ közgyûlés elé terjeszti be ezzel kapcsolatos javaslatát.

A közgyûlés folytatásában *Meskó Attila* rendes tag, fõtitkárhelyettes terjesztette elõ *a kormány részére készített beszámolót az MTA 2001. évi tevékenységrõl*. A beszámoló öt fejezetbõl áll, az egyes fejezetek témái: köztestület, intézethálózat, költségvetés, sikerek a nemzetközi versenyszférában, részvétel a magyar tudománypolitikai döntések meghozatalában.

• A köztestület tagjainak száma már 2001-ben is megközelítette a 10 ezret. 2001-ben 49 új levelezõ tagot választott az MTA, elõkészítette a 2002-es tisztújítást. A doktor képviselõk megválasztásának elõkészítése is zajlott, a választási folyamatban a köztestületi tagok 73 %-a vett részt. Foglalkoztunk a határon túli magyar tudományossággal, bevezettük a külföldi köztestületi taggá válás lehetõségét.

• Intézethálózat: a 38 önálló költségvetésû kutatóintézet és a 138 kutatócsoport értelemszerûen mûködött, a kutatási eredményeket három kötetben összesítettük.

• Költségvetés: most már ugyan távol kerültünk a 2001. év küzdelmeitõl, de akkor nagy sikerként éltük meg, hogy párhuzamossá vált a kutatói és felsõoktatási bérrendszer, ami akkor átlagosan 34 %-os bérnövekedést jelentett. Az Akadémia egészére a költségvetési növekedés nagyjából 25 % volt. A jelentõs beruházási és felújítási keret ellenére a mûszerek nagyjából 25-30 % -ra amortizálódtak.

• Nemzetközi sikerek. A kiválósági központ címet elnyert 34 kutatóhely között 6 volt magyar, és ebbõl öt akadémiai intézet vagy konzorcium. Az 5. keretprogramba befizettünk 36,7 millió eurót, és visszanyertünk 40,1 millió eurót.

• Részvétel a tudománypolitikai döntéshozatalban. Akadémikus kollégáink fontos szerepet játszottak a Tudomány- és Technológiapolitikai Kollégium munkájában, nemzeti kutatási és fejlesztési programokat formáltak és hirdettek meg, bíráltak el. Kívánatos, hogy az ország érdekében akadémikus társaink a továbbiakban is részt vegyenek ezekben.

A beszámolót be kell nyújtani a kormánynak, de az Akadémia vezetése úgy érezte, hogy kicsit kevés az, ha egyetlen

eredményként jóváhagyólag tudomásul veszik azt, és szerettünk volna elérni további dolgokat is. Ezért megfogalmaztunk – elnök úr is említette – egy olyan vágyat, igényt vagy javaslatot, hogy az Akadémia vegyen részt a Nemzeti Fejlesztési Terv kidolgozásában, tehát ez a MEH és az MTA közös munkája legyen. Folytatódjék továbbá az alapellátási rendszer reformja, és kérjük azt, hogy az infrastrukturális igényeinket a 2004-es költségvetésben a kormány vegye tekintetbe.

Az MTA 2001. évi tevékenységérõl a kormány számára készített beszámolót a közgyûlés egyhangúlag elfogadta.

Ezt követõen a közgyûlés *Vizkelety András* levelezõ tagot megválasztotta a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság elnökének, és köszönetet mondott *Benkõ Loránd* rendes tagnak, a KFB korábbi elnökének éveken át végzett kiváló munkájáért.

A közgyûlés határozathozatallal zárult. *Somlyódy László* rendes tag, a határozatszövegezõ bizottság elnöke felolvasta a tervezett szöveget, amit rövid vita és a szöveg pontosítása után a közgyûlés elfogadott. A közgyûlés határozatának az elnökség által – érdemi változtatások nélkül – véglegesített szövegét következõ cikkünkben közöljük.

Szabados László

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 2002. NOVEMBER 4-i KÖZGYÛLÉSÉNEK HATÁROZATAI

1.) A közgyûlés meghallgatta az elnök és a fõtitkár beszámolóját. A beszámolókban elhangzottakat a közgyûlés egyhangúlag elfogadta.

2.) A közgyûlés üdvözölte a *Budapest Science Forum* 2003-ban történõ akadémiai megrendezését.

3.) A közgyûlés elfogadta az Akadémia fõtitkárának beszámolójában elõterjesztett, az akadémiai intézmények és az Akadémia által alapítványi és társadalmi szervezeteknek nyújtott 26 505 eFt összegû támogatást.

4.) A közgyûlés jóváhagyta az Akadémia fõtitkárának a Felügyelõ Bizottság véleményével egyezõ beszámolóját, amelyet az Akadémia fejezet 2003. évi, a kormány által elfogadott és az Országgyûlésnek benyújtott költségvetésérõl adott.

5.) A közgyûlés megvitatta és tudomásul vette a Magyar Tudományos Akadémia és kutatóhelyeinek középtávú kutatási koncepcióját.

6.) A közgyûlés fontosnak tartja az Akadémia szerepvállalását a Nemzeti Fejlesztési Terv kidolgozásában és megvalósításában.

7.) A közgyûlés megtárgyalta az alábbi kérdéseket:

- fiatal kutatók ösztöndíjainak egységesítését (a kutatói és egyetemi szférában), továbbá fokozott jövõbeni támogatásukat;
- a különbözõ hazai (állami) finanszírozási források koordinálásának javítását;
- a kutatás és az oktatás jelenleginél hatékonyabb integrálását;
- a hazai genomikai kutatások fokozott támogatását és
- a mûszerállomány fejlesztését –

és hatékony „lobbizásra” kérte fel az MTA vezetését a tudományos közösség többi tagjával együtt a kormányzat irányában,.

8.) A közgyûlés kisebb módosításokkal (46. pont (1) bekezdés a.) alpont: *„A Doktori Tanács határozatképes ülésen a doktori címet akkor ítéli oda, ha a jelenlévõk által leadott igen szavazatok a jelenlevõk számának kétharmadát elérik. Ellenkezõ esetben a Doktori Tanács a doktori cím odaítélését elutasítja.”*) elfogadta a Doktori Tanács Szabályzatát. Egyúttal felkérte a Doktori Tanácsot, hogy a következõ közgyûlésre vizsgálja meg a szabályzat olyan finomítását, amely lehetõvé teszi a habitusvizsgálat elvégzését értekezés benyújtása nélkül is. A Doktori Tanács (DT) elõterjesztésében tájékoztatta a közgyûlést, hogy a DT-re vonatkozó határidõk tekintetében (beleértve a honlapot is) az Ügyrendben meghozza a szükséges szabályozást.

9.) Az Akadémia 2001. évi tevékenységérõl készült kormánytájékoztatót a közgyûlés elfogadta.

10.) A közgyûlés örömmel nyugtázta, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát a kor-

mány fokozott mértékben támogatja és reméli, hogy ez a tendencia a jövõben is folytatódik.

11.) A közgyûlés a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság elnökéül Vizkelety András akadémikust megválasztotta. A közgyûlés végzett munkájáért köszönetét fejezi ki Benkõ Loránd akadémikusnak, a Bizottság korábbi elnökének.

12.) Az Etikai Bizottság elõterjesztését a közgyûlés az Alapszabály módosításhoz szükséges szavazatképesség hiánya miatt nem tárgyalta.

13. Nyugdíjba vonulásuk alkalmából a közgyûlés köszönetét és elismerését fejezte ki Teplán István és Csomó István fõosztályvezetõknek a Magyar Tudományos Akadémiáért végzett sokéves, áldozatos munkájukért.

14.) A közgyûlés felhatalmazza az Elnökséget, hogy a határozatot annak tartalmi változtatása nélkül véglegesítse.

Budapest, 2002. november 4.

Somlyódy László

AZ AKADÉMIAI KIADÓ RT. 2002. ÉVI NÍVÓDÍJAS KIADVÁNYAI

B. Lõrinczy Éva (fõszerk.)
Hosszú Ferenc (szerk.):
Új magyar tájszótár IV.

Az Új magyar tájszótár a magyar nyelvjárási szókincs, szólások és közmondások bemutatásával a 20. századi magyar parasztság anyagi-szellemi mûveltségérõl ad képet, ezzel együtt a hagyományõrzést és az értékmentést is szolgálja. Használói a nyelvészeken kívül a néprajzosok, irodalmárok, tanárok, fordítók, az állat- és növényvilág kutatói és sok más szakma mûvelõi.

Marosi Ernõ (fõszerk.)
Acta Historiae Artium

A folyóirat Marosi Ernõ szerkesztési koncepciójának megfelelõen sikeresen közvetíti a magyar mûvészettörténet eredményeit, s egyre növekvõ számban vonzza magához az európai mûvészettörténettudomány neves képviselõit és tehetséges fiataljait. Marosi Ernõ szakmai tekintélye, széles körû nemzetközi kapcsolatai és fõszerkesztõi munkája eredményeként teljesen megújult Közép-Európa egyetlen idegen nyelvû mûvészettörténeti folyóirata, az Acta Historiae Artium.

Székely András (szerk.)
Acta Veterinaria Hungarica

Székely András 20 éve látja el az Acta Veterinaria Hungarica szerkesztõi teendõit. Nemcsak magas színvonalon fordítja, lektorálja az angol nyelvû tanulmányokat, de nagy hozzáértéssel szerkeszti is a folyóiratot, továbbá részt vesz a lap digitális nyomtatásának elõkészítésében.

Lozsádi Károly – Környei Vilmos
Gyermekkardiológia I.-II.

E hazai viszonylatban hézagpótló gyermekkardiológiai kézikönyvben megtalálhatók mindazon korszerû ismeretek, amelyek segítségével a szívbeteg gyermekekkel találkozó orvosok a mindennapi munkájuk során felmerülõ kérdéseket megválaszolhatják. Világosan tagolt fejezetek, számtalan eredeti fénykép, röntgenkép, echocardiogram, EKG-görbe és grafika segíti az olvasó gyors tájékozódását.

Mistéth Endre
Méretezéselmélet

A könyv a mûszaki létesítmények technológiai, erõtani és hidraulikai méretezésével foglalkozik. A tervezett élettartam, a vállalt kockázat és a kapacitás összefüggéseit a valószínûségszámítás és a matematikai statisztika elméleti módszereinek felhasználásával tárgyalja.

Láng István (fõszerk.):
Környezet- és természetvédelmi lexikon I-II.

Közel 10 000 címszó, 1500 színes fotó, ábra, térkép (köztük a magyarországi nemzeti parkok részletes térképei) két súlyos kötetben. 12 szerkesztõ irányításával, kb.

250 szakértõ közremûködésével 350 szerzõ írta a szócikkeket. (Megjelenéséhez nemcsak a Biológiai Osztály kutatói járultak hozzá, magukénak érezhetik más osztályok is, például az Agrártudományi, a Földtudományi, a Jogi és a Közgazdasági Osztály).

Lakatos István

Progress in Mining and Oilfield Chemistry

(könyvsorozat)

A Lakatos István szerkesztette könyvsorozat mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban hiánypótló publikációs fórum azon kémiai orientációjú interdiszciplináris alap- és alkalmazott kutatások számára, amelyek célja a szilárd és folyékony ásványi nyersanyagok feltárását, kiemelését, tárolását és szállítását megalapozó technológiák hatékonyságának növelése. A tanulmányok szerzõi a bányászati kémia legjelesebb képviselõi.

Lovas István (főszerk.)

Heavy Ion Physics

Lovas István legfõbb érdeme, hogy újjáélesztette a már-már feledés homályába veszõ Acta Physica Hungaricat, amely 1995 óta az Acta Physica új sorozataként, Heavy Ion Physics címen jelenik meg. A folyóirat az elméleti és kísérleti nehéz-ion fizika területérõl közöl színvonalas tanulmányokat.

KIADÓI JAVASLAT

Simon Judit (szerk.)

Journal of Thermal Analysis and Calorimetry

Simon Judit 1969 óta a Journal of Thermal Analysis, a szakterület elsõ nemzetközi folyóiratának fõszerkesztõje. A tudományos igényt követve 2000 óta a folyóirat tartalmilag kiegészült a kalorimetria témakörrel. A folyóirat méltán sorolható a világon megjelenõ legjelentõsebb termoanalitikai szaklapok közé.

Magyar-német – Német-magyar szótár

Fõszerkesztõk: Halász Elõd, Földes Csaba és Uzonyi Pál

A Halász Elõd, Földes Csaba és Uzonyi Pál nevével fémjelzett szótárak, melyeknek kötetszerkesztõi Tóth Ákos és Földes Zsuzsanna, ötvözik a több évtizedes szótárírási hagyományt és tapasztalatot a lexikográfiai kutatás legmodernebb eredményeivel. Az Akadémiai Kiadó szótármûhelyében létrehozott, SGML-alapú adatbázis megteremtette annak a lehetõségét, hogy a szótárakat teljeskörûen, alaposan átdolgozhassák és újraírhassák.

Interjú

HÚSZ ÉV PLUSZT KAPTAM A MUNKATÁRSAIMTÓL...

Gimes Júlia beszélgetése Gergely János akadémikussal

Hogyan érinti az immunológust, a szervezet védekezõ rendszerével foglalkozó kutatót, hogy manapság mindenki az immunrendszerét akarja erõsíteni? Gondolom, egyfelõl örül, hogy felfedezték a szakterületét, másfelõl nem tudom, jó-e, hogy mindig mindenbe bele akarunk avatkozni.

Megbocsásson, de a rádióból is, a televízióból is és a vízcsapból is immunológia folyik. Már ott tartunk, hogy a kutyaeledelt is úgy hirdetik, hogy erõsíti az immunrendszert. Ez olyan, mint amikor egy órásmesterhez beállít valaki egy Patek órával, és azt mondja, hogy az óra tökéletesen mûködik ugyan, de tegyen bele valamit, hogy még jobb legyen. Szerintem egy jól mûködõ rendszerbe nem szabad feleslegesen beleavatkozni, különösen nem egy olyan jellegûbe, mint amilyen a gyakran kétélû kardként emlegetett immunrendszer. Ez egy rendkívül sokrétûen szabályozott szisztéma. Meg tud bennünket védeni külsõ kórokozóktól, a szervezetben állandóan képzõdõ, esetleg károssá váló vagy egyszerûen csak elöregedett struktúrák ártó hatásaitól, de adott esetben csak egy hajszálon múlhat – hisz mindannyian mások vagyunk –, hogy kisiklik-e ez a sokrétûen szabályozott rendszer, és autoimmun betegséget okozva saját magunk ellen fordul-e. Az egyetlen biztató dolog, hogy az immunrendszer serkentõjeként hirdetett anyagok túlnyomó része valószínûleg ártalmatlan.

Az teljesen más kérdés, hogy egészséges életmódra, vitaminokban gazdag táplálkozásra, testmozgásra biztatnak a médiumok. De célzottan meghirdetni, hogy mindenki avatkozzon be az immunrendszerébe, hogy amit jónak teremtett a természet, azt tegyük még jobbá, azzal nem tudok egyetérteni. Nem beszélve arról, hogy ha elkezdenénk nagyon gondosan utánajárni annak, hogy egyik vagy másik ilyen – hadd említsem kutyaeledelnek – szer immunrendszerre gyakorolt hatását valóban megvizsgálták-e, valószínûleg kiderülne, hogy hatékonyságukat a korszerû követelményeknek megfelelõen egyáltalán nem bizonyították be.

Összefoglalva, az a tanácsa, hogy nem szabad ilyen szereket ész nélkül enni-inni, mert esetleg mégis hatnak az immunrendszerre?

Mindenki beszélje meg a saját orvosával, hogy szüksége van-e az immunrendszere erõsítésére. Hogyha egy gyerek immunhiányos, vagy ha betegség, esetleg gyógyszeres kezelés következtében az immunrend-

szer mûködése valóban károsodik, akkor természetesen be kell avatkozni.

Ha ártalmatlan szereket szednek, hát istenem, mindenkinek lehet ez az egyéni meggyõzõdése, és az orvos is saját tapasztalata alapján ajánlhat bizonyos szereket. Szerintem azonban ebbõl nem szabad divatot csinálni, és fõként nem szabad immunológiailag nem megfelelõen kipróbált anyagokról azt állítani, hogy az immunrendszert pozitívan befolyásolják. Ez a dokumentáció a legtöbb, így hirdetett anyag esetében hiányzik.

Hogyan lett immunológus? Úgy képzelem, hogy az ötvenes évek elején, amikor pályakezdõ volt, molekuláris biológia alig létezett, a sejttan is gyerekcipõben járt még, az immunrendszer pedig a sejtek, a molekulák szintjén vizsgálható világ.

Hát, ha nagyon õszinte akarok lenni, azt kell mondanom, hogy véletlenül lettem immunológus. Miután elvégeztem az orvosi egyetemet, a III. Belklinika igazgatója, Gömöri Pál professzor mellett lettem aspiráns, méghozzá kórélettanból. Gömöri professzor a vese mûködésével kapcsolatos kutatásokkal foglakozott, és az én feladatom annak vizsgálata volt, hogy egy nagy fehérjevesztéssel járó vesebetegségben mi történik a vérben lévõ különbözõ fehérjékkel. Abban az idõben kezdtek el foglalkozni a vér fehérjéinek szétválasztásával, és ezért érdeklõdésem a gamma-globulinok irányába terelõdött. Akkor már többé-kevésbé tudtuk, hogy a régóta ismert ellenanyagok elsõsorban a gamma-globulinok között keresendõk. Késõbb elkezdem egy másik betegséggel is foglalkozni, méghozzá a fehérvérûségnek egy olyan formájával, amelyben gamma-globulinokat termelõ sejtek szaporodnak el nagy mennyiségben, daganatszerûen. Gyakorlatilag erre az idõre esett egy németországi tanulmányutam, Tübingenben tölthettem több mint egy fél évet, és ott olyan immunológiai módszerekkel ismerkedtem meg, amelyek egyebek között alkalmasak voltak ezeknek a vérfehérjéknek a vizsgálatára is. Németországból hazahoztam ezeket a módszereket, és segítségükkel intenzíven foglalkozhattam a gamma-globulinnal és annak szerkezetével. A hatvanas évek elején egy angliai tanulmányút során Birminghamben is eltölthettem néhány hónapot. Egy kiváló kollégámmal, Medgyesi Györggyel, volt itthon egy észlelésünk, amit sehogy sem tudtunk megmagyarázni. És amikor Birminghamben a bemutatkozáskor be kellett számolnom, hogy mit produkáltam itthon, elmondtam azt is. Bevallom, megmosolyogtak, azt mondták, hogy ez valami alapvetõ tévedés lesz, ez biztosan nem igaz, de azért abban támogattak, hogy ott is elvégezzem azokat a kísérleteket. És legnagyobb meglepetésükre, az õ sokkal jobb feltételeik és fõként nagyobb hozzáértésük mellett – mert akkor mi még kellõ tapasztalattal ezen a számunkra új területtel még nem rendelkeztünk –, pontosan ugyanaz jött ki. És ebbõl lett az elsõ olyan – nagyon jó lapban megjelent – immunológiai közleményünk, ami tulajdonképpen elindított engem az immunkémia útján.

Az elõbb említette, hogy abban az idõben a molekuláris biológia még sehol sem volt. Az én és munkatársaim szerencséje tulajdonképpen az volt, hogy ilyen fázisban kapcsolódtunk be az immunológiai kutatásokba, mert így akarva-nem akarva együtt nõttünk fel a molekuláris biológiai módszereket alkalmazó modern immunológiai irányzattal. Ez késõbbi sikereinkben is nagy szerepet játszott. 8-10 évvel késõbb már sok eredménnyel rendelkeztünk a gamma-globulin molekula szerkezeti sajátságaival, a szerkezet és mûködés összefüggéseivel kapcsolatban. Számos színvonalas publikációval jelentettünk meg, és nem-

zetközileg is ismertté váltunk. Akkor már nem a III. Belklinikán dolgoztam, hanem az Országos Hematológiai Intézetben létesült immunkémiai osztály vezetõje voltam. 1973-ban kerültem az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol megalapíthattam Magyarország elsõ immunológia tanszéket, azokkal a fiatal kollégákkal, akik azóta már maguk is egyetemi tanárok. Itt témát váltottunk, és azokkal a sejtekkel kezdtünk foglalkozni, amelyek az ellenanyag molekulákat felismerõ és megkötõ fogadó helyekkel, ún. receptorokkal rendelkeznek, azaz, amelyek funkcionális kapcsolatba kerülnek az ellenanyag molekulákkal. Az ELTE Immunológia Tanszékén folytatott kutatómunkánknak egyik központi kérdése ezeknek a receptoroknak a vizsgálata volt.

Hogyan fejtik ki hatásukat azok az ellenanyag molekulák, amelyeket az immunrendszer termel, amikor védekeznie kell valami ellen?

Kicsit talán többrõl van szó. Az immunrendszer mûködésben részt vevõ, nagyon sok sejtféleségnek a felszínén találni olyan receptorokat, amelyek az ellenanyag molekulákat felismerik és megkötik.

Amikor az ellenanyag molekula teljesítette a feladatát és a betolakodóval kölcsönhatásba lépett, akkor ezek nagyon nagy erõvel tudnak például egy falósejt vagy egy *killer*, egy gyilkos sejt felszínéhez kötõdni. Miután tehát az ellenanyag teljesítette a feladatát, azaz elkapta a bûnöst, a megfelelõ sejthez való kötõdéssel aktiválhatja azt a gyilkos sejtet, vagy azt az eltakarítást végezni tudó sejtet, amely ekkor elvégzi az elpusztító, illetve az eltakarító munkát. Tehát ezeknek a receptoroknak igen nagy jelentõségük van.

A másik nagyon fontos és érdekes dolog, hogy kiderült: ezek között az ellenanyagot kötõ receptorok között nem csak olyanok vannak, amelyek aktiválni tudnak sejteket, hanem olyanok is, amelyek gátló jeleket tudnak továbbítani a sejt felé.

Tehát idõnként azt mondják az immunrendszer sejtjeinek, hogy pusztítás leállítva?

Pontosabban, az derült ki, hogy a legtöbb sejt az aktiválást, tehát a sejtnek pusztító parancsot adó és a sejt gátlását kiváltani tudó receptorral egyaránt rendelkezik. Ez tehát egy igen bonyolult önszabályozó rendszer. Az elmúlt 6-8 évben nagyon intenzíven tanulmányoztuk, hogy hogyan történik ez a szabályozás. Ez azért rendkívül fontos, mert ha ennek mechanizmusát megismerjük, akkor ebbe a folyamatba be tudunk majd avatkozni. Például ha egy autoimmun betegségben egy olyan sejt aktiválódik, amelyik a szervezet saját struktúráit pusztítja, akkor a gátló mechanizmus ismeretében ezt esetleg le lehet állítani. Persze ez messze van még, de nem reménytelen. Egyelõre egy új kutatási irányról van szó.

Mennyire befolyásolja a kutatót, hogy itt betegségek gyógyításáról is szó lehet? Hogy eredményeibõl gyógyszerek születhetnek? Fontos ez? Vagy elég a kíváncsiság kielégítése, elég örömet jelentenek a sejtek, molekulák világáról szóló új ismeretek?

Nézze, a sejtek és a funkciók megismerése nélkül semmire nem lehet jutni. Minden a biológia területén dolgozó valamirevaló kutatónak valahol az a célja, hogy az általa szerzett új ismereteket – ezek nagy szavak, de így van – fel lehessen használni az emberiség jóléte, az emberek egészsége érdekében. De borzasztó nehéz odáig eljutni. Az alapkutatások eredményei és ezek alkalmazásának lehetõségei között még mindig egy hihetetlenül nagy szakadék tátong.

Miért, mi nehezíti meg az átmenetet?

Hát az, amirõl már beszélgettünk, nevezetesen, hogy az immunrendszer rendkívül komplex. Tehát ez nem úgy van, hogy fáj a fejem, beveszek egy fájdalomcsillapítót, és a fájdalom megszûnik. Ez is nagyon bonyolult, és az is nagyon bonyolult, hogy amikor csökkentjük valakinek a magas vérnyomását, akkor pontosan tudni kell, hogy a számtalan ok közül az adott betegnél melyikrõl van szó, és ezt figyelembe véve, hogyan lehet a vérnyomást helyrebillenteni. Az összefüggések hálózata az immunrendszernél elképesztõen bonyolult. Például, egy autoimmun betegségnél a genetikai háttértõl kezdve környezeti tényezõkön át sok minden vezet oda, hogy az immunrendszer megtámadja mondjuk a vesét, a vérkeringés szerveit vagy bármelyik szervet. Itt nagyon nehéz egy ponton beavatkozni, és ezzel meggyógyítani a betegséget.

Másik példa a rák. Régi vágyálom, hogy az immunrendszer befolyásolásával gyógyítsanak daganatos betegségeket, de itt is csak nagyon korlátozott sikerek születtek.

Egyszer egy patológustól hallottam, hogy még az a manapság gyakran hangoztatott alapelv sem igaz, hogy daganatos betegségeknél az immunrendszert kell „erõsíteni", mert bizonyos daganatok terjedését vagy növekedését még segíthetik is egyes, az immunrendszer által termelt anyagok.

Ez pontosan így van. De az is biztos, hogy az immunrendszer mûködésével kapcsolatban számos olyan tényezõt ismertünk meg, ami reményt ad arra, hogy épp az immunrendszer mûködésébe való beavatkozással lehet bizonyos daganatos betegségeknél gyógyeredményt elérni. Azt azonban valószínûleg nem mondhatjuk, hogy egyedül az immunológia oldja majd meg a rák problematikáját.

Eddigi beszélgetésünkbõl azt a következtetést vontam le, hogy mindent nagyon megnehezít az, hogy ha az immunrendszer egyik pontján beavatkozunk, akkor nem lehet tudni, hogy a második, harmadik, negyedik pontján mi történik, és hogy az egészbõl mi jön ki.

Mondok magának egy példát, hogy min törjük most a fejünket, és mi okoz nekünk nagyon komoly gondot. Említettem, hogy vannak azok az általunk intenzíven kutatott receptorok, és hogy van közöttük aktiváló jeleket és van gátló jeleket közvetítõ. Mi olyan anyagokat kerestünk és találtunk, amelyek megakadályozzák ezeknek a kötõhelyeknek és az ellenanyag molekuláknak a kapcsolódását. Tehát beékelõdnek a kettõjük közé. De – most még csak az elméletnél maradva, hiszen a gyakorlat természetesen nagyon messze van – ez az anyag alkalmas lehet arra is, hogy a kiiktassa gátlást, és arra is, hogy befolyásolja az aktiválást. Olyan ez, mint ahogy az egyszeri ember mondta: az én szám hideget is tud fújni és meleget is. Ha mi most ebbõl egy gyógyszert akarnánk csinálni, márpedig ez minden vágyunk, akkor nekem meg kell találnom, hogy mikor fújjon hideget és mikor fújjon meleget. Mikor gátoljon, mikor aktiváljon. És ez elképesztõen nehéz. Ez csak példa arra, hogy nekem hiába van egy zseniális gondolatom, hiába van egy olyan anyag a birtokomban, amivel befolyásolhatom a folyamatokat, az immunrendszer, ez a kétélû kard nagyon nehéz feladat elé állít minket.

Gyakorlati sikere sosem volt? Mondjuk egy gyógyszerjelölt molekula, ami aztán az embereken való kipróbálás valamelyik fázisában elbukott.

Nem, sajnos ilyen élményben eddig nem volt részem. Mi mindig alapkutatással fog-

lalkoztunk, de mindig reméltem, hogy az alapkutatás során eljutok oda, hogy valami konkrét gyakorlati célom is legyen. Úgy érzem, hogy most jutottam el oda.

De hogy így rákérdezett, eszembe jutott valami, ami jól indult, de aztán nem lett belõle semmi. Mi nagyon-nagyon korán – 1973-ban, amikor a tanszékre kerültem – kezdtünk el azzal foglalkozni, hogy gyógyszereket ellenanyagok segítségével célzottan juttassunk el egy kívánt helyre. Ez akkor még nagyon-nagyon új kutatási irány volt.

Ez a rákkutatásban a mai napig élõ téma.

Pontosan ezt akarom mondani, hogy akkor a Chinoin gyógyszergyárral sikerült elfogadtatni, hogy ez egy olyan kutatási irány, amit érdemes pártolni. A Chinoin akkor éveken át finanszírozott egy ilyen témát, amiben – megelõzve a nemzetközi trendet – valameddig el is jutottunk. Lényegében azt csináltuk, hogy a Chinoin originális sejtosztódást gátló anyagait, citosztatikumjait próbáltuk meg állatkísérletekben ellenanyagok segítségével célba juttatni. És tulajdonképpen sikerrel. Azóta több évtized telt el, nagyon sok pénzt fordítottak erre világszerte, de világviszonylatban csak most jutottunk el odáig, hogy részben rákdiagnosztikai, részben rákterápiás céllal egyre eredményesebben alkalmazzák ezt a módszert.

A Chinoin türelmetlen volt? Nem értette az idõk szavát?

Nem tudom. Mészáros Zoltán, aki annak idején ezt felkarolta, korán meghalt, és halála után már nem támogatták ezeket a kutatásokat. Nekünk meg ennek folytatására nem volt pénzünk, nem volt semmilyen lehetõségünk. Drága, pénzigényes témáról van szó, egyszerûen elhalt.

Azt mondják, hogy az Ön vezetésével világhírû immunológiai iskola alakult ki az ELTE Immunológia Tanszékén. Azok a magyar immunológusok, akik az ön iskolájában tanultak, azt mesélik, hogy tudásukkal bárhol – akár az Egyesült Államokban, akár valamelyik európai országban – könnyen megállták a helyüket.

Hát ezt nagyon jólesik hallani, és jó, hogy ezt nem nekem kell mondanom, hanem maga mondta el. Én nagyon szerencsés voltam a munkatársaimmal. Hozzám tényleg nagyon-nagyon jól felkészült, a tudományt szeretõ és a tudományért élõ fiatal emberek kerültek. Nagyon nagy örömmel látom, hogy most tanszéki utódom, Erdei Anna és más régebbi munkatársaim környezetében is – pontosan ugyanúgy – nagyon sok tehetséges fiatal jelent meg. Tényleg nagyon jó légkör volt mindig a tanszéken, és most is az van. És hát annak külön örülök, hogy azok, akik külföldre kerültek, milyen szép, komoly eredményeket értek el. Nagyon sajnálom, hogy nem jöttek vissza, de nagyon jó tudni, hogy sikeresek.

Nekem mindig az volt az alapelvem, hogy olyan munkatársakkal dolgozzak, akik minimum olyan jók, mint én, de inkább legyenek jobbak. És nem az a lényeg, hogy én kiváló eredményeket érjek el. A team-munka a fontos, az, hogy közösen próbáljunk meg valamit tenni. Így alakult ki egy kiváló kutatói tevékenységre alkalmas csapat.

A másik, amit kezdettõl fogva nagyon fontosnak éreztem, és amiben a munkatársaim egyetértettek velem, és ezt tovább is viszik, hogy jó kutatómunka nélkül nincs jó oktató tevékenység, és fordítva. Nekünk mindig nagyon nagy elõnyt jelentett, hogy mindannyian rendszeresen oktattuk az egész immunológiát. A részletkérdések megértésekor és a részletkérdések vizsgálatakor tehát mindenkinek volt áttekintése

az egész szakterületrõl, és ez egész gondolkodásmódunkat befolyásolta. Ezt nagyon fontosnak tartom.

És még valamit. Nagyon hamar rájöttünk arra – és ez a többes szám nem fejedelmi többes, hanem általában a hazai immunológusokra vonatkozik –, hogy nemzetközi kapcsolatok nélkül semmilyen tudományág, így az immunológia sem létezhet. A tanszéken különben is kezdettõl fogva azt az elvet vallottuk, hogy az a jó munka, amit nemzetközi lapban közölni lehet. Ez akkoriban nem volt könnyû, de ezen az úton is bekerültünk a nemzetközi vérkeringésbe. Ne felejtse el, hogy a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején vagyunk. Nos 1971-ben alakult meg Magyarországon a Magyar Immunológiai Társaság, és valamit tennünk kellett annak érdekében, hogy a világban igazán elfogadjanak minket. Elõször is mindent megtettünk azért, hogy aki teheti, menjen el nemzetközi kongresszusokra, de még ennél is fontosabbnak tartom, hogy nem volt olyan év, hogy legalább egy nemzetközi kongresszust ne rendeztünk volna. Tehát ide mindig jöttek jeles külföldiek. Késõbb nemzetközi tanfolyamokat szerveztünk, amelyekre sikerült nagyon kiváló, akkor már barátainknak tekintett elõadókat megszerezni. Így állandó folyamatos kapcsolatunk alakult ki a nemzetközi tudományos élettel. Sikereinket jelezte, hogy bekerültem az Immunológiai Társaságok Nemzetközi Uniójának vezetõségébe, majd később az Immunológiai Társaságok Európai Szövetségének elnökévé választottak. 1978-ban Magyarországon rendezhettük az európai immunológiai kongresszust, és 1992-ben több mint 5000 résztvevõvel, több Nobel-díjas meghívottal az immunológiai világkongresszust. Tehát így az egész magyar immunológia bekerült a nemzetközi látótérbe, és nem véletlen, hogy sok magyar immunológus kapott és kap rendszeresen nemzetközi meghívást, küldheti ki nagyon kiváló helyekre munkatársait. Ehhez persze hozzájárult, hogy mi nagyon jó témákkal jelentkeztünk nagyon jó külföldi partnereknél, akik nagyon szívesen fogadtak bennünket, és nagyon jó kollaborációs munkák születtek ebbõl. Ha megnézi a magyar immunológusok publikációs tevékenységét, temérdek olyan, nagyon nívós folyóiratban megjelent közleményt lát a legkülönbözõbb hazai immunológia kutatóhelyekrõl, amelyek jeles külföldi intézetekkel való közös munka eredményeként jöttek létre.

Tanítványaitól mit kapott és mit tanult?

Legalább húsz év pluszt az életemben, mert annyira jó volt velük dolgozni. Nem tudom, hogy tudják-e vagy nem, de én nagyon gyakran hallgattam a tanítványaimra. De soha nem neveztem õket tanítványaimnak, mindig munkatársaimnak neveztem õket, mindig úgy éreztem, hogy egyenrangú partnerek. Mindig tudtam, hogy nem attól leszek nagy, ha nálam sokkal rosszabbakat – akiket kellõképpen elnyomhatok – tartok magam mellett, hanem attól, hogy a munkatársaim nagyok. Úgy érzem, hogy köztünk mindig munkatársi kapcsolat volt, soha még csak fõnök-beosztotti viszony sem állt fent köztünk.

És meg kell mondanom magának, hogy mióta nem vezetem aktívan a tanszéket, azóta különösen sokat kapok a munkatársaimtól, mert egy pillanatra sem éreztetik velem azt, hogy már kiléptem a képbõl. És nem is érzem úgy, mintha kiléptem volna a képbõl. Igyekszem nem beavatkozni az õ életükbe, de ha megkérdeznek – és nagyon sokszor megkérdeznek –, akkor természetesen mindig rendelkezésre állok. Úgy érzem, hogy ugyanannak a közösségnek vagyok a tagja, mint aminek több évtizeden keresztül voltam. Részt veszek az oktatótevékenységben, tankönyv-

írásban, mindenben, amire megkérnek. Nem tolakszom oda, de ha szükség van rám, örömmel és szívesen állok rendelkezésre. Megtartottam magamnak egy olyan kutatási területet, amivel szívesen foglalkozom, és amiben remélhetõleg hasznomat is veszik. Egyébként most jelent meg az Erdei Annával közösen szerkesztett és a tanszék munkatársai által írt immunológia tankönyvünk második kiadása. Vannak további írási vágyaim, szeretnék még egy jó ismeretterjesztõ immunológiakönyvet írni. Nem könnyû egy jó ismeretterjesztõ könyvet megírni, de ha megérem, még vállalkozni fogok egy ilyenre.

A TIT alelnökségét is azért vállalta el, mert él Önben egy elrejtett ismeretterjesztõ?

Én az ismeretterjesztés nagyon fontosnak tartom.

Miért?

Hát azért, hogy a kutyaeledelt ne úgy hirdessék, hogy az az immunrendszerre hat. Azért, hogy ne varázslókkal és szélhámosokkal gyógyítassák magukat az emberek. Azért, hogy például ne gondolják azt, hogy az ufókkal jön meg az emberiség megváltása. Hogy ne legyenek téveszmék. Ezt senki más nem tudja igazán elérni, csak az a tudós ember, aki ezzel foglalkozik, akinek ez a szakmája, és azok a megszállott újságírók, akik vállalják, hogy ilyennel foglalkoznak. Ezt rendkívül fontosnak érzem.

Van ebben a harcban, ebben a vitában esélye a tudománynak? Sokszor gondolok arra, hogy túl nagy a társadalomban a bizalmatlanság, ezért ez egy reménytelen küzdelem. A csodaszerek és az ufók legalább kapaszkodókat adnak.

Ebben igaza van, de ha mi nem teszünk meg mindent ennek érdekében, akkor ki? Utóbbi idõben ismét tartok ismeretterjesztõ elõadásokat is, de nem magát az elõadást érzem fontosnak, hanem azt a párbeszédet, ami ilyenkor köztem és a hallgatóság között kialakul. Mert az érdeklõdõ ember autentikus forrásból talán komolyabban veszi az ismereteket, és talán elgondolkodik azon, amit ilyenkor hall, tehát én rendkívül fontosnak érzem, hogy a tudós ember a maga súlyával vegye a fáradságot az ismeretterjesztéshez. Az emberekben megvan az érdeklõdés, csak meg kell keresni õket.

Megemlékezés

GYARMATI ISTVÁN
1929 - 2002

2002. október 23-án, életének 74. évében elhunyt Gyarmati István, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az MTA Kémiai Kutatóközpontjának nyugalmazott kutatóprofesszora, a Budapesti Mûszaki Egyetem és a Gödöllõi Agrártudományi Egyetem nyugalmazott professzora, az irreverzibilis folyamatok termodinamikájának kiemelkedõen sikeres kutatója.

Gyarmati István 1929. szeptember 5-én született Szegeden. Középiskolai tanulmányait az orosházi gimnáziumban fejezte be 1948-ban, és lett vegyészhallgató a Szegedi Tudományegyetemen, majd tanulmányait a Debreceni Tudományegyetemen folytatta és 1953-ban itt szerzett matematika-fizika szakos tanári diplomát. Másodéves hallgatóként már az Elméleti Fizikai Tanszék demonstrátora, majd tanársegéde lett, és itt kezdett 1950-54 között mind intenzívebben foglalkozni az elméleti fizika absztraktabb diszciplínáival. Ez a munka azonban abbamarad. Az egyetemrõl ugyanis eltávolították, mert „rendkívül nagyképûen úgy lépett fel, mint aki élenjáró Kossuth-díjas elméleti fizikusainkat cáfolhatja". Nevezetesen az történt, hogy Jánossy Lajos akadémiai székfoglalójában az Einstein-féle relativitáselmélet általa módosított változatát ismertette, amit Gyarmati a hozzászólásában kritikával illetett. Egy évig középiskolai tanár volt, majd több akadémikus közbenjárására nyílt meg ismét számára az út a tudományos pályához. Schay Géza akadémikus aspiránsaként a BME Fizikai-kémiai Tanszékén dolgozhatott és megszerezhette 1959-ben a kandidátusi fokozatot. A doktori fokozat elnyerésére benyújtott értekezését, amelyben a késõbb nagy nemzetközi elismeréssel fogadott variációs elvét ismertette, a TMB elutasította, az Akadémia Elnöksége azonban a TMB-t új eljárás lefolytatására utasította. Ennek alapján végül is 1968-ban, Moszkvában került sor a doktori értekezés védésére, teljes sikerrel. Kutatómunkáját 1968-tól 1976-ig a Gödöllõi Agrártudományi Egyetemen, az általa vezetett Fizikai Tanszéken, majd az MTA Központi Kémiai Kutatóintézetében és a BME Fizikai Intézetében folytatta.

Tudományos kutatásainak eredményei nagy nemzetközi visszhangot és elismerést váltottak ki. Ezek közül az elsõ és egyik legjelentõsebb a disszipációs folyamatok általánosított *variációs elvének* felismerése és megfogalmazása.

Gyarmati 1965-ben az irreverzibilis folyamatok termodinamikájának lineáris, kvázilineáris és bizonyos nemlineáris elméleteire vonatkozóan variációs elvet állított fel, amellyel a disszipációs transzport folyamatok térbeli-idõbeli evolúciója leírható. Ennek a variációs elvnek az alkalmaz-

hatóságát igazolta az, hogy belõle levezethetõk a transzport folyamatok lineáris egyenletei (a hõvezetésre a Fourier, a diffúzióra a Fick-, az áramlásra a Navier Stokes- és Reynolds egyenletek). A hõvezetés Fourier-féle egyenletét Gyarmati háromféle képben vezette le (Fourier-kép, energiakép és entrópiakép).

Meg kell jegyezni, hogy az irreverzibilis folyamatokra érvényes variációs elv elsõ megfogalmazására Onsager (1931), majd Prigogine (1947) tett kísérleteket. Onsager definiálta elõször az irreverzibilis folyamatok variációs elvvel való leírásánál alapvetõ fontosságú disszipációs potenciálokat, majd az adiabatikusan zárt, nem folytonos rendszer esetében az entrópia-produkció és az áramoktól függõ disszipációs potenciál különbségeként megadott Lagrange-függvénynek az áramok szerinti variálásával eljutott a minimális energia-disszipáció elvéhez. Az elv alapvetõ hiányossága, hogy kontinumok esetén a kizárólag fluxusok szerinti variációval belõle csak a konstitutív egyenletek következnek, a transzport-egyenletek nem. Prigogine fõ érdeme annak felismerése, hogy a lineáris elméletben az entrópai-produkció általános potenciálként fogható fel, amelyet Lagrange- függvénynek tekintve, elõször a nem folytonos rendszerekre (1947), majd késõbb kontinuumokra is kidolgozta az entrópia-produkció minimumelvét. Az elv kizárólag csak a nyitott rendszerek stacionárius állapotainak jellemzésére alkalmas, vagyis idõben változó rendszerekre nem érvényes. Prigogine érdeme annak felismerése, hogy a mechanikai Gauss-elvnek a termodinamikában is érvényesnek kell lennie. Gyarmati ebbõl kiindulva jutott el a Gauss-elvvel analóg differenciálelvhez, amelynek integrált formája alapján alkotta meg az irreverzibilis folyamatok olyan általánosított variációs elvét (1968, 1969), amely magában foglalja mind a minimális entrópiaprodukció Prigogine-féle elvét, mind pedig a minimális energia-disszipáció Onsager-féle elvét, vagyis mind az Onsager-, mind a Prigogine-féle elv a Gyarmati-féle általánosított variációs elvnek csak speciális esetei. A Gyarmati-féle általánosított variációs elvet az irodalom mint disszipációs folyamatok vezérelvét tartja számon a „Governing Principle of Dissipative Processes" elnevezéssel, röviden GPDP-vel jelölve. Ezt az elvet a makroszkopikus kontinuumfizikában széles körben alkalmazták Gyarmati, tanítványai és mások az izoterm és nem izoterm diffúzió, a plasztikus folyás, a hidro-termodinamika, a turbulencia, a termoelektrodinamika és a hõvezetés területén. A Gyarmati-féle általános variációs elv nem korlátozódik a lineáris fenomenológiai egyenletek esetére, hanem kiterjed a kvázilineáris esetekre, amelyekben az Onsager-féle vezetési együtthatók nem állandók, hanem függvényei a rendszer állapothatározóinak. Gyarmati bevezette a kiegészítõ, valamint az általánosított reciprocitási relációkat, és ezekre alapítva kimutatta, hogy kvázi-lineáris jelenségek esetében is létezik általánosított disszipációs potenciál. Ezzel igazolta, hogy a vezérelv a nem lineáris elméletekben is alapelv, és nem lineáris esetekben egyetlen más variációs elv sem érvényes.

Gyarmati István tudományos munkásságának másik fontos eredménye a termodinamikai hullámok 1977-ben publikált általános elmélete, amely direkt formában alkalmazható termikus, diffúziós és termodiffúziós hullámok leírására. Az elméletet az irodalomban mint a termodinamikai hullámok Gyarmati-féle elméletét, illetve, mint az „extended thermodynamics" alapvetõ munkáját idézik. Az elmélet lényege az, hogy olyan lokális egyensúlyi állapotokon kívüli rendszereket tételez fel, amelyeknél az entrópiasûrûség nemcsak az egyensúlyi állapothatározók sûrûségfügg-

vényeitõl, hanem a transzportfolyamatok áramsûrûségeitõl is függ.

Végül, Lengyel Sándorral együtt végzett kutatásai több vonatkozásban fontos ismereteket szolgáltattak *a kémiai kinetika termodinamikai megalapozásához*, többek között annak bemutatásával, hogy a Guldberg-Waage kinetikus tömeghatástörvény levezethetõ a Gyarmati-féle általánosított variációs elvbõl.

Tudományos munkásságának eredményeit számos közlemény, valamint a *Nemegyensúlyi termodinamika* címû, magyarul (1967), angolul (1970) és oroszul (1974) megjelent könyve tartalmazza. Eredményeit a nemzetközi szakirodalom nagyon nagyra értékelte, amit mutat többek között az is, hogy Jürgen U. Keller a Nyugat-Berlini Mûegyetem professzora a *Thermodinamik der irreversiblen Prozesse* címû, 1977-ben megjelent könyvében Gyarmati eredményeit olyan, a tudományterület fejlõdését jelentõsen elõsegítõ kiválóságok között említi, mint Clausius, Boltzman, Onsager, Bridgman, de Groot, Casimir, Prigogine, Meixner. A külföldi elismerést – meglehetõs késéssel – az itthoni is követte. 1970-ben Akadémiai Díjat, 1975-ben Állami Díjat kapott, majd 1982-ben az Akadémia levelezõ, 1990-ben rendes tagjává választották, 1994-ben Szent-Györgyi Albert-díjban részesült.

A tudomány útján haladó és új felismerésekhez jutó kutatóknak olykor nem könnyû az életük. Gyarmatinak sem volt könnyû a kezdet, hiszen doktori értekezését a TMB elutasította, és a védésre Moszkvában került sor. A Mûszaki Könyvkiadónál 1967-ben magyarul megjelent *Nemegyensúlyi termodinamika* c. könyvének angol nyelven történõ kiadását az Akadémiai Kiadó nem vállalta, a Spinger Verlag viszont kérte, hogy kiadhassa, és ez 1970-ben meg is történt. Ezt a könyvét, valamint az általánosított variációs elvére vonatkozó kutatási eredményeit nemzetközi folyóiratokban ismertetõ három közleményét (1967, 1969, 1974) a nemzetközi szakirodalom rendkívül nagy elismeréssel fogadta. Csak sajnálni lehet, hogy ezt a megérdemelt elismerést nem sikerült kamatoztatni. Pedig volt rá lehetõség, hiszen a tématerület kiválóságaitól kapott személyes meghívások, a nemzetközi konferenciákon plenáris elõadásokra szóló felkérések – amelyeket Gyarmati sorra lemondott – kitûnõ alkalmat jelentettek volna elméletei teljesítõképességének részletesebb bemutatására. Félreértés ne essék, Gyarmati István tudományos teljesítménye nemzetközi mérce szerint így is kiemelkedõ, és méltán emlékezhetünk rá, mint az irreverzibilis termodinamika magyar úttörõjére és „remetéjére", valamint a tudomány és társadalom helyzetérõl, problémáiról írásban, elõadásokban és hozzászólásokban megfogalmazott – olykor vihart is okozó – véleménye alapján a magyar tudományos és társadalmi élet színes és sajátos egyéniségére.

Márta Ferenc

az MTA rendes tagja

Kitekintés

Gondolat-átvitel

Két makákó majom, megfelelõ betanítás után, pusztán gondolatokkal képes volt a számítógép képernyõjén egy kurzort mozgatni – írja a *Science* 2002. június 7-i száma. A mozgatás majdnem olyan precíz és gyors volt, mintha az állatok a karjukkal végezték volna. A majmok agyát összekötötték a komputerrel, ezután tulajdonképpen az agy bizonyos neuronjainak aktivitása vezérelte a gépet.

A kutatók azt tapasztalták, hogy meglepõen kevés, mindössze 30 idegsejt képes ezt a feladatot ellátni. A majmok agyának a végtagok mozgásáért felelõs részén, a mozgatókéreg egy speciális területén kb. 30 idegsejt mindegyikébe olyan parányi elektródát ültettek be, amelynek segítségével az adott sejtben keletkezõ elektromos jelet el lehet vezetni. Az így nyert elektródasorral elõször megállapították, hogy ezek a sejtek a kar milyen irányú elmozdulását irányítják. Ez úgy történt, hogy a majmokat megtanították arra, hogy különbözõ helyen felvillanó lámpákhoz nyúljanak, majd meghatározták, hogy mely idegsejtek dolgoznak a karok különbözõ irányú elmozdulásakor. Ezt követõen a makákók olyan feladatokat kaptak, amelyeket ezen idegsejtek felhasználásával biztosan meg lehetett oldani. Valahol felvillant egy célfény, és egy háromdimenziós képet egy irányító kurzor segítségével ehhez a fényhez kellett vinniük. Az idegsejteket ezt a virtuális valóságot produkáló számítógéppel kapcsolták össze.

A majmok az elsõ fázisban tanultak. Megfigyelhették karjuk mozgását, és azt, hogy mit kell csinálniuk ahhoz, hogy a kép a megfelelõ helyre jusson. A tanulás következõ fázisában eltakarták elõlük a karjukat, és a feladatot így kellett végrehajtaniuk. Ezután megakadályozták, hogy karjukat megmozdítsák, de mérésekkel megállapították, hogy a cél érdekében kezüket mindig a kívánatos irányba próbálták elmozdítani. A kutatók szerint a makákók igen gyorsan felismerték, hogy a kurzor mozgatásához a karjukra tulajdonképpen nincs is szükségük, elég, ha a megfelelõ irányra gondolnak, s az máris odamegy. Azaz megtanulták, hogy mindig a megfelelõ idegsejtjeiket dolgoztassák, a kurzort gondolattal vezéreljék.

Mindez reményt nyújthat arra, hogy néhány éven belül hasonló módon, a megfelelõ idegsejt-csoportok jeleinek elvezetéséhez olyan bonyolult mûvégtagokkal lássanak el sérült embereket, amelyek vezérlését megfelelõ tréning és tanulás után a saját agyuk végzi.

Peter König – Paul F. M. J. Verschure: Neurons in Action. Science. 7 June 2002. Volume 296. Nr 5574. 1817-1818.pp. http://www. sciencemag. org/cgi/content/summary/296/5574/1817
Dawn M. Taylor – Stephen I. Helms Tillery – Andrew B. Schwartz: Direct Cortical Control of 3D Neuroprosthetic Devices. Science. 7 June 2002. Volume 296. Number 5574. 1829-1832.pp. *http://www.sciencemag. org/cgi/content/short/296/5574/1829*

A fekete doboz agresszióra tanít

Minden idõk legrészletesebb tanulmányát publikálta a neves Science magazin 2002. március 29-i számában arról, hogy a rend-

szeres televíziózás hogyan befolyásolja a gyerekek agresszív viselkedését. A szerzõk – amerikai pszichológusok és szociológusok, a New York-i Columbia Egyetem professzora, Jeffrey Johnson irányításával – hétszáz család életét követték nyomon huszonöt éven át: a tévézési szokások és az agresszív magatartás közötti kapcsolatot keresték úgy, hogy például a rossz szociális helyzetbõl vagy a gyerekeket elhanyagolásából adódó egyéb tényezõket megpróbálták kiküszöbölni.

Megállapítottak, hogy azok a gyerekek, akik éveken át naponta legalább 2-3 órát nézték a tévét, fiatal felnõtt korukban ötször olyan gyakran követtek el agresszív cselekedeteket, mint társaik. Mindez nem csak az elkövetett bûntények, lopások, rablások, gyilkosságok számában volt mérhetõ. A kapcsolatot az agresszió valamennyi formájával megtalálták: a sokat tévézõk körében a tárgyak elleni vandalizmus – kukák összetörése, egyéb tárgyak szétzúzása – éppúgy elfogadottabb és gyakoribb volt, mint az agresszió kifinomultabb, intellektuálisabb, szóbeli alkalmazása, a gúny vagy az irónia.

Jeffrey G. Johnson – Patricia Cohen– Elizabeth M. Smailes – Stephanie Kasen – Judith S. Brook: Television Viewing and Aggressive Behavior During Adolescence and Adulthood. Science. 29 March 2002. Volume 295. Number 5564. 2468-2471.pp. http://www. sciencemag.org/cgi/content/short/295/5564/2468
Craig A. Anderson and Brad J. Bushman. The Effects of Media Violence on Society. Science. 29 March 2002. Volume 295. Number 5564. 2377-2379.pp. http://www.sciencemag.org/cgi/content/summary/295/5564/2377

Egészséges lombikbébik

A férfiak terméketlensége esetén használt lombikbébi-technikával fogant gyerekek ugyanolyan egészségesek, mint természetes úton fogant társaik – jelentette be Andre Van Steirteghem, a brüsszeli Vrije Egyetem profeszora 2002. november 15-én egy prágai nõgyógyászati konferencián. Munkatársaival következtetéseiket több száz svéd, amerikai és belga gyermek fejlõdési és egészségi adatainak összevetése után vonták le.

A rutinszerûen mindössze 7-8 éve létezõ, ún. ICSI technika (intracitoplazmás sperma injekció) alkalmazásakor az orvos egyetlen, egészségesnek látszó hímivarsejtet választ ki, és mikroszkóp alatt egy tûvel a petesejtbe juttatja, elvégezve így a megtermékenyítést. Mivel a módszer teljesen kizárja a természetes szelekciót, így már a módszer alkalmazásának kezdetén felmerült, hogy az ilyen gyerekekkel késõbb egészségügyi vagy pszichológiai problémák lehetnek. A mostani vizsgálat azt mutatja, hogy legalábbis az elsõ öt életévben, nincs ok aggodalomra. Az így fogant gyerekek gyakorlatilag nem különböznek társaiktól.

Felmerül az a lehetõség is, hogy a fiúk örökölhetik apjuktól a meddõségét, de hogy ez vajon igaz-e, arra ez a tanulmány nem ad választ, hiszen még kevés idõ telt el.

Reuters Science News. 15 November 2002 . http://reuters.com/newsArticle.jhtml?type=topNews&storyID=1749537

Gimes Júlia

Szonolumineszcencia

Közelebb kerültünk a világító buborékok rejtélyének megoldásához – a szonolumineszcencia hátterében döntõen kémiai reakciók állnak. A jelenséget 1934-ben fedezték fel a kölni egyetemen: hanghullámokkal periodikus nyomásváltozást idéztek elõ egy vízzel teli kádban. A nyomás csökkenésére buborékok keletkeztek, majd a buborékok a nyomás növekedésére viharos gyorsasággal összeroppantak, és eközben

fényt sugároztak. Ebbõl született az elnevezés: hang (szono) hatására bekövetkezõ fénykibocsátás (lumineszcencia). Jól összehangolt rendszerben a felvillanó buborék nem tûnik el, hanem a hanghullám minden periódusában kitágul és összehúzódik, ezzel együtt minden periódusban fényt bocsát ki. A mikrométer méretû buborék térfogata ezerszeresére nõ meg a kisnyomású fázisban.

1988-ig csak a folyamat átlagos jellemzõit, a sok-sok buborék átlagos viselkedését tudták feltárni, a késõbbi, kifinomultabb méréstechnika már egyedi buborékok tanulmányozását is lehetõvé tette. Kiderült, hogy egy-egy felvillanás nagyon rövid ideig tart, nem hosszabb tíz pikoszekundumnál (a pikoszekundum a másodperc billiomod része). A kilépõ fény spektrális eloszlása túlnyúlik a látható fény tartományán, jelentõs ultraibolya sugárzást is megfigyeltek.

A folyamat leírására több, egymást kizáró elméleti modellt dolgoztak ki. Az egyik szerint a gyorsan összeomló buborék fala elõtt lökéshullám lép fel, ez készteti fénykibocsátásra a buborék belsejében levõ gázmolekulákat. Az is felmerült, hogy a kilépõ fény egy nagyon magas hõmérsékletû (százezermillió fokos) test hõmérsékleti, ún. feketetest-sugárzásának felel meg. A pontos mérések szerint azonban a kilépõ fény intenzitáseloszlása eltér a fekete-test sugárzástól. Mások részecskefizikai folyamatokra gondoltak, és az elektronok fékezési sugárzását tartották a fõ fényforrásnak.

Gyakorlati alkalmazásokon is gondolkodtak. Ismert jelenség, hogy egyes kémiai reakciók sebességét ultrahanggal befolyásolni lehet. A hanghullámok által létrehozott buborékokban fellépõ nagyon magas hõmérséklet is hatással lehet a kémiai reakciók lefolyására, ez lenne a „hangkémia". Több mint egy évtizede arra is gondoltak, hogy a szonolumineszcenciával meg lehetne teremteni a termonukleáris fúzió, a hidrogénizotópok energiafelszabadulással járó összeolvadásának feltételeit. 2002. március 8-án a Science Oak Ridge-ben dolgozó kutatók dolgozatát közölte, a szerzõk arról számoltak be, hogy egy egyszerû „asztali" kísérletben szonolumineszcenciával termonukleáris reakciót hoztak létre. Az újabb „hidegfúziós" bejelentést azonban szkeptikusan fogadta a tudományos közvélemény. A kísérlet részleteit azért nem érdemes ma már ismertetni, mert a kísérletet nem sikerült megismételni, és feltárták az eredeti mérés hibáit is. A tavaszi bejelentés mindenesetre hatalmas sajtóvisszhangot váltott ki.

A Nature közölte Yuri Didenko és Kenneth Suslick (University of Illionois) tanulmányát. Kísérleti eredményeik szerint a buborék összenyomása közben a belsejében olyan magas hõmérséklet lép fel, hogy a gázmolekulák disszociálnak, és heves kémiai reakciók indulnak be. A kutatók a korábban becsültnél jóval alacsonyabb, „mindössze" 10-20 ezer fokos hõmérsékletet adtak meg. Ez is becslés, a buborék belsejében nem tudjuk közvetlenül megmérni a hõmérsékletet. A reakciókban fõként nitrit ionok és hidroxil gyökök vettek részt. A hanghullámokkal bevitt energia a kémiai reakciók és a fény között oszlott meg. Méréseik szerint százszor annyi energia jutott a kémiai reakciókra, mint a fénykibocsátásra. Ez a tény kizárja, hogy ily módon atommagfúziót lehetne elérni. A vegyészek eredményei alapján a szonolumineszcencia buborékjait villanykörte helyett inkább magas hõmérsékletû, nagynyomású kémiai reaktornak kell tekinteni.

R. P. Taleyarkhan – C. D. West – J. S. Cho – R. T. Lahey Jr – R. I. Nigmatulin – R. C. Block. Evidence for Nuclear Emissions During Acoustic Cavitation, *Science.* 8 March 2002. Volume 295, Number 5561. 1868. p. http://www.sciencemag.org/feature/data/hottopics/bubble/index.shtml

YURI T. DIDENKO– KENNETH S. SUSLICK. The Energy Efficiency of Formation of Photons, Radicals and Ions During Single-bubble Cavitation. *Nature*. 25 July 2002. 418. 394 - 397.pp. http://www.nature.com/cgi-taf/DynaPage.taf?file=/nature/journal/v418/n6896/abs/nature00895_fs.html

Kettõs fekete lyuk

Két fekete lyuk egyetlen galaxisban! A szenzációs hírt november 19-én jelentette be a NASA, az amerikai ûrügynökség, a szenzációt az okozta, hogy korábban minden galaxisban csak egyetlen fekete lyukat találtak. Az elektromágneses színkép röntgentartományában dolgozó Chandra-ûrteleszkóp felvételei alapján megállapították, hogy az NGC 6240 galaxisban két óriási, egymás körül keringõ fekete lyuk található. Néhány százmillió év múlva egy még hatalmasabb fekete lyukká olvadnak össze, a folyamatot nagyon intenzív sugárzás és gravitációs hullámok kísérik majd. A Chandra-teleszkóp természetesen nem közvetlenül a fekete lyukat észleli, hanem a fekete lyuk körül örvénylõ, egyre gyorsuló anyagból kilépõ erõs röntgensugárzást. A Chandra felvételein világosan szétvált a két forrás. A felvétel 10,3 órányi expozícióval készült, a csoportban német, holland és amerikai kutatók dolgoznak.

A tõlünk 400 millió fényévre levõ NGC 6240 galaxisban rendkívül gyors ütemben formálódnak új csillagok, mivel a galaxis maga nemrég jött létre két kisebb galaxis összeolvadásával. (A „nemrég” és a „kicsi” kifejezések persze kozmikus léptékekben értendõk.) Korábbi, a látható, az infravörös illetve a rádió hullámhossztartományban készült felvételek már két fényes magot mutattak, de ezek nem voltak jól kivehetõk a galaxisban található sok por és gáz miatt. A röntgentartományban a por és a gáz nem jelentett akadályt, így derült ki, hogy két aktív fekete lyuk van a galaxisban. A kettõs fekete lyuk létezése igazolni látszik azt a várakozást, mely szerint a galaxisok közepén a fekete lyukak egymással összeolvadva hatalmasra nõhetnek. Ma az NGC 6240 galaxisban még mintegy 3000 fényévre van egymástól a két fekete lyuk.

A két fekete lyuk összeolvadását rendkívül erõs gravitációs hullámok kísérik majd. A NASA éppen ilyen gravitációs hullámok észlelésére tervezi a LISA (Laser Interferometer Space Antenna) mérõrendszer megépítését.

NASA Press Release. 19 November 2002. Washington, ftp://ftp.hq.nasa.gov/pub/pao/pressrel/2002/02-222.txt
Chandra X-Ray Observatory Photo Album. NGC 6240. http://chandra.harvard.edu/photo/2002/0192/index.html • http://chandra.harvard.edu/photo/2002/0192/more.html
Laser Interferometer Space Antenna (LISA) Home Pagehttp://lisa.jpl.nasa.gov/

Jéki László

Októberi számunk 1332. oldalán Bozsonyi Károly és Veres Elõd cikkének harmadik ábrája hibásan jelent meg. A grafikon vízszintes tengelyén a napok sora – amint az a cikk szövegébõl is nyilvánvaló – vasárnappal kezdodik. A szerzõk és olvasóink szíves elnézését kéri a *szerkesztõség.*

Könyvszemle

Olvasónapló

Az Országos Széchényi Könyvtár és a társadalomtudományi munkák fáradhatatlan kiadója, az Osiris közös sorozatában jelentette meg két 18. századi térképész, Lipszky János (1766–1826) és Mikoviny Sámuel (1700–1750) emlékére tartott ülések anyagát. A nagyszámú elõadás igen sokoldalúan mutatta be a két jeles tudóst. Lipszky fõ érdeme, hogy – a katonai térképészek tevékenységét leszámítva, amely a nyilvánosság elõl természetesen el volt zárva – õ az elsõ, aki a török kor után ismét egységessé vált történeti Magyarország elsõ részletes térképét – pontosabban jó néhány résztérképet, amelyek összességükben majdnem lefedték az egész országot – összeállította. Lipszky János József nádor hathatós segítségével éveken át dolgozott térképein. Mikoviny a 18. század elsõ felében valóságos polihisztor volt. Nemcsak térképeket készített, ugyancsak a török utáni felszabadulás által lehetõvé tett körülmények között, de a Habsburg-birodalom fontos felsõfokú gazdasági iskolájának, a selmecbányai Bányászati Akadémiának is hosszú évekig volt tanára, sõt gépek szerkesztésében is részt vett. A vízgazdálkodásban is fontos szerepet játszott. Néhány cikk az õáltaluk végzett munka asztronómiai vonatkozásait is megvilágítja. Mikoviny már a pozsonyi vár egyik tornyát vette kiindulópontul ahhoz a délkörhöz, amelyhez azután a többi térképet is igazította.

A tanulmányok magyar nyelvûek, de mindegyikhez van olykor igen terjedelmes német nyelvû rezümé is. A kötet a magyar térképészet nagyjait emlegeti. Valahogy elvész az a mozzanat, hogy mindkét tárgyalt tudós valóban *hungarus* volt, a kor akkori értelmezésében, a történeti Magyarországot tekintették hazájuknak, de voltaképpen mindketten szláv származásúak. (Mikoviny esetében magyar-német kétnyelvû voltára történik csak utalás.) Ezt a magyarországi sajátosságot érdemes lett volna külön tanulmányban, vagyis elõadásban megtárgyalni.

A kötet számos illusztrációt is tartalmaz, színeset, zömmel a két tudós által készített térképeket. Így valójában igen szép kiállítású, értékes kötet állt össze, mely német összefoglalásai révén a külföld számára is hozzáférhetõ, és némi betekintést enged a 18. századi magyarországi kultúra magas színvonalára.

(A magyar térképészet nagyjai. Die Grossen der ungarischen Kartographie. Lipszky János (1766-1826). Mikoviny Sámuel (1700-1750). Tudományos emlékülések elõadásai és kiállítási katalógus. Vorträge wissenschaftlicher Gedenktagungen und Ausstellungskatalog. (Plihál Katalin szerk.): *OSzK – Osiris, Bp. 2001. 305 p.)*

A Hadtörténeti Intézet igazgatója, Hermann Róbert, aki az ifjabb kutatónemzedék tagja, már sok éve foglalkozik az 1848/49-es szabadságharc hadtörténetével, számos könyve és tanulmánya jelent meg ebbõl a kérdéskörbõl, mindig roppant széles forrásanyag alapján. Az ezredforduló alkalmából most ennek a magyar történeti tudatban oly fontos eseménysorozatnak legfrissebb

szintézisét írta meg. Természetesen ezt is a tõle megszokott magas színvonalon.

A kötet legnagyobb érdemét az elsõ negyedét kitevõ fejezetekben látom, mert itt mutatja be a közel egyéves háborúskodás elõfeltételeit, infrastruktúráját, az intézményeket, a hadseregeket, ahogy õ fogalmazza: a háború feltételrendszerét. Ezek a kérdések persze nem olyan lelkesítõek, mint mondjuk a tavaszi hadjárat, csakhogy az eseménytörténet megértéséhez alapvetõ fontosságúak. És éppen ezeket a kérdéseket szokták általában elhanyagolni a különbözõ feldolgozásokban.

A kötet további részében az egyes hadszínterek szerint és az események egymásutánjában tárgyalja a háborút, mindig tárgyszerûen, részletesen, a katonai szempontokat az elõtérben tartva. Természetesen nem írja meg az egész forradalmat, annak politikai történetét, csak a szükséges mértékben utal erre, a hadiesemények megértetése érdekében. Számos kérdésben, éppen ebben a politikai vonatkozásban, az újabb kutatások alapján (beleértve a sajátjait) olykor módosítja a pártállam idején kialakított sztereotípiákat. Kossuth szerepét a Jellasics elleni összefogásban eltúlzottnak tartja, kiemeli Batthyány kulcsszerepét a szervezésben. Kiegyensúlyozott portrét rajzol Görgeirõl, szerencsére az utóbbi idõben már nem kell az „áruló" sztereotípiája ellen harcolni. Nem titkolja a hadsereg vezetõi közti személyi ellentéteket és veszekedéseket. Buda elfoglalása után Hermann szerint már nyilvánvaló volt, hogy az osztrák hadsereg egymagában nem bír a magyarokkal. Miklóstól csak mintegy 50 000 fõnyi katonaságot kértek volna, de Miklós a biztonság kedvéért 200 000 fõt küldött. Így Ferenc József varsói kézcsókja a honvédseregnek is szólt. Az orosz beavatkozás nélkül Haynau nem tudott volna Komáromon túl eljutni. *A háború ára* címen igen pontos adatokat kapunk a veszteségekrõl, – ahol ez a pontosság lehetséges. Nagyon meggyõzõ a szerzõ végsõ értékelése a szabadságharcról: a teljes függetlenség elérése reménytelen volt, de a birodalmon belüli önállóságért érdemes volt harcolni.

A nagyon pontos és ugyanakkor olvasmányos szöveg mellett számos térkép, terepasztalvázlat és korabeli illusztráció emeli a kötet értékét. Persze a korabeli metszetek az akkori ellentéteket is világosan tükrözik. A Petõfi halálát ábrázoló romantikus festményt viszont jobb lett volna elhagyni.

A kötet végén természetesen nem hiányzik a terjedelmes bibliográfia. Egészében véve tehát igen jól sikerült, hasznos kötetrõl van szó, szakmai szempontból megbízhatóan tájékoztat a kutatások jelenlegi eredményeirõl.

(Hermann Róbert: 1848-1849. A szabadságharc hadtörténete. Korona Kiadó, Budapest. 2001. 423 p.)

Roppant fontos és érdekes munkát jelentetett meg a Napvilág Kiadó a magyarországi nemzetiségi kérdésrõl, a nemzetiségi politikáról. A terjedelmes kötet Balogh Sándor fõszerkesztésében és Sipos Levente szerkesztésében jelent meg, az egyes korszakokat pedig a rész-szerkesztõk jegyzik, Kardos József (1848–1895), Sipos Levente (1896–1919), Pritz Pál (1919–1944) és Föglein Gizella (1945–1993).

Balogh Sándor bevezetõ tanulmánya rövid áttekintést ad a nemzetiségi kérdés és a nemzetiségi politika történetérõl. Az utóbbi évtizedekben kialakult hagyományos szemléleten jó néhány ponton túllépve, persze alapvetõen mégis a magyar állami politikát bírálja, csak kevés pozitívumot hagy meg neki.

A kötet elsõ, nagyobb része (31-490. pp.) a törvények és rendelkezések szövegét hozza, hol teljes terjedelemben, hol csak a nemzetiségi vonatkozású részeket

kiemelve. A kisebb terjedelmû függelék a kérdésre vonatkozó egyéb dokumentumokat sorolja fel. Majdnem mindegyik szöveghez van jegyzet, ez magyarázza a törvények keletkezését, jelentõségét, hozza az egyéb tudnivalókat. Ezek a magyarázatok lényegre törnek, csak az 1945 utáni részben válnak valamelyest terjedelmesebbekké. A szerkesztõk olyannyira betartották az állami törvények elsõbbségét, hogy a pártállami korszakban például minisztertanácsi rendeleteket közölnek a nemzeti kisebbségek ügyében, és csak a jegyzetben utalnak arra, hogy ez KB-határozat nyomán született. Persze a mai idõsebb olvasó még jól emlékszik rá, hogy ez a KB-határozat volt a fontos, de egy-két évtized múlva hányan fogják ezt még tudni? Pedig ezt a könyvet még akkor is fogják használni. A dokumentumok mindkét részben pontos kronológiai sorrendben követik egymást, nagyon helyesen, hiszen valamiféle osztályozás ezen belül csak megzavarta volna az összképet.

Az elsõ rész a független magyar kormány létrehozásáról szóló törvénnyel indul, hozza az osztrák, ún. oktrojált alkotmány szövegét, azután az 1849. júniusi országgyûlési határozatot, amelyet nemzetiségi törvényként szokás nyilvántartani. Erre, mint az elsõ európai nemzetiségi törvényre, illik nagyon büszkének lenni, de a megyei szintû nyelvhasználaton és az egyének formális egyenlõségén továbbra sem lépett túl. Nem említi a kötet azt a szépséghibát sem, hogy a nemzetgyûlés az utolsó pillanatokban, a török határ felé menekülõben hozta a törvényt.

Természetesen nincs mód rá, hogy akár csak röviden is beszámoljunk a közölt szövegekrõl, hiszen az elsõ rész 131, a második pedig 58 dokumentumot közöl. Az biztos, hogy a szövegekbõl és a kommentárokból kirajzolódik az 1918/20-as vízválasztó elõtti és utáni magyar nemzetiségi politika. A történeti Magyarországon több a negatívum a nemzetiségek vonatkozásában, bár az indulás liberális pozitívumait, az 1868:XLIV. nemzetiségi törvényt, Deák állásfoglalását kellõképpen dokumentálja a kötet. Az iskolapolitikában talán nem ártott volna a kritika mellett arra is utalni, hogy az oly sokat kárhoztatott 1907-es Lex Apponyival bezárólag a törvények voltaképpen az államnyelv megtanulását szorgalmazták – elég csekély hatásfokkal, mert jónéhány nemzetiség esetében még 1914-ben is elég csekély volt azok aránya, akik beszéltek magyarul. Manapság melyik állam tekint el attól, hogy állampolgárai ismerjék az állam nyelvét? Az persze kétségtelen, hogy volt valami naiv elvárás az általános elmagyarosodás irányában, de hát ez messzemenõen nem valósult meg.

A Tanácsköztársaság optimista (és utópisztikus) ígéretei után, Trianont követõen egy idõre a megmaradt nemzetiségek igényeinek kielégítése áll az elõtérben, amire a békeszerzõdés is kötelez. Az iskolapolitikában azonban hamarosan megint az ún. C-típusú iskolák kerülnek az elõtérbe, amelyekben a tanítási nyelv magyar, a kisebbség nyelvét mint az egyik kötelezõ tantárgyat tanítják. Aztán a részleges revízió jön, itt Teleki Pál egyértelmûen pozitív lépései a nyelvi-oktatási kérdésekben (és egyértelmûen negatív, kikényszerített a zsidókérdésben), de már a harmincas évek második felében megtalálhatók a tervezgetések az Új Hungáriáról, az autonómiával rendelkezõ kisebbségek lakta történeti Magyarországról.

1945 után sokáig két kérdés az uralkodó: a németek kitelepítése, amely ellen nem kevesen szólaltak fel (nem ártott volna közölni annak a 26 írónak és mûvésznek a nevét, akik 1946 januárjában tiltakoztak a kitelepítés ellen), és a cigánykérdés, amelyet hangsúlyozottan nem nemzetiségi kérdésnek tekintettek (Kádár 1961-ben a Poli-

tikai Bizottság ülésén megint egyszer kikel ezellen).

A törvények sora az 1993:LVII. törvénycikkel, a nemzetiségi törvénnyel zárul, a második rész pedig a magyar kormánynak az ENSZ kisebbségi kérdésrõl elfogadott határozatával kapcsolatosan tett 1992-es nyilatkozatával.

Hosszan lehetne még szemezgetni a kötetben. Érdemes arra utalni, hogy az 1868-as nemzetiségi törvénnyel kapcsolatban, amely az egységes magyar politikai nemzetet emlegette, a jegyzet a törvényben biztosított (és késõbb be nem tartott) széles körû nyelvi jogokra is hivatkozhat. De arról is lehetett volna szólni, hogy ez manapság – érdemben legkésõbb 1945 után – minden állam gyakorlata, ha nem is hangsúlyozza. (Elvégre az angol nyelvû kérdõívekben a *nationality* egyértelmûen állampolgárságot jelent, és nem nemzetiséget, amire a romantikus hajlamú magyar esetleg gondolhatna.)

Valahol mégis le kell zárni a kötet ismertetését, pedig még sokat lehetne mondani dicséretére és bírálatára egyaránt. Az biztos, hogy olyan monumentális összeállítás ez, amelyet még évtizedek múlva is használnak majd, alighanem újabb és újabb reprintekben meg elektronikus szerkentyûkön. Ennél nagyobb dicséretet egy szöveggyûjteményre nehéz találni.

(A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai. 1848–1993. (Balogh Sándor fõszerkesztõ). Napvilág, Budapest. 2002. 759 p.)

A pittsburghi Duquesne Egyetem történészprofesszora, Várdy Béla (angol nyelvû publikációiban Steven B. Vardy) számos egyéb téma mellett már régóta foglalkozik az amerikai magyarok történetével, ebben a témakörben számos tanulmányt publikált magyar és angol nyelven. Ezek felhasználásával készített most összefoglaló könyvet az amerikai magyarokról. Az alcímben rendhagyónak nevezi ezt a történelmet, a részletes angol összefoglalóban *unorthodox history-nak.* Valóban, nem megszokott történeti szakmunka, amilyen például Puskás Júliáé, amely átfogó képet ad az Egyesült Államokba bevándorolt magyarok indulásáról, ottani életérõl, roppant elmélyült táblázatokkal és számadatokkal. Várdy ezzel szemben mintegy „megszemélyesített" képet rajzol: az állítólagos 981-es Tyrkerrõl, aki a vikingekkel került az amerikai kontinensre, és egyesek szerint magyar volt, az 1945 utáni emigránsokig és a mai ott élõ magyarokig. A negyvennyolcas forradalom és szabadságharc után jelentkezik az elsõ emigráció, közülük sokan vesznek részt az amerikai polgárháborúban (ahogy a függetlenségiben is volt néhány magyar résztvevõ). De ugyanezekben az évtizedekben álgrófok és kalandorok is jelentkeztek itt, Várdy ezekrõl is színes portrékat rajzol. Részletesen ír persze a századforduló körüli gazdasági emigrációról (amely az eddig megjelent munkáknak is a gerincét teszi ki), a kivándorlók életérõl, szervezkedéseirõl, egyházi és kulturális életükrõl.

Újabb fejezetek foglalkoznak a két világháború közti korszakkal, amikor a kivándorlás minimálisra csökkent, inkább csak kimagasló értelmiségiek bevándorlásáról esett szó. Külön részt szentel az amerikai magyar szépirodalomnak, számos versidézettel. És persze szó esik Eckhart Tibor politikai szerepérõl, akit a Teleki-kormány küldött ki a magyar érdekek képviselésére.

Szinte intermezzót jelentenek itt azok a fejezetek, amelyek az 1945 utáni kivándorlókról, még európai élményeikrõl szólnak. A *dipik* (Displaced persons) nem éppen kellemes átmeneti helyzete után a kivándorlók különbözõ hullámait veszi sorra

(negyvenötösök, negyvenhetesek, ötvenhatosok, késõbbiek), ezek olykor egy csoporton belül is eltérõ politikai álláspontokat képviseltek. A róluk szóló fejezetekben Várdy utal Habsburg Ottó világháború alatti szereplésére is, és félreérthetetlenné teszi, hogy a monarchizmusnak már az emigrációban sincs gyökere. Az 1945-ös emigráció külön világban élt és él, kevéssé vett tudomást a reális fejleményekrõl. A még 1948-ban osztrák területen megalakult Magyar Társaság érte el a legtöbb eredményt az emigránsok megszervezésében, ez hozta létre a Magyar Találkozókat, az Árpád Akadémiát, amely díjakat is osztogat. Képet kapunk az 1945 utáni emigráció irodalmi életérõl, egyéb kulturális területekrõl. A múltkeresés eltévelyedéseit is bemutatja a szerzõ, Bobula Idával kezdve, a sumerológián és egyéb fantasztikus elképzeléseken át.

Az 1990-es rendszerváltás az elsõ hónapokban nagy eufóriát okozott, csakhogy ezt eléggé hamar egyfajta kiábrándulás váltotta fel. Az emigránsok közül kevesen tértek haza, az otthoniak nem is igen hívták õket, nem ismerték el a magyar öntudat fenntartásában szerzett érdemeiket. Sokan úgy gondolják, nem is ment végbe rendszerváltás. A lezáró fejezetekben Várdy még egyszer utal a felbukkant magyar tehetségekre, és úgy véli, az emigráns magyarok megállták a helyüket.

A vaskos kötet végén található a rövid jegyzék a meglévõ forrásgyûjteményekrõl, nagyon részletes bibliográfia (652-715.pp.) és hazai adatokra is kitérõ kronológia (716–729.pp.). Eléggé terjedelmes az angol rezümé (733-765.pp.), amely az egyes fejezeteket fél-egész oldalas terjedelemben foglalja össze, valamint a hely- és névmutató (766–838.pp.).

Várdy Béla gazdagon illusztrált kötete jól megírt, élvezetes olvasmány, ugyanakkor fõképp az emigráció politikai helyzetérõl, belsõ harcairól, megosztottságáról – mint szemtanú és résztvevõ – nagyon fontos adalékokat közöl. Alkalmasint ezek a fejezetek a legfontosabbak.

(Várdy Béla: Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Anyanyelvi Konferencia, Budapest. 2000. 840 p.)

Király Béla, az 56-os forradalom nagy alakja és hagyományának egyik fõ fenntartója az emigrációban, a nyugati rokonszenvezõ visszhang egyik fontos képviselõjével, Lee W. Congdonnal együtt adott ki terjedelmes kötetet a forradalomról és az azóta bekövetkezett változásokról. A kötet a kiadóvállalat sorozatának 25. és a forradalom 45. évfordulójára jelent meg. Elõszavát Király Béla írta. Úgy látja, hogy a teljes szuverenitás majd csak az Európai Unióhoz való csatlakozással valósul meg. Ez a forradalom az elsõ háború a szocialista országok között, Gyilasz szerint a rendszer bukásának a kezdete volt.

A kötet hét érdemi része oszlik. Az elsõ magát a forradalmat világítja meg, mintegy mementóként Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* címû versével. Rainer M. János az elsõ világháború kezdetéig megy vissza az elõzmények keresésében. 1945-ben biztató kezdést lát, de a hatalomátvétel után a rendszer válságba került, a társadalom nem viselte el. A forradalmi események bemutatása során megállapítja, hogy a Horthy-rendszer diszkreditálódott, ahhoz nem lehetett visszatérni, így az 1945 utáni koalíciós idõszak volt az ideál, az akkori pártok éledtek újjá. Király Béla a katonai elõzményeket vizsgálja. 1950 tájékán a szovjet tábor Jugoszlávia elleni háborúra készülõdött, 1951-ben már ezzel a céllal rendeztek közös hadgyakorlatot. A második szovjet támadás nem a semlegesség kimondásának a következménye volt, már

jóval korábban megszületett errõl a határozat Moszkvában. Horváth Miklós a *Hullám* és a *Forgószél* elnevezésû hadmûveleteket mutatja be hadtörténeti precizitással. Bizonyos elõkészületek már 1955 szeptemberében megkezdõdtek. Faludy György Petõfit idézõ versben köszöntötte a forradalmat. Nagy Károly a forradalom örökségét az önrendelkezés jogának gyakorlásában, a szabadságban és a demokráciában látja.

A II. rész *a forradalom nyugati visszhangját* mutatja be. Lee Congdon az 56-os forradalomban látja a választ az 1917 októberire, és bemutatja a nyugati gondolkodók akkori állásfoglalását, különös tekintettel korábbi egyértelmû szovjetbarátságukra. Kecskés Gusztáv nagy levéltári anyaggal igazolja a NATO október 24-én megalakult munkacsoportjának alapelveit: nem szabad a magyarokat felkelésre ösztönözni. Az óvatosságot hangsúlyozták a Tanács ülésein is. Utána a 200 000 menekült sorsa volt a fõ kérdés. A NATO-t az események csak annyiban érdekelték, mi a forradalom hatása, növeli-e a háború eshetõségét. Katonai beavatkozás terve egy pillanatra sem vetõdött fel, utána is csak az ideológiai fellazítás volt a cél. Király Béla másik tanulmányában az ENSZ állásfoglalását, az Ötös Bizottság megalakítását, a tanúk kihallgatását tárgyalja. A vizsgálatot a kivizsgálással megbízott dán és angol diplomata vetélkedése zavarta. A dán diplomata 1959. november 23-án eltûnt, 26-án találták meg holttestét. Bizonytalan, vajon öngyilkosságról volt-e szó.

A harmadik részben Szakolczai Attila *a Kádár-rendszert* tárgyalja 1963-ig, a kétfrontos harcot Rákosi továbbra sem lebecsülhetõ moszkvai befolyása és a hazai mozgalom ellen. A terv elõször mintegy 5-7 ember kivégzése volt, de hamar jöttek a sortüzek és a bosszú egyéb törvénytelen formái. A statáriális bíróság egy hónap alatt 101 ügyet tárgyalt 172 vádlottal, tizedüket halálra ítélték. 1957 végéig mintegy 300 ítéletet hoztak. A rendõrséget és az igazságszolgáltatási személyzetet be kellett törni, hogy hajlandó legyen a rendszert kiszolgálni. Csak 1957. január végéig 1225 rendõrt bocsátottak el. A legtöbb pert 1957 során folytatták le, 1958-ra már csak a fontosabbak maradtak, 1959-ben pedig már részleges amnesztiát is hirdettek. 20 000 ítéletet hoztak, 13 000 fõt internáltak, 230 embert végeztek ki. Szakács Sándor *A gulyáskommunizmustól a csõdig* címen a rendszer gazdaságtörténetét írta meg. Az elsõ tervek grandiózusak voltak, a cél a tõkés országok utolérése és túlszárnyalása. 1958-ban indult meg a gazdaság átszervezése, a parasztságot felszámolták, a vállalatokat centralizálták. 1962-63 során lassították az ütemet, 1965-ben megindult az áttérés az intenzív fejlõdésre. Az 1968-as reformmal valamelyest javult a lakosság helyzete. Az 1973-as olajválság hatását sokáig tagadták, az ipari beruházások növekedtek, de korszerûtlen gépekkel korszerûtlen gyártmányokat állítottak elõ. 1978-ra az eladósodás elérte a kritikus szintet, az arany- és devizatartalékok vészesen csökkentek. 1982-ben az IMF-hez és a Világbankhoz való csatlakozás a polgári rendre való visszatérést jelentette. A bankrendszer kiépítésével, a privatizáció megkezdésével az intézményrendszer már az 1980-as évek végére készen állt a rendszerváltásra.

A IV. rész *A megegyezéses forradalom kezdete* címen számol be a rendszerváltás megindításáról, kitekintéssel egyéb országokra is. Bozóki András az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokat elemzi. A tárgyaló felek nem választás alapján ültek össze. A magyar tárgyalásokon 1573 fõ vett részt, 90 %-ban értelmiségiek. A politikai elvek és értékek sorában az elsõ a szabadság volt, a népszuverenitás, a képviseleti kormány, az átmenet erõszakmentessége, a széles konszenzus, az egységes civil társadalom

kialakítása, a konfliktusok minimalizálása és a visszatérés Európába. A hagyományokban forradalmaknak és reformoknak egyaránt volt szerepük. Kónya Imre személyes hangú visszaemlékezésében a Kádár-féle kompromisszum jelentõségét emlegeti, Rainer M. János pedig beszámol arról, hogy Nagy Imre 1989-es újratemetése az átalakulás szimbolikus aktusa volt, ez fosztotta meg a régi rendet legitimációjától.

Az V. rész *a demokrácia megvalósulását,* vagyis a négy választás során kialakult rendszerek történetét elemzi. Romsics Ignác az elsõ négy év részletes eseménytörténetében külön hangsúlyozza a kulturális szférát, a külpolitikában a regionális kooperációt, meg a magyar kisebbségek kérdésének az elõtérbe kerülését. A szociálliberális kormányt Ágh Attila elemzi, a koalíció nehézségét a két párt korábbi, diametriálisan szembenálló állásfoglalása miatt. Hangsúlyozza a törvényhozásban érvényesülõ konszenzus mellett a konfrontációt az ellenzékkel. Eredményként látja az ellenzék legitimitásának biztosítását, az eredményes válságkezelést (Bokros-csomag), a dezideologizálást. Hibának tartja a privatizáció adott formáját, a tudás lebecsülését. Fricz Tamás a polgári kormány elsõ két évében a pragmatizmust emlegeti a nemzeti elkötelezettségû liberalizmus mellett. Itt vált erõteljesen ketté a nemzeti és a kozmopolita tábor. Palánkai Tibor a piacgazdaság megteremtésének útját vázolja fel a pártállami idõszakban már megjelenõ magánszektoron kezdve, a '98-ra befejezett privatizációt, a tõzsde létrehozását, a munkához való jog törlését az Alkotmányból, a nyitást a világra, ami már 1989 elõtt elkezdõdött a nemzetközi szervezetekben való részvétellel.

A VI. rész az Európához való visszatérést idézi fel. Valki László a NATO-tagság elõzményeit, a magyar motívumokat és fenntartásokat elemzi. A boszniai és koszovói konfliktusban való részvétel formája készítette elõ az 1999-ben bekövetkezett csatlakozást. Izikné Hedri Gabriella az 1985-ös tárgyalások óta az Európai Unióhoz való csatlakozás során megtett lépésekrõl számol be.

Igen fontos a VII. fejezet, amely számos dokumentumot közöl, a nyugati értelmiség állásfoglalásáról. (Többek között Sartre, Raymond Aron, Hannah Arendt.) Itt szerepel az ENSZ Különbizottságának jelentésébõl a legfontosabb következtetések sora, néhány dokumentum a kerekasztal-tárgyalásokról és a késõbbi fontos külpolitikai mozzanatokról.

A további részek a tanulmányokban szereplõ fõbb személyiségek rövid életrajzát, a felhasznált mûvek bibliográfiáját és a szerzõkre vonatkozó legfontosabb adatokat adják. Jó néhány térkép és illusztráció egészíti ki a kötetet. A szerkesztõ Király Béla azóta bejelentette, hogy ezt a munkát angol nyelven is meg akarja jelentetni, ami igen fontos volna. Ebben az esetben persze az Orbán-kormány négy évérõl is kitekintést kellene adni. A rendszerváltás adta felszabadulás óta számos forrásközlés és feldolgozás látott napvilágot a forradalomról és az utána bekövetkezett változásokról. Király Béla minden fontos mozzanatot felmutat, elfogadható terjedelemben. Ezért is lenne fontos az angol kiadás.

(A magyar forradalom eszméi. Eltiprásuk és gyõzelmük, 1956-1999. Szerk. Király Béla és Lee W. Congdon. ARP – Atlanti Kutató és Kiadó Társulat Alapítvány, Budapest, 2001. 561 p.)

Niederhauser Emil
az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (ELTE)

Erõs Ferenc: Az identitás labirintusai

Az identitás napjaink egyik legtöbbet használt kifejezése, Erõs Ferenc nem is választhatott volna tehát ennél idõszerûbb témát mostani könyvéhez. A szerzõ mûvében arra törekszik, hogy részletes elméleti és empirikus bemutatását adja az identitás pszichológiai fogalmának. A *Test, hatalom, identitás* címû bevezetõ fejezetben – a biológiai megalapozást követõen – a modern szubjektum történelmi megszületésérõl szól; a késõ-modernitás korában azonban a szubjektum e konstrukciója bomlásnak indul, ami pedig azt eredményezi, hogy az identitás jelentése is átalakul. Így ma már jóval nagyobb szerepet szokás tulajdonítani a testnek a szelf létrehozásában.

Az azonosulás rejtekútjai és válságai a pszichoanalízisben címû tudománytörténeti áttekintésben elõször arról értekezik a szerzõ, hogy mit jelent a szociálpszichológia számára a kollektív, a szociális és az individuális, késõbb viszont egy Freudtól Lacanig ívelõ imponáló gondolatmenet az iménti fogalmak pszichoanalízisen belüli jelentését világítja meg. A tömegek lélektanával kapcsolatos freudista gondolati hagyományt tárgyalva sokat merít korábbi eredményeibõl, a *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* (Bp., 1986) c. könyvének Wilhelm Reichet érintõ fejtegetéseibõl. Ez biztosítja számára, hogy az identitás fogalmi propedeutikájában elõtérbe állított testiséget a késõbbiekben is jelentõségének megfelelõen kezelhesse. Az identitás mélylélektani diskurzusa ugyanis inkább csak metaforikusan foglalkozik az ember biológiai entitásával.

Ezt követi az identitás Breakwell által kidolgozott fogalmának bemutatása: vele alapozza meg Erõs az etnikai identitás egyes megnyilvánulási formáinak (az elõítéletnek és a rasszizmusnak) megközelítését. Reich tömeglélektan-elméletébõl a testpolitika fogalmát veszi át, megállapítva: az etnikailag megalapozott elõítélet és a rasszista mentalitás szempontjából komoly gyakorlati jelentõsége van a testtel kapcsolatos fantáziáknak, melyek a „biopolitika" számára is kiindulópontul szolgálnak. A szerzõ azonban nem tisztázza kellõképpen, hogy az identitás korábban vázolt fogalmai közül melyiket tekinti a maga számára a leginkább elfogadhatónak. Így azután homályban marad, hogy milyen – tudománytörténeten túli – távolabbi célt tûzött maga elé a pszichoanalízis identitásdiskurzusait rekonstruálva.

Nem tûnik azonban teljesen elfogadhatónak Zygmunt Bauman rasszizmus-fogalma. A csoporthatárok biológiai meghatározása valóban a rasszizmus modernista képzõdményének volt a kizárólagos attribútuma? Történeti és antropológiai bizonyítékok hosszú sora szól amellett, hogy a testi jegyek és kivált a tisztaság már a modern rasszizmust jóval megelõzõen is fontos identitásjelzõ (identitásteremtõ) tényezõként hatottak. Mary Douglas ezzel kapcsolatos eredményeit (*Purity and Danger*) Simon Schama gyümölcsöztette történeti összefüggésben (*The Embarrassment of Riches*). Nem szeretném azonban túlságosan is kiterjeszteni az identitás testhatárhoz kötött fogalmának empirikus érvényét. Miközben a szelf és a személy fogalmai esetében rendszerint elismerik a világban tapasztalható nagyfokú változatosságot, az identitás kategóriájának mégis egyetemes érvényt tulajdonítanak. Holott az antropológiai és a történeti kutatások egyaránt azt bizonyítják, hogy a személy testi lehatároltsága, vagy a test és lélek kettõsségének dogmája némely korban és egyes népek körében teljességgel ismeretlen volt (Marcel Mauss, Richard Handler). Ami azt mutatja, hogy a rasszizmus biológiai szemlélet-

módja egyáltalán nem valami merõben új történelmi fejlemény. A rasszista gondolkodás valójában inkább csak rátelepedett a társadalmi csoportkülönbségek észlelését és tudatosítását régóta hatalmában tartó test fogalomra azért, hogy maximálisan kiaknázza a benne rejlõ hatáskeltõ elemeket.

Itt találkozunk a könyvben elsõ alkalommal empirikus fejtegetésekkel; *Dokumentum* címszó alatt a mai hazai antiszemitizmust és cigányellenességet egy 1995-ben végzett kérdõíves felmérés tükrében tárgyalja a szerzõ. Az esettanulmány azonban nem egészen illeszkedik a *fenyegetett identitás* elméleti problémaköréhez, mivel annak gondosan kimunkált fogalmi apparátusát nem, vagy alig alkalmazza Erõs az empirikus anyag magyarázatára. Ezért is kerülhetett ilyen suta címkézéssel a szöveg fejezetbeli helyére. Azt sem gondolom továbbá, hogy az etnikai és kulturális identitás, vagyis a „másság" pozitív elismerése feltétel nélkül besorolható lenne a „puhább", a „rejtettebb" elõítéletek kategóriájába. Semmi sem indokolja ugyanis a põre csoportmegkülönböztetés elõítéletként való meghatározását akkor: 1. ha az nem meríti ki a prejudikáció fogalmát; 2. ha az nem *„a rossz feltételezése másokról elegendõ bizonyíték nélkül"* (Gordon W. Allport: *Az elõítélet*. Bp., 1977. 35. p.). Erõs maga is hangsúlyozza, hogy a zsidóság „külcsoport"-ként való megítélését, a másság tényét esetükben nem kíséri diszkrimináció, vagy a nem zsidóknak a zsidósághoz fûzõdõ negatív viszonya. A cigánysággal kapcsolatban, persze, már merõben más a helyzet.

Ugyanakkor a tapasztalatok maguk is gerjeszthetnek elõítéleteket a túláltalánosítás révén. A kívülálló által tudatosított másság azonban nem vezet automatikusan elõítélethez, ez legföljebb a ráépülõ jelentéstulajdonítás, vagyis a tapasztalatok által közvetlenül már nem alátámasztott negatív beállítás eredményeként alakul át elõítélettté. Erõs és a téma kutatásában vele szorosan együttmûködõ kollegái azonban nem tisztázzák maradéktalanul, hogy a másság e tapasztalata hol és mikor fordul át végérvényesen elõítéletbe.

Trauma, identitás, elbeszélés címmel a fenyegetett identitás fogalmát elemzi a szerzõ, amit nyomban alkalmaz is a holokauszt utáni zsidó önazonosság értelmezésére. Egyúttal modellértékûnek ítéli a jelenséget, melyet hasznosnak vél más genocídiumok következményeinek a pszichológiai megközelítése számára is. Mindenekelõtt a holokauszt gyermekeinek „emlékezete", majd az identitásnak az emlékezés és a felejtés dialektikájával összefüggõ problémája foglalkoztatja.

Halbwachs, Yerushalmi, Goffmann és Assmann elméleti elgondolásait követve arra következtet, hogy a holokauszt nem semmisítette meg végérvényesen a zsidóság kulturális emlékezetét, legföljebb idõlegesen megbénította annak kommunikálhatóságát. Bizonyos idõ elteltével azonban a „csend diskurzusa" elkezdett oldódni, majd szerte is foszlott. Elsõként a holocaust-trauma betegség tüneteit orvosló pszichoterápiás diskurzus nyomán került felszínre – ez a terápia tette elõször „szalonképessé" a holokauszt kibeszélhetõségét. Hatását a normalizáló mikrohatalom (Foucault) szintjén kifejtõ pszichoterápia vezetett el azután ahhoz az identitáspolitikához, amely a sérelmek és traumák nyilvános elismertetésével, valamint azzal, hogy magát az élményt beemelte végre a társadalmi emlékezet terébe, áttörte a hallgatás falát. A mnemotechnika elsõ fázisát, a „nem tudást", így váltják fel egy idõ múlva a freudi fedõemlékek, hogy a folyamat végül a „cselekvéses tudásba" torkolljon. A második generációnak az identitáspolitikai törekvés jegyében folyó eme nyilvános, narratív megnyilatkozása európaszerte önélet-

rajzi szövegek hosszú sorát eredményezte. Nálunk azonban egyedül csak a szerzõ és munkatársai által az 1980-as években készített mélyinterjús vizsgálatok adtak ennek teret.

Erõs gondolatmenete érdekes és egyúttal meggyõzõ, történészi nézõpontból azonban bírálható is. A történelmi kontextus elnagyoltsága képezi a fõ gondot. Többet kellett volna mondania a fasiszta múlt társadalmi elfojtásának németországi történetérõl annál, mint amennyit a Mitscherlich házaspár 1960-as évekbeli diagnózisa alapján elmondhatott róla. Már eleve két külön, a nyugat- és a keletnémet emlékezetrõl vagy felejtésrõl lehet beszélni a háborút követõen, és persze az ötvenes éveket sem tekinti ma már a történeti irodalom tisztán csak a „kollektív amnézia korszakának" (Mary Fulbrook). S végül: nem a *Holocaust* címû amerikai filmsorozat számolta fel végérvényesen a csend diskurzusát Nyugat-Németországban, a folyamat ugyanis már 1968-ban megindult.

A könyv legjobb része a zsidó identitás magyarországi „felfedezésének" empirikus elemzése, ahol a szerzõ legeredetibb kutatási eredményeit foglalta össze. Máshol széles szakirodalmi tájékozottságáról, vitathatatlan elméleti fogékonyságáról és interpretációs találékonyságáról, itt viszont arról tesz elsõsorban tanúbizonyságot, hogy milyen biztos kézzel tudja kezelni fogalmi apparátusát, amikor a narratív forrásanyagot értelmezi és kontextualizálja. Megközelítésmódjának különösen nagy erénye, hogy az identitás-diskurzusok elméleti tanulságait összeköti a narratívumok elemzésével. Az 1980-as években rögzített mélyinterjúkat (75-nek az anyagát hasznosítja) az elbeszélõi stratégiák felmutatásával az identitás-stratégiák azonosításához használja fel. Ez a bravúros elemzés egyaránt szakmai csemege mind a pszichológus, mind pedig a nem szakember olvasó számára.

A *Dokumentum 2: Az identitásfejlõdés tükrözõdése az önéletrajzi elbeszélésben* címû fejezetben egyetlen önéletrajzi interjú narratív elemzésére vállalkozik. A steril fogalmi eszköztárat úgy értékesíti, hogy ezúton valóban feltáruljon a szöveg rejtett belsõ értelme, ahogy az a tárgyhasítás Melanie Kleintõl származó fogalmának alkalmazásából is jól kiviláglik. Apró módszertani kifogásként azt azonban megemlíthetjük, hogy kétségesnek tûnik az adatbázis reprezentativitása. Erõs maga is elismeri, hogy az interjúalanyok kiválasztásában nem a reprezentativitás elve vezette õt és munkatársait, hiszen az interjúalanyokat csupán saját ismeretségi körük szelektálta (hólabdaszerûen tágult a megkérdezettek tábora). Ez azonban minden bizonnyal nem a legjobb módja a lehetõség szerint heterogén, rétegzett minta kialakításának. Igaz, a mai „zsidó" népesség empirikus azonosítása nem valami könnyen megoldható feladat, ha létezik egyáltalán ilyen szociológiai entitás napjaink Magyarországán.

Így afelõl sem vagyunk teljesen bizonyosak, hogy mondjuk a „zsidónak lenni" a második generáció tagjai körében ténylegesen egyet jelent az üldözött, a diszkriminált csoporthoz való tartozás szilárd öntudatával, a szubkulturális identitás vállalásával, mint ahogy ezt a bevallottan is esetleges minta sugallja. Nem kizárt viszont, hogy a kutatók személyi kapcsolatrendszerében ez a fajta beállítódás (vagy mentalitás) a szokottnál gyakrabban fordult elõ. E mellett szól, hogy a humán értelmiségieket mindig is fokozott érzékenység (tudatosság) jellemzi e téren, fokozottabb, mint más társadalmi csoportok tagjait.

A hagyományos forráskritikai szempontot kiegészíteném még egy emlékezéspszichológiai megfontolással is. Nem járule vajon a kérdezõ maga is tevõlegesen hozzá ahhoz, hogy az identitás-stratégia ilyen súllyal és a megadott értelemben szerepel-

jen az önvallomásokban? S nem éppen az interjú-szituáció generálja a valóság e szövegekbõl kikerekedõ képét? A kérdéseket indokolja, hogy a szerzõ maga is utal egy alkalommal e lehetõségre, midõn az interjúk egynémely belsõ ellentmondását imigyen kommentálja: az talán abból is adódik, hogy „az alany éppen az interjúhelyzetben történõ narratív rekonstrukció során mobilizálja azokat a háttér-tudásokat, gyermekkori emlékeket és emlékfoszlányokat, amelyeket hosszú ideig elfojtott vagy tudatperemre szorított" (163. p.). A kérdés így szól tehát: a kutatási célból történõ faggatás nem azt a szerepet tölti-e be vajon az emlékezés és közvetve az identitás-teremtés folyamatában, mint amely szerepet – más téren – a pszichoterápia játszott a traumatikus élmények gyógyító hatású mobilizálásakor?

A holokausztot követõ nemzedékek körében három identitás-stratégiát különít el a szerzõ: az intrapszichikus jellegû elhárítást és elfogadást, az „észrevétlenné válást", vagyis a *passing* névvel illetett identitás-stratégiát, végül a hagyományos asszimilációs törekvést. Az utóbbi a korábbi zsidó identitást feltétlen párthûségre cserélõ magatartás sajátja, melyrõl megjegyzi: „A kommunista eszmével és a rendszerrel való azonosulás sok esetben a zsidó identitás teljes feladását, a zsidósághoz való kapcsolat kiiktatását jelentette" (172. p.). Azok, akik ezt az utóbbi utat választották, megtagadták, vagy legalábbis teljesen elhallgatták gyerekeik elõl még származásuk tényét is.

Ha viszont ez így van, akkor megdõl Erõsnek az elhárítási, az elfogadási valamint az átértékelési stratégiák közti érdemi különbségrõl vallott felfogása. Hiszen nemcsak a két elsõben, de a harmadiknál is a titkolózásra, az amnéziára vagy a memória törlésére irányul az igyekezet. A fenyegetett identitás által teremtett helyzet megoldása során ilyenformán nemcsak az identitás változatlan fenntartása vagy kismértékû változtatása követeli a hallgatást, de az identitás mélyrehatoló szerkezeti megváltoztatása is ezt a magatartást teszi parancsoló szükséggé. Valahogy úgy, ahogy az egyik interjúalany fogalmaz: „a zsidóság nem is volt életkérdés számukra (a szülei számára – Gy. G.). Õk teljes energiával a mozgalom felé fordultak, kellett nekik egy ilyen védekezés, ami majd védelmet nyújt a zsidósorssal szemben" (190. p.).

Erõs Ferenc a tudósoknak ahhoz a nemzedékéhez tartozik, amelyik idõtálló és teljesen *up-to-date* nemzetközi tudományos eredmények birtokában elsõként mert és elsõként tudott beszélni errõl a nemrég is még (és gyötrelmesen hosszú idõn át) szigorúan tabuként kezelt súlyos társadalmi problémáról. Kiváló könyvét ebbõl a kettõs perspektívából kell tehát a bírálónak mérlegre tennie. *(Erõs Ferenc. Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-straté-giák. Janus–Osiris, Bp. 2001. 248 p.)*

Gyáni Gábor,
a történelemtud. doktora,
egy. docens (ELTE)

Oláh György: Életem és a mágikus kémia

Könyvében a Nobel-díjas Oláh György professzor (aki Nobel-díját a karbokationok kémiájához történt döntõ hozzájárulásával, valamint a hiperszén-kémia megalapozásával és kifejlesztésével érdemelte ki) 14 fejezetben ismerteti életútját, találkozásait a 20. század kiemelkedõ kémikusaival, tudományos eredményeit és gondolatait a tudományról általában. E négy témakör közül – bár az elsõ kettõ is hallatlanul érdekes, különösen oktatói, kutatói, kutatásirányítási és egyetemi vezetõi tapasztalatainak összefoglalása – csak az utolsó kettõvel foglalkozom.

A szerzõ könyvének második fejezetében ismerteti gondolatait a tudományról, általában. Itt definiálja a tudomány, pontosabban az angolszász szokásnak megfelelõen a természettudomány fogalmát, és hívja fel a figyelmet a tudomány korlátaira. E fejezet azért is rendkívüli érdekes, mert a szerzõ, tudományterületének egyik legkiválóbb mûvelõje, a saját tudományán kívül eső, nevezetesen a kozmogónia és az elemi részecskék fizikájának tárgykörébe tartozó kérdésekkel is foglalkozik. De felvet olyan problémákat is mint például, hogy univerzumunk keletkezéséhez az õsrobbanásban szükség volt-e valamilyen magasabb értelem közremûködésére, vagy hogy van-e értelme, valamilyen célja az univerzum létezésének és benne saját életünknek.

A könyv harmadik fejezete *(Kémia: a sokoldalú központi tudomány)* inkább a nem-kémikusok, valamint az alsóbbéves vegyész- és vegyészmérnök-hallgatók számára mond újat, amikor definiálja a kémia tárgyát és különbözõ ágait, összefoglalja történetét, ismerteti a fejlõdése szempontjából alapvetõ felismeréseket, kidomborítja a kémia központi szerepét a fizikában és a biológiában, és hangsúlyozza kölcsönösen jelentõs szerepüket egymás fejlõdésében.

Legrészletesebben a könyv természetesen a karbokationokról, vizsgálatukról, természetükrõl, felfedezésük izgalmas történetérõl és gyakorlati felhasználásukról szól. Elsõ felfedezésükrõl és arról a sok nehézségrõl, amivel létezésük elismertetése járt, az 5. fejezetben olvashatunk, a 6. fejezetben pedig számos adat található a perzisztens karbéniumionok kémiájának kezdeteirõl és a kimutatásukra alkalmas spektroszkópiai módszerekrõl. (NB.: A karbokationok és a karbéniumionok fogalma nem azonos. A két fogalom megkülönböztetésének szükségességére a szakirodalomban Oláh professzor nagy nyomatékkal hívta fel több ízben is a figyelmet.)

A karbéniumionokkal (és a rokon, heteroatomokat is tartalmazó kationokkal) részletesen foglalkozik a szerzõ. Ezeknek az ionoknak megismerését az tette lehetõvé, hogy az ún. szupersavakkal (szupersavaknak a korábban ismert egyik legerõsebb savnál, a kénsavnál több nagyságrenddel erõsebb savakat nevezzük), mondhatni, minden elképzelhetõ karbéniumion elõállítható, és megfelelõ körülmények között (gyengén nukleofil oldószerekben) állandónak bizonyul; megtartja szerkezetét, így spektroszkópiai módszerekkel kényelmesen vizsgálható. Számos szupersavat, így az ún. mágikus savat is az Oláh-laboratóriumban fedezték fel. (A mágikus sav elnevezéssel cseng össze az Oláh professzor könyvének címében szereplõ mágikus kémia kifejezés.) Különleges sajátságuk a szupersavaknak, hogy ún. ó-kötésekhez, köztük C-H egyszeres kötésekhez protont képesek kapcsolni. Ily módon jön például létre a metánból (CH_4), a legegyszerûbb szerves molekulából a CH_5^+ kation és a CH_6^{2+} dikation. E kationok és rokonaik a karbokationok második csoportjának képviselõi: már nem „klasszikus” karbénium-, hanem „nem-klasszikus” karbóniumionok, és alapját képezik az ún. hiperszén-kémiának. Oláh professzor ismerte fel, hogy bennük a szerves kémiában korábban nem ismert két-elektron – három-centrumos (2e-3c) kötések fordulnak elõ.

A nem-klasszikus karbokationoknak alkalmasint legfontosabb képviselõje a 2-norbornilkation, melynek képzõdési sebessége a két sztereoizomer kiinduló vegyületbõl azonos körülmények között két nagyságrenddel is különbözhet. E különbség magyarázatának vitájáról szól a könyv 9. fejezete. Az itt leírtak még azoknak a szerves kémikusoknak is rendkívül élvezetesek, akik a vitát a szakirodalomban annak

idején nyomon követték, mert a szerzõ itt számos olyan háttérinformációt is közöl (például a két fõ vitapartnernek Oláh professzorhoz négyszemközt intézett megjegyzéseit), amelyek a szakirodalomban természetesen nem jelentek meg. A vität végül az döntötte el, hogy az Oláh-laboratóriumban sikerült a 2-norbornilkationt állandó alakban elõállítani, ezzel spektroszkópiai és elméleti kémiai módszerekkel vizsgálhatóvá tenni és szerkezetét igazolni.

A CH_5^+, CH_6^{2+} és a 2-norbornilkationhoz hasonlóan ötös vagy hatos koordinációjú, *hiper*koordinált *szén*atomot tartalmazó karbóniumionok az ún. hiperszénkémiában résztvevõ fontos közbensõ termékek. A hiperszén-kémia, melyet Oláh professzor alapozott meg és fejlesztett ki, idõközben nagy gyakorlati jelentõségre is szert tett a petrolkémiában, amennyiben – ahogy azt a szerzõ kifejti – telített szénhidrogének fontos átalakításait teszi lehetõvé elektrofilekkel szupersavas körülmények között.

Nagyon szimpatikusak voltak számomra a szerzõnek a Nobel-díj elnyerése után a díjjal és a díjazottakkal kapcsolatos gondolatai.

A Nobel-díj elnyerése utáni idõbõl származnak a szerzõ felismerései különbözõ elektrofil ágenseknek szupersavakkal vagy Lewis-savakkal történõ aktiválásának lehetõségérõl. Az így keletkezõ ún. szuperelektrofilek lényegesen reakcióképesebbek a megfelelõ elektrofileknél. Más hasonló, a gyakorlatban fontos reakciókról is szól a szerzõ. Oláh Györgynek azokról a részben még be nem fejezett kutatásairól is olvashatunk, amelyek a fenntartható fejlõdéssel és egy alapvetõ környezetvédelmi kérdés megoldásának lehetõségével foglalkoznak. A problémák fosszilis szénhidrogén-készleteink véges és megújíthatatlan voltából, illetve a földi átlaghõmérsékletnek az atmoszféra szén-dioxid-koncentrációjával összefüggõ növekedésébõl (üvegház-hatás) adódnak. Megoldásukhoz jelentõs hozzájárulás a metánnak (a kõolajnál lényegesen nagyobb mennyiségben rendelkezésünkre álló földgáz fõ alkatrészének) az Oláh-csoport által – legalábbis alapjaiban – megoldott közvetlen katalitikus átalakítása metanollá, a petrolkémia egyik fontos építõkövévé, és a Caltech kutatóival együttmûködve kifejlesztett, a metanol oxidációján alapuló, elõnyös tulajdonságú, új tüzelõanyag-cella. Ide tartoznak a légköri szén-dioxid metanollá történõ elektrokémiai redukcióját, és ezzel a kémiai iparba történõ visszaforgatását célzó, jelenleg kezdeti stádiumban lévõ kutatások is, amelyeknek sikeres befejezéséhez még sok nehézség leküzdésére lesz szükség.

Véleményem szerint Oláh professzor könyve rendkívül sok érdekes kémiai ismeretet közöl mûvelt nem-kémikusok által is érthetõ formában; továbbá igazán figyelemreméltók nézetei, gondolatai a tudományról és az életrõl (persze elsõsorban a magukat a tudomány mûvelésének szentelõk életérõl) általában. Kémikusok és nemkémikusok egyaránt haszonnal forgathatják e mûvet. *(Oláh György. Életem és a mágikus kémia. Egy Nobel-díjas önéletrajzi gondolatai. Better Kiadó – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2002. XV+320 p.)*

Lempert Károly
az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (BME)

Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo: Storia e cultura dell'Ungheria

A *Magyarország története és kultúrája* az elsõ olyan olasz nyelvû kiadvány, amelyik a magyar szerzõk már régebben lefordított munkái óta megjelenik. A szerzõk arra vállalkoznak, hogy leírják az ország múltját a legrégibb idõktõl a mai napig, és ott, ahol erre lehetõség nyílik, beszélnek az olasz-magyar kapcsolatokról is.

Két elõszó elõzi meg a könyvet, az egyiket Roberto Ruspanti, az udinei egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékének docense írta, a másikat Marco Dongo, a trieszti egyetem kelet-európai tanszékének docense. Mindkettõ lelkesen üdvözli a könyv megjelenését, elsõsorban az egyetemi hallgatók és azok figyelmébe ajánlva, akik érdeklõdnek Európa e részének múltja iránt. Az elsõ szerzõ udinei kémiatanár, a második magyar származású történész, mindketten több tanulmányt is közöltek Magyarországról. Talán az elsõ szerzõ érdeme, hogy a kötet olyan természeti és tárgyi emlékeket is figyelembe vesz, amelyekkel a mai történészek kevésbé foglalkoznak. Ezzel magyarázható, hogy a könyv igen részletesen foglalkozik a magyar honfoglalás elõtti történelemmel, felhasználva a legújabb irodalmat (minden jegyzet élén ezt teszi). A több mint 500 oldalból 90 esik erre a korszakra.

A magyarok bejövetele kapcsán Hajdú Pétert követve szól a nyelv finnugorságáról, de a törökös ellenvéleményekrõl is. A székelyekkel kapcsolatban ismerteti az eredeti teóriákat, a szerzõ maga *Seclerinek* nevezi õket (miután a *Siculi* a szicíliaikat jelenti), azt állítva, hogy bolgár-törökök, akik csatlakoztak a magyar törzsekhez. Leírja a magyarok szokásait és államszervezetét, és ismerteti László Gyula felfogását a kettõs honfoglalásról.

Az állam alapításában és a kereszténység felvételében kiemeli Szent István szerepét, de alig szól az idegenekkel kapcsolatban az *Intelemrõl* és az egyház kiépítésérõl. Külön említi Szent Gellért jelentõségét. Információkat ad a királyi udvarról és a feudalizmus létrejöttérõl. A fejezethez közöl egy rövid összefoglalást a magyar kultúráról a kezdetektõl a XIII. századig, amelyben ismerteti a latin szövegeket, a Halotti beszédet, az Ómagyar Mária-siralmat, Kézai krónikáját, s itt idézi Foco Tempestit, aki Kézairól megjegyzi, hogy fenntartotta a hunok és fõleg Attila kultuszát. (143)

Az Anjouk és Zsigmond koráról szólva elõbb a magyar társadalmat idézi fel. A trónviszályok után Károly Róbertnek tulajdonítja az állam megerõsödését és a külföldi kapcsolatok rendezését. Nagy Lajos esetében részletesen beszél a Nápolyért folytatott vitákról és az ellene indított háborúkról, majd a Balkán (Dalmácia) meghódításáról. Megemlíti Nagy Lajos lengyel királyságát és röviden a gazdaságpolitikáját is. Zsigmonddal kapcsolatban a török elleni hadjáratokat ismerteti, majd terveirõl, Morvában és Boszniában való fellépéséről szól. Amint a Német-római Birodalom császára lesz, fellép Velence ellen. Leírja a konstanzi zsinatot és a huszita háborúkat. A török elleni harc egyik hõsét, Filippo Scolarit külön is kiemeli. Nem említi viszont az erdélyi parasztfelkelést és a „három nemzet unióját". Másfél oldalon intézi el a „magyar gót kultúrát".

A Hunyadiak és a Jagellók korát együtt tárgyalja, bemutatja Hunyadi Jánost, a várnai, majd a nándorfehérvári csatát. Mátyás esetében foglalkozik török ellenes harcaival, természetesen ismerteti európai háborúit – Pogyebrád és Ausztria ellen. Külön szól Mátyás mecenatúrájáról, feleségének, Beatricének olasz kapcsolatairól, a budai

és visegrádi palotákról, Bonfini, Galeotto Marzio, Ranzano szerepérõl, Mátyás könyvtáráról, s számára az olasz miniátorok által készített kiadványokról, a pozsonyi akadémiáról, Hess nyomdájáról, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédeirõl, Vitézrõl és Janus Pannoniusról. Felsorolja az olasz festõk és szobrászok magyarországi mûveit. Az utolsó Jagellók alatt ez a reneszánsz kultúra elenyészik, eljutunk a Dózsa-parasztháborúhoz és a mohácsi vészhez, amelyhez a parasztháború is hozzájárult.

A következõ fejezet címe: *Magyarország – az ottomán uralom*. Természetesen helyesbíteni kell: Észak- és Nyugat-Magyarország a Habsburgok uralma alatt élt, Erdély pedig fejedelemség, török függõségben. Itt megemlíti Zápolya János és I. Ferdinánd kettõs megválasztását, és az ebbõl adódó harcokat. János Zsigmond kapcsán nem beszél a vallásszabadságról, bár késõbb hivatkozik erre.

Ismerteti Ludovico Gritti szerepét. Ezután megemlíti a 15 éves háborút, Báthori Zsigmond átállásait, majd Mihály vajda szerepét és Basta véres uralmát. Szól a Bocskai-felkelésrõl és a bécsi békérõl.

A következõ fejezet az „*ottomán uralom végét*" jelzi. Ebben olvashatunk ugyan Bethlen Gáborról és részvételérõl az európai konfliktusban, valamint a Béccsel kötött békérõl, de Bethlent külön nem mutatja be; Eszterházy Miklós nádor személyét és tevékenységét viszont részletesen ismerteti. Nem emlékezik meg Bethlen gazdaságpolitikájáról sem. Röviden szól I. és II. Rákóczi György koráról, majd a vasvári békérõl, itt ismerteti Zrínyi Miklós életrajzát, a Wesselényi-összeesküvést és Thököly hadjáratait, Bécs és Magyarország felszabadítását és a karlócai békét. Beszámol a Rákóczi-felkelésrõl és eljut a pozserováci békéhez. Meg kell említenünk, hogy szerinte a *kuruc* török szó, és „felkelõt" jelent (282). Biztos, hogy nem *cruciatus*, de a Magyar Etimológiai Szótár szerint eredete bizonytalan. Zrínyi Ilona nem II. Rákóczi György, hanem I. Rákóczi Ferenc felesége volt (282). XIV. Lajos diplomáciával és tisztekkel támogatta a felkelést, bármennyire is „abszolút uralkodó" volt. Jellemzõ, hogy Rákóczival kapcsolatban a bibliográfiában csak Szekfû *Számûzött Rákóczija* szerepel. Az a kitétel is innen származik, hogy „saját lakásán játéktermet állított fel, amelyet a Hotel de Transilvanie néven szerepeltetett" (291). A fejedelem ott nem lakott, a játéktermet francia tisztjei mûködtették.

A reformáció és az ellenreformáció korának társadalma, gazdasága és kultúrája címen foglalkozik a protestantizmus megjelenésével Európában és Magyarországon, de nem emeli ki annak anyanyelvûségét. A XVI. és XVII. század kultúrájáról szólva Pázmányt és Apáczait említi, de szól a Biblia-fordításokról, a szótárakról és a történetírókról is. A költõk közül Tinódit, Balassit, Zrínyi Miklóst és Gyöngyösi Istvánt szerepelteti. Hiányzanak Rákóczi francia *Emlékiratai*.

A felvilágosodás korabeli Magyarország bemutatását Mária Teréziával és a porosz háborúkkal kezdi. II. Józsefet mint a felvilágosodási reformok képviselõjét említi, de nem szól a vallási toleranciáról.

A Magyarország a francia forradalom és a napóleoni háborúk idején címû alfejezetben ismerteti a Martinovics-összeesküvést, a résztvevõk kivégzését, sokak elítélését. A magyar kultúráról szólva Faludi Ferencet, Bessenyeit, Kazinczyt, Batsányit, Csokonait (a francia hatásról nem szól), Pálóczi Horváthot, Gvadányit, Fazekast, Bélt és a jezsuita történetírókat véli említésre méltónak. Bemutatja a Magyarországon mûködött építészek, festõk és szobrászok tevékenységét, külön is kiemelve Fertõd jelentõségét.

A „*magyar risorgimentóval*" foglalkozó rész jó áttekintést ad, kiemelve Széchenyi és Kossuth szerepét. Természetesen itt is

szóba kerülnek a magyar-olasz kapcsolatok. Itt már jelentkeznek a magyar szabadsággal szemben álló népek, a szerbek és románok, bár az egész könyvben alig szerepelnek. A szabadságharc végét nemcsak az osztrák és orosz csapatok támadásának tulajdonítja, hanem az elmaradott technikai fejlõdésnek és a paraszti igények (így a románok) ki nem elégítésének. Ezen lehet vitatkozni, szerintem a fõ ok a szabadságharc nemzetközi elszigeteltsége volt, sem Franciaország, sem Anglia nem állt mellette. Csak megemlítem, hogy Petõfit elsõsorban a francia forradalom és az utópista szocializmus ihlette, és nem közvetlenül a felvilágosodás. Eötvösnél szólni kellett volna *A Magyarország 1514-ben*-rõl, *Béla futásá-ban* nem III., hanem IV. Béláról van szó (371).

A dualista Magyarország-ban ismerteti a népesség összetételét és a nemzetiségi problémát. Szól a balkáni helyzetrõl, és Bosznia-Hercegovina bekebelezéséről. Bemutatja a magyar gazdaság helyzetét, amely a liberalizmus korában jelentõs eredményeket ért el, még ha a mezõgazdaság el is maradt. Elemzi a magyar közvélemény szerepét az elsõ világháború kitörése elõtt, Tisza István ellenállását, majd a háborúba való beleegyezését. Tájékoztat a Károlyi-kormány idején fenntartott magyar-olasz kapcsolatokról. Jó összefoglalót ad a kor magyar kultúrájáról.

A mai Magyarországról címû rész 1918-tól máig szól. 39 oldalon ismerteti a Károlyi-kormány tevékenységét, a Tanácsköztársaságot és a Horthy-rendszert. Ez utóbbival kapcsolatban szerepelnek a magyar, olasz és német kapcsolatok és a fasizmus magyarországi jelentkezése. Eljutunk a háború végéhez, a Magyar Köztársasághoz (és nem a Népköztársasághoz /429/), majd az 1956-os szabadságharchoz. A szerzõk elítélik Palmiro Togliattit, aki a Nagykormányt „reakciósnak" tekintette, és egyetértett a felkelés leverésével (434). A Kádár-rendszerrõl alig szól, a kulturális részben kiemeli Lukácsot, Bartókot, Kodályt, és felsorolja a mûvészet és tudomány fõbb képviselõit. Az epilógusban kitér az 1990 óta bekövetkezett változásokra. Ez a rész nem ad bepillantást az adott idõszakok belsõ problémáiba.

A kötet végén részletes bibliográfiát találunk, sok magyar szerzõvel. Listát kapunk a magyar királyokról, az erdélyi fejedelmekrõl, a legfontosabb hazai eseményekrõl. A szerzõk készítettek helynévmutatót, glosszáriumot a magyar kifejezésekrõl és a magyar nyelvû kiejtésrõl, névmutatót, valamint térképjegyzéket.

Magam, aki franciául megírtam az *Histoire de la culture hongroise* címû munkámat, nagyra becsülöm ezt a vállalkozást. Miután a franciául tudó közönséghez fordultam, magam is nagy súlyt helyeztem a történelmi háttérre. Ezt teszi ez a könyv is, bár véleményem szerint a politikatörténet túlságosan is elõtérbe kerül. A kultúrát érintõ részek igyekeznek követni az egyes korszakokat, csak azt kifogásolhatjuk, hogy nem szól a magyar irodalom olasz fordításairól. Kisebb megjegyzéseim ellenére, úgy vélem, hogy egy jelentõs kézikönyvrõl van szó, amely az olasz nyelvû közönséget tájékoztatja a magyar múltról és kultúrájáról. Éppen jókor, hisz Itáliában ez évben mutatkozik be a magyar kultúra. *(Adriano Papo – Gizella Nemeth Papo: Storia e cultura dell'Ungheria: dalla preistoria del bacino carpatodanubiano all'Ungheria dei giorni nostri. Rubbetino. Soveria Manelli. 2000. 545 p.*)

Köpeczi Béla
az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (ELTE)

CONTENTS

Social Memory: The Social Psychology of History

János László: Introduction 2
Mária Ormos: Political Roles and Personalities in the Twentieth Century..... 5
Gábor Gyáni: Historian's Viewpoint and Narrative Truth..... 16
Ferenc Pataki: Collective Experience – Collective Memory 26
Bea Ehmann: The Individual in the Sweep of History:
A Form of Psychic-Experience in Time, Forming the Basis
of a Collective Universe of Experience 36
János László: History, Narratives, and Identity 48
Orsolya Vincze – Ildikó Somogyváry: Representation of National Identity
in Successful Historical Novels 58
Anikó Illés: Narrative Psychological Analysis of the Hungarian Historical Painting... 67

Studies

Ferenc Glatz: The Academy of the Future 78
Szilveszter Póczik: Sociological Problems of the Roma minority 99

Academy Affairs

The Science is a Profitable Investment – Ceremonial Sessions of the Hungarian
Academy of Sciences Honoring Science Day *(László Szabados)*..... 112
The 171st Regular General Assembly
of the Hungarian Academy of Sciences *(László Szabados)*..... 117
Resolutions of the 4 November 2002 General Assembly
of the Hungarian Academy of Sciences 127
Awarded Publications of the Akadémiai Publishing House in 2002 129

Interview

I Got Another 20 Years from My Colleagues
– Júlia Gimes Talks to Academician János Gergely 131

Obituary

István Gyarmati *(Ferenc Márta)* 138

Outlook (László Jéki) 141

Book Review..... 145

Ajánlás a szerzõknek

1. A Magyar Tudomány elsõsorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elõsegíteni, ezért elsõsorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintõ, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetõen bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintû ismeretterjesztõ, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeirõl szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetéseket.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámolók, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztõségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvû fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvû kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerzõ(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kivánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztõk a szerzõt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dõlt,* (esetleg **félkövér** – bold) betû alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betû és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzõket: tartsák szem elõtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetõség szerint minél egyszerûbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenõ oldalak méreteit. A lemezen vagy emailben érkezõ ábrákat és illusztrációkat lehetõleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerûen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerzõ, megjelenés éve). Ha azonos szerzõ(k)tõl ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben,* illetõleg *az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következõ legyen:

• Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. Ann. Rev. Ecol. Syst. **9**, 499-474

• Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

• Tanulmánygyûjtemények esetén:

von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155–170. Duke University Press, Durnham

8. Havi folyóirat lévén a Magyar Tudomány kefelevonatokat nem tud küldeni, de még az elfogadás elõtt minden szerzõnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelési munka során szükséges apró változtatásokat a szerzõ egy megadott napon a szerkesztõségben ellenõrizheti.